

Α. ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΙ

1252
1911
49

ΣΧΟΛΕΙΟΝ
ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

LIBRARY
No. 1252
1911

47.50

3 Μαΐου 1936. 2ος, Συμφ.
49
83
Σεπερτζαντζ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Γεν. αριθ. 6,213
Κατηγορία
Πιδ. αριθ.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ Π.Ε.Κ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Αριθ. 20/3923

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Αριθ. ~~431~~ 6371

G. KERSCHENSTEINER

Η
ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
Ἡ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟΝ
ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ

ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΘΕΝ

182

ΥΠΟ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΙ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΑΙ ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»

50-Ὁδὸς Σταδίου-50

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ἀριθ. αὔξ. 74

Κατηγ. *Εξιστορικὴ βιβλιοθήκη*

ΕΚ ΤΟΥ ΠΡΟΛΟΓΟΥ ΤΗΣ Α΄ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Α΄.

Με τὴν μετάφρασιν τῆς προκειμένης συγγραφῆς τοῦ G. Kerschesteiner ἐκπληρώνεται ἡ ὑπόσχεσις, τὴν ὁποίαν εἶχαμεν δώσει εἰς τὸν πρόλογον τοῦ πρὸ ὀλίγου ἐκδοθέντος ἔργου τοῦ M. Offner¹, ὅτι δηλαδὴ θὰ φροντίζωμεν διὰ τῆς ἐξελληνίσεως διαφόρων παιδαγωγικῶν ἔργων τῆς ξένης λογοτεχνίας νὰ εἰσάγωμεν τοὺς Ἑλληνας λειτουργοὺς τῆς Ἐκπαιδεύσεως εἰς τὰς νέας ἰδέας καὶ τὰ νέα ζητήματα, τὰ ὁποῖα καθ' ἑκάστην γένωνται εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν. Τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα τὸ προκείμενον βιβλίον θέτει πρὸ τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων, εἶναι τὰ ἑξῆς: Πρέπει νὰ ἐξακολουθήσῃ ὁ Ἕλλην μαθητὴς νὰ πορίζεται εἰς τὸ σχολεῖον μόνον γνώσεις καὶ μάλιστα μόνον ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ διδασκάλου ἢ ἀπὸ τὸ βιβλίον, ἢ εἶναι ἀνάγκη νὰ φροντίζωμεν διὰ καταλλήλου ἐνεργείας νὰναπτύσωμεν καὶ τὴν αὐτενέργειαν τῶν μαθητῶν μας, ὅπως ὥστε καὶ μόνοι οὗτοι νὰ πορίζωνται καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῶν γνώσεων, τὰς παραστάσεις καὶ ἐποπτείας, μόνοι δ' ἐκ τούτων νὰ προβαίνουν καὶ εἰς τὸν σχηματισμὸν ἐννοιῶν, κρίσεων καὶ συλλογισμῶν: Ἡ ὁδὸς, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰκολουθήσωμεν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, εἶναι σαφῶς διαγεγραμμένη εἰς τὸν νοῦν κάθε λογικοῦ ἀνθρώπου. Ἦδη ὁ Lessing εἰς μίαν μικράν, ἀλλ' ἀρίστην πραγματείαν, περὶ τῆς παιδαγωγικῆς σημασίας τῶν μύθων, ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὸ 1799, λέγει:

Τύποις, Παρασκευᾶ Λεώνη

¹) Max Offner. Ἡ πνευματικὴ τῶν μαθητῶν κόποις, κατὰ τὰς ἐρεῦνας καὶ τὰ παρίσματα τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας, μετ' ἐφαρμογῶν εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Δ. Μ. Γεωργακάκι. Ἐν Ἀθήναις. Ἐκδ. Ἰωάν. Κολλάρου.

«Διατί λείπουν εἰς ἄλλας τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας ἐφευρεταὶ καὶ αὐτοτελῶς σκεπτόμενοι ἄνθρωποι; Εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν δυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἀρίστην ἀπάντησιν μὲ ἄλλην ἐρώτησιν: διατί δὲν διαπαιδαγωγούμεθα καλῶτερα; Ὁ Θεὸς δίδει εἰς ἡμᾶς τὸ πνεῦμα, τὴν μεγαλοφυΐαν ὅπως ὀφείλομεν νὰ ποκτήσωμεν ἡμεῖς διὰ τῆς ἀγωγῆς. Παῖς, τοῦ ὁποίου διαμορφώνομεν καὶ ἐπεκτείνομεν ἄλλας τὰς πνευματικὰς δυνάμεις κατὰ τὸ δυνατόν εἰς ἐμοειδεῖς σχέσεις, τὸν ὁποῖον συνειθίζομεν κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον προσθέτει καθ' ἑκάστην εἰς τὰς ὀλίγας γνώσεις του νὰ συγκρίνη ταχέως πρὸς τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἤδη ἐγνώριζε, καὶ νὰ προσέχη μήπως μὲ τὴν σύγκρισιν αὐτὴν καταλήγη *μόνος του εἰς πράγματα, τὰ ὁποῖα κανεὶς δὲν τοῦ εἶπεν*, τὸν ὁποῖον συνειθίζομεν ἀπὸ τὴν μίαν γνώσιν νὰ ῥίπτῃ βλέμματα εἰς τὴν ἄλλην, τὸν ὁποῖον διδάσκομεν ἐπίσης εὐχερῶς νὰ νέρχεται ἀπὸ τὸ μερικὸν εἰς τὸ γενικὸν καὶ νὰ κατέρχεται ἀπὸ τὸ γενικὸν εἰς τὸ μερικόν, ὁ παῖς αὐτὸς θὰ γίνῃ *μεγαλοφυΐα ἢ τίποτε δὲν εἶναι δυνατὸν εἰς τὸν κόσμον*. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι οἱ παιδαγωγικοὶ¹⁾ συνιστοῦν τὴν προαγωγὴν τῆς αὐτενεργείας τῶν μαθητῶν, ὡς τὸ ἄριστον μέσον τῆς προπαρασκευῆς αὐτῶν εἰς τὰς αὐτοτελεῖς πράξεις καὶ τῆς μορφώσεως τῆς βουλήσεως αὐτῶν. Ἡ τόσον ὅμως ὑπὸ πάντων ὑμνουμένη αὐτενεργεῖα ἐπιτυγχάνεται εἰς τὰ σχολεῖά μας; Ἐὰν δὲ τοῦτο δὲν συμβαίνει, τίνα τὰ αἷτια καὶ ποῖα τὰ μέσα τὰ δυνάμενα νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἄρσιν τῶν σχετικῶν κωλυμάτων;

Ἄλλα ζητήματα εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἡ μονομερῆς μόρφωσις, τὴν ὁποῖαν παρέχουν τὰ σχολεῖά μας, εἶναι ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἔχει ἀνάγκην ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ἢ μήπως μὲ αὐτὴν δὲν λαμβάνεται φροντίς διὰ τὴν ὁμοιομερῆ καὶ ἰσόρροπον ἀνάπτυξιν τῶν πνευματικῶν καὶ τῶν σωματικῶν δεξιότητων τοῦ παιδός; Ἀρκεῖ πρὸς εὐδοκίμησιν τοῦ ἀτόμου εἰς τὸν κατόπιν βίον καὶ πρὸς τελείαν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων, τὰ ὁποῖα ἔχει ἕκαστος καὶ ὡς ἄτομον, καὶ ὡς μέλος τῆς οἰκογενείας καὶ ὡς μέλος τῆς πολιτείας, ἢ πνευματικὴ μόνον μόρφωσις, τὴν ὁποῖαν ἐπιδιώκομεν εἰς τὰ σχολεῖά μας; Καί, ἐπιτυγχάνεται ἢ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ,

τελειοποιήσις, τὴν ὁποῖαν θέτομεν ὡς σκοπὸν τοῦ σχολείου μας μὲ τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα σήμερον διαθέτομεν; Τί δὲ κάνομεν διὰ τὴν πνευματικὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ἠθικὴν τελειοποίησιν τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι, δι' ἀνεπαρκῆ πνευματικὴν ἰδιοφυΐαν, δὲν εἶναι δυνατόν οὔτε πνευματικῶς νὰ μορφωθοῦν οὔτε ἠθικῶς νὰ τελειοποιηθοῦν μὲ τὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας θέλομεν νὰ μεταδώσωμεν εἰς αὐτούς; Καταβάλλεται ἄρα γε ἡ ἀναγκαῖα φροντίς, διὰ νὰ προπαρασκευασθῇ ὁ παῖς καὶ διὰ τὸν εἰς τὴν κοινωνίαν βίον ἢ μήπως φροντίζομεν νὰ *μορφώσωμεν τὸ ἄτομον μόνον ὡς ἄτομον*, χωρὶς νὰ λαμβάνωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι τὸ ἄτομον τοῦτο θὰ ζήσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν, καὶ διὰ νὰ δύναται νὰ ζήσῃ καλῶς εἰς αὐτὴν, μὲ ἁρμονίαν, ὁμόνοιαν καὶ συνεργασίαν πρὸς ἐπιτυχίαν ἐνὸς ἰδεώδους ἀγαθοῦ, *τῆς εὐτυχίας καὶ προσόδου τοῦ κράτους*, τοῦ ὁποῖου καὶ αὐτὸ μέλος ἀποτελεῖ, πρέπει νὰ τύχῃ εἰς τὸ σχολεῖον προπαιδείας, τῆς ὁποίας σήμερον δὲν τυγχάνει;

Ὅλα αὐτὰ εἶναι ζητήματα καὶ σκέψεις, τὰς ὁποίας προκαλεῖ εἰς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην ἢ ἀνάγνωσις τοῦ παρόντος ἔργου, ζητήματα καὶ σκέψεις, τὰ ὁποῖα σοβαρώτατα πρέπει νὰ προκαλέσουν τὴν προσοχὴν καὶ τῶν διοικούντων τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τῶν λειτουργῶν αὐτῆς. Ἡ κοινὴ ἐργασία, ἢ μετ' ἐπιστατίας συζήτησις τῶν ζητημάτων τούτων καὶ ἢ μετ' ἐπιμελῆ καὶ ἐμβριθῆ αὐτῶν ἔρευναν λήψις ὀριστικῶν ἀποφάσεων θάποδῃ πάντως πρὸς τὸ καλὸν τῆς ἐθνικῆς μας ἐκπαιδεύσεως.

Οὐδεμίαν δ' ἀμφιβολίαν ὅτι εἰς τὴν ἐπιτυχεστέραν τῶν ζητημάτων τούτων λύσιν θὰ συντελέσῃ πολὺ καὶ ἡ γνώσις τῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι ὡς πρὸς ταῦτα ὑπάρχουν ἄλλου, ὅπου αἱ κοινωνικαὶ συνθηकाὶ καὶ αἱ ἐθνικαὶ ἀνάγκαι συνετέλεσαν, ὥστε τὰ ζητήματα ταῦτα καὶ ἐνωρίτερον νὰ θεθοῦν καὶ εὐρύτερον νὰ συζητηθοῦν. Τὸν σκοπὸν δ' ἀκριβῶς τοῦτον ἔχει καὶ ἡ μετάφρασις τῆς προκειμένης συγγραφῆς, καὶ ἡ εἰς τὸν πρόλογον τοῦτον ἐκθεσις τῆς ἐξελίξεως τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ τῆς μορφῆς, τὴν ὁποῖαν ἔχει τοῦτο σήμερον.

¹⁾ Πρὸς περὶ αὐτενεργείας Konrad—Γεωργακάκι, Τόμ. Β'. Τεῦχος Β' σελ. 81—92.

B.

Πολύμνη

Τὸ σχολεῖον ἐργασίας ὑπὸ τὴν ἀπλουστάτην μορφήν του δὲν εἶναι προῖον τῶν χρόνων μας· τὸ σχολεῖον τοῦτο ὑφίστατο ἀπὸ πολλοῦ εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, ἀλλ' ὑπὸ τύπον διάφορον ἐκείνου, τὸν ὅποιον ἀπαιτοῦν οἱ παιδαγωγικοὶ τῆς σήμερον. Κυρία δ' αἰτία τῆς πρώτης τοῦ σχολείου τούτου ἰδρύσεως ἦσαν λόγοι **οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ**. Ἐπειδὴ δηλ. εἰς πολλὰ μέρη δὲν ἐπήρκει αἱ πρόσοδοι, αἱ ὁποῖαι διετίθεντο διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ὄρφανοτροφείων, εἰσήγαγον εἰς αὐτὰ τὴν ἐργασίαν, τὸ μὲν, ὅπως τὰ εἰς αὐτὰ διατῶμενα ὄρφανὰ διδασκτοῦν τέχνην τινά, μετὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύνατο νὰ πορίζωνται, εἰς τὸν κατόπιν βίον, τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα, τὸ δ' ὅπως διὰ τῶν κατὰ τὸν χρόνον τῆς μαθητείας των προσόδων ἀνακουφίζεται οἰκονομικῶς τὸ ἴδρυμα, εἰς τὸ ὅποιον τὰ ὄρφανὰ διητῶντο καὶ ἐξεπαιδεύοντο¹⁾. Ἡ εἰσαγωγή ἄρα τῆς ἐργασίας εἰς τὸ σχολεῖον δὲν ἔγινε εἰς τὴν ἀρχὴν διὰ παιδαγωγικούς, ἀλλὰ διὰ καθαρῶς οἰκονομικούς λόγους. Ὅτι διὰ τῆς ἐργασίας τῶν μαθητῶν θὰ κατωρθώνετο νὰ ἐπιδιωχθῶν καὶ ἐπιτευχθῶν καὶ παιδαγωγικοὶ σκοποὶ κατενοήθη πολὺ βραδύτερον. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἤδη ὁ Πλάτων (ἐν Νόμοις 819 Β' καὶ ἐξῆς) τονίζει τὴν σημασίαν τῆς ἐργασίας καὶ δράσεως εἰς τὸ σχολεῖον πρὸς πορισμὸν σαφῶν καὶ ἀκριβῶν γνώσεων, ὠφελίμων διὰ τὸν κατόπιν βίον, ἀλλ' οἱ λόγοι τοῦ μεγάλου φιλοσόφου δὲν ἔτυχον ἐπὶ μακρὸν προσοχῆς.

Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοῦς μεγάλους παιδαγωγούς τῆς Δύσεως, ὁ ὁποῖος ἐτόνισε τὴν σημασίαν τῆς ἐν τῷ σχολείῳ δράσεως καὶ ἐργασίας τῶν μαθητῶν, τὸ μὲν πρὸς διέγερσιν ἀγάπης πρὸς τὴν ἐργασίαν, τὸ δὲ πρὸς προπαρασκευὴν διὰ τὸν κατόπιν πρακτικὸν βίον, εἶναι ὁ Κομμένιος, ὅστις εἰς τὴν *Μεγάλῃν Διδακτικῇν*²⁾ (σελ.

¹⁾ Ἐγένετο δηλ. ἀκριβῶς ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον παρατηροῦμεν σήμερον καὶ εἰς τὰ ἰδικὰ μας ὄρφανοτροφεία.

²⁾ Ἐκπαιδευτικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἰπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως: *Ἰωάννου Ἀμῶς Κομμενίου Μεγάλῃν Διδακτικῇ, Ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Δημ. Ἰωαννίδου Ὀλυμπίου.*

410 τῆς ὑπὸ Δ. Ἰωαννίδου Ὀλυμπίου μεταφράσεως) λέγει: «Θὰ εἶναι δὲ καὶ τῆς **στατικῆς ἀρχῆς**, ὅταν βλέπη ὁ παῖς ὅτι τὰ πράγματα ζυγίζονται διὰ τοῦ ζυγοῦ καὶ ὅταν **μανθάνῃ νὰ ζυγίξῃ αὐτὸς διὰ τῆς χειρὸς** τὸ ἐν ἢ τὸ ἄλλο, ὅπως διακρίνῃ, ἂν εἶναι βαρὺ ἢ ἐλαφρὸν. Τὴν πρώτην διδασκαλίαν πρὸς **μηχανικὰς ἐργασίας** λαμβάνουσι τὰ παιδιά, ὅταν ἐπιτρέπωμεν εἰς αὐτὰ καὶ μάλιστα ὁδηγοῦμεν αὐτὰ νὰ **ἐπιχειροῦν τι πάντοτε**· δηλονότι νὰ φέρωσι τὰ πράγματα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, νὰ διατάσσωσιν οὕτως ἢ οὕτως, νὰ κτίζωσι καὶ νὰ κρημνίζωσι, νὰ συνάπτωσι καὶ νὰ διαλύωσι κ.τ.τ., ὅπερ τὰ παιδιά τῆς ἡλικίας ταύτης ἀσμένως ποιοῦσιν. Ἐπειδὴ δὲ ταῦτα εἶναι μόνον προσπάθειαι φύσεως ἐπιτηδεῖας εἰς τὸ νὰ παράγῃ τεχνητῶς πράγματα, οὐ μόνον δὲν **πρέπει νὰ ἐμποδίζωνται, ἀλλὰ δεόν καὶ νὰ ὑποστηρίζωνται καὶ μετὰ περισκέψεως νὰ διευθύνωνται**». Καὶ ἐν σελ. 420 τῆς αὐτῆς ἐκδόσεως: «τέλος ὀφείλουσιν οἱ παῖδες νὰ γνωρίσωσι **πάσας, οὕτως εἰπεῖν, τὰς γενικὰς χειρουργίας τῶν τεχνῶν**, εἴτε πρὸς μόνον τὸν σκοπὸν, ὅπως κατ' οὐδένα τρόπον ἀγνοῶσι παντελῶς τὰ ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις πράγμασι γινόμενα, εἴτε καὶ ὅπως ὕστερον ἐκδηλωθῇ εὐκολώτερον ἢ κλίσις τῆς φύσεως, πρὸς τί ἕκαστος αἰσθάνεται ἑαυτὸν κατ' ἐξοχὴν κεκλημένον». Εἰδικώτερον δ' ἐν σελ. 250 τονίζει ὅτι πρέπει νὰ μορφώνεται **πρῶτον ἡ διάνοια τοῦ παιδός, δευτέρον ἡ μνήμη καὶ τρίτον ἡ δεξιότης τῆς γλώσσης καὶ τῶν χειρῶν.**

Τὴν παιδαγωγικὴν σημασίαν τῆς ἐργασίας τῆς χειρὸς, ἀντιλαμβάνεται ὁ Rousseau πολὺ βαθύτερα ἀπὸ τὸν Κομμένιον. Εἰς τὸν Αἰμίλιόν του καταφέρεται ὁ Rousseau κατὰ πάσης διδασκαλίας, ἢ ὁποῖα ἔχει τὴν μορφήν διαλέξεως καὶ κατὰ πάσης ἀποκτήσεως γνώσεων ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ διδασκάλου καὶ ἀπαιτεῖ νὰ **κατασκευάζῃ μόνος ὁ τρόφιμος τὰ πρὸς ἀπόκτησιν γνώσεων ὄργανα καὶ νὰ ποικίλῃ μόνος ἐννοίας**. «Ἐάν, λέγει, ἀντὶ νὰ δεσμεύω τὸ παιδί εἰς τὸ βιβλίον, ἀπασχολῶ αὐτὸ εἰς ἕνα ἐργαστήριον, ἐπιτυχάνω νὰ ἐργάζωνται αἱ χεῖρές του πρὸς ὠφέλειαν τοῦ πνεύματός του. Διὰ νὰ διδασκῆ τὸ παιδί ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκην ἀλλήλων καὶ ἐξαρτῶνται, ἀπ' ἀλλήλους, ἄς ὁδηγῆ ὁ παιδαγωγὸς αὐτὸ εἰς τὰ ἐργαστήρια, ἄς μὴ περιορίζεται ὅμως νὰ βλέπῃ μόνον τὸ παιδί τὰς ἐργασίας χωρὶς καὶ νὰ προσ-

παθῆ νὰ ἐκτελεθῆ αὐτὸ ταύτας. Ὁ παιδαγωγὸς ἄς ἔχη πάντοτε εἰς τὸν νοῦν του ὅτι μιᾶς ὥρας ἐργασία διδάσκει πολὺ περισσότερα πράγματα ἀπὸ τὴν πολυήμερον καὶ πολυμοχθὸν ἀποστήθισιν».

Καὶ ὁ Pestalozzi ἔχει σαφῆ συνείδησιν τῆς παιδαγωγικῆς σημασίας τῆς ἐργασίας καὶ τῆς μεγάλης ἐπιδράσεως αὐτῆς διὰ τὴν πνευματικὴν, καὶ ἠθικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τροφίμου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ πολλὰ χωρία τῶν ἔργων του, ὅπως εἶναι τὰ ἑξῆς: «ἔχω σαφεστάτην καὶ πληρεστάτην πεποίθησιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος μορφώνεται τελειότερα καὶ πληρέστερα μὲ τοῦτο, τὸ ὁποῖον κάμνει παρὰ μὲ τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀκούει» «κατὰ τὴν ἀγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ προηγηθῆ ἡ σοβαρὰ καὶ αὐστηρὰ ἐπαγγελματικὴ μόρφωσις κάθε ἄλλης διὰ λόγων μορφώσεως καὶ διδασκαλίας». Εἰς δὲ τὸν Λινάρδον καὶ τὴν Γερτρούδην παρουσιάζει τὸν διδάσκαλον Glühlphi «βλέποντα καθ' ἑκάστην, πῶς ἡ ἐργατικότης μορφώνει τὴν διάνοιαν καὶ ἐνισχύει τὰ συναισθημάτων καὶ πῶς προλαμβάνει τὴν τόσο καταστρεπτικὴν διὰ τὸν κατόπιν βίον ἐξασθένησιν τῶν αἰσθήσεων».

Εἰς τὰς ἰδέας αὐτὰς τοῦ Pestalozzi στηριζόμενος καὶ ὁ Fröbel κατήρτισε τὸ γνωστὸν παιδαγωγικόν του σύστημα, τὸ ὁποῖον στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν οὗτος ἀνέπτυξεν εἰς τὴν κατὰ τὸ 1826 ἐκδοθεῖσαν συγγραφὴν του «ἡ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου» (die Menschenerziehung) ἔτι δηλ. ἡ προᾶξις πρέπει νὰ προηγηθῆ τῆς γνώσεως,

Τὸ ἔργον τοῦ Pestalozzi γινώσκει πολὺ καλὰ καὶ ὁ ἀοιδίμος Κοραῆς, καὶ διὰ τοῦτο συνιστᾷ, εἰς τοὺς αὐτοσχεδίουσ τοχασμοῦ του, «νὰ σταλῶσι δύο νέοι νὰ μαθητευθῶσι μὲ δαπάνην τοῦ κοινοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν μέθοδον τοῦ Pestalozzi, ὅστις εἶναι ἐπιτήδειος νὰ παραδίδῃ εὐκόλως τὰ παιδικὰ πρῶτα ἀναγκαῖα μαθήματα καὶ ἐξαιρέτως εὐκολύνῃ εἰς τῶν παιδῶν τὰς κεφαλὰς τῶν ἀριθμητικῶν προβλημάτων τὰς λύσεις, καὶ νὰ ἐμβάτωσι τὴν μέθοδον ταύτην εἰς τὴν Ἑλλάδα». Ἴσως λοιπὸν εἰς ἐπίδρασιν τοῦ Pestalozzi πρέπει νὰ ποδοθεῖται καὶ αἱ περὶ ἐργασίας, ὡς μέσου ἠθικοποιήσεως, γινῶμαι τοῦ ἀοιδίου ἀνδρός. Εἰς τὰ προλεγομένα εἰς τὰ ἠθικὰ Νικομάχεια λέγει ὅτι «ὁ νομοθέτης πρέπει νὰ φρον-

τίσῃ τὴν καλὴν ἀνατροφήν τῶν τέκνων, ὥστε νὰ μὴ μείνη κανεῖς ἐξ αὐτῶν ἀδίδακτος ἔργου ἢ ἐπαγγέλματος καὶ νὰ διεγείρῃ εἰς αὐτοὺς τὴν ὁρμὴν πρὸς ἐργασίαν». Εἰς δὲ τὰ προλεγομένα εἰς τὰ Πολιτικά λέγει: «ὅσοι κοσμικοὶ ἔχουσι τὰ μέσα νὰ προξενήσωσιν εἰς τὰ τέκνα των σοφωτέραν παιδείαν, ἄς τὰ σοφίσωσι καὶ πλειότερον, τοῦτο μόνον προσέχοντες νὰ ἀποβλέπη μάλιστα ὁ σοφισμὸς εἰς τὴν ἄσκησιν τοῦ ὁποῖου μέλλουσι νὰ ἐργάζωνται ἐπαγγέλματος εἰς τὴν πολιτείαν», καὶ ἀλλαχοῦ «οἱ κοσμικοὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες πάσης τάξεως πρέπει νὰ υποχρεώνωνται μὲ ποινὴν αἰτίας νὰ διδάσκωσι τὰ τέκνα των καὶ καμμίαν τέχνην ἢ ἐπάγγελμα κλπ.»¹.

Γενικῶς ὅμως αἱ σκέψεις αὐταὶ διὰ τὴν παιδαγωγικὴν σπουδαιότητα τῆς ἐργασίας δὲν ἔτυχαν τῆς δεούσης προσοχῆς. Ἐὰν δ' ἐξαιρέσωμεν τὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Fröbel ἰδρυθέντα καὶ λειτουργούντα Νηπιαγωγεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ἐνασχόλησις τῆς χειρὸς ἀποτελεῖ τὸ κύριον μέσον τῆς πνευματικῆς μορφώσεως, τὰ λοιπὰ σχολεῖα ἔμειναν, ἐπὶ πολὺν χρόνον, ξένα πρὸς τὴν κίνησιν αὐτὴν, μάλιστα δὲ μὲ πολὺν ζήλον καὶ πολλὴν προσοχὴν ἐκλείαν τὰς θύρας των εἰς τὰς νέας ἰδέας, τὰς ὁποίας ἐνόμιζαν ἀνατρεπτικὰς καὶ ἀντικειμένους πρὸς τὸν κύριον σκοπὸν, τὸν ὁποῖον ὤφειλε, νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ παιδαγωγὸν σχολεῖον.

Ἄλλ' ἐπὶ τέλους ἦλθεν ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ ὀρθότυπε-ρίσχυσε, αἱ ἀντιδράσεις κατέπεσαν καὶ ἡ τάσις πρὸς εἰσαγωγὴν τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν καὶ εἰς ὅλα μὲν τὰ σχολεῖα, πρὸ πάντων δὲ τὰ Δημοτικά, τόσο ἀνεπτύχθη, ὥστε δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν χωρὶς καμμίαν ὑπερβολὴν ὅτι σήμερον ἀπειλεῖται, ἀπὸ τὰς ἰδέας τῶν θερμοαιμοτέρων, αὐτὴ ἡ ὑπαρξίς τοῦ Δημοτικοῦ σχολεῖου, διαφθειρομένου τοῦ κυρίου σκοποῦ, τὸν ὁποῖον τὸ σχολεῖον τοῦτο πρέπει νὰ ἔχη. Εἰς αὐτὴν δὲ τὴν μεταβολὴν συνετέλεσαν τὸ μὲν σκέψεις παιδαγωγικαί, τὸ δὲ λόγοι καθαροῶς κοινωνικὰ καὶ βιομηχανικοί.

Οἱ κοινωνικοὶ λόγοι, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ πολλοὺς ἀνεπτύχθησαν, ἐδηλώθησαν σαφέστατα ὑπὸ τοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας

¹) Πρὸς. Χο. Π. Οἰκονόμου «ὁ Κοραῆς» ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Συλλόγου πρὸς διὰδοξιν ὠφελίμων βιβλίων ἀρ. 83 ἐν σελ. 93 καὶ ἐπ.

Jules Ferry κατά τὸ ἔτος 1883, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν εἰσήγησιν τοῦ σχεδίου νόμου περὶ εἰσαγωγῆς τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν εἰς τὰ σχολεῖα εἶπε μεταξὺ ἄλλων: «Διὰ νᾶναγνωρίζεται ἡ εὐγένεια τῆς ἐργασίας τῆς χειρὸς ὄχι μόνον ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν αὐτὴν ὡς ἔργον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλην τὴν κοινωνίαν, εὐρήκαμεν ἀσφαλέςτατον καὶ μόνον πρακτικὸν μέσον νὰ εἰσαγάγωμεν τὴν χειροτεχνίαν εἰς αὐτὸ τὸ σχολεῖον! Πιστεύσατε ὅτι, ὅταν ἡ βυκάνη καὶ ἡ ρίνη λάβουν τὴν τιμητικὴν των θέσιν πλησίον τοῦ διαβήτου, τοῦ γεωγραφικοῦ χάρτου καὶ τοῦ βιβλίου τῆς Ἱστορίας καὶ ὅταν τὰ ἐργαλεῖα αὐτὰ γίνουσι ὑποκείμενον λογικῆς καὶ συστηματικῆς διδασκαλίας, θάμποθάνουν πολλὰι προλήψεις, ἡ δ' εἰρήνη τῆς κοινωνίας θά παρασκευασθῆ εἰς τὰ καθίσματα τοῦ στοιχειώδους σχολείου».

Σύμφωνα μὲ τὰς ἰδέας αὐτὰς εἰσήχθη ὑποχρεωτικῶς εἰς ὅλα τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα τῆς Γαλλίας διὰ νόμου τὸ μάθημα τῆς χειροτεχνίας. Ποίαν σημασίαν ἀπέδωκαν εἰς τὴν Γαλίαν, ἀπὸ βιομηχανικῆς καὶ πλουτοπαραγωγικῆς ἀπόψεως, εἰς τὸ μάθημα τοῦτο καὶ ποίας ἐλπίδας ἐξήρτησαν ἀπ' αὐτὸ διὰ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους δεικνύουσι οἱ ἐξῆς λόγοι τοῦ αὐτοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ: «Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ Γαλλικὸν ἔθνος εἶναι μέγα ἐργατικὸν ἔθνος, τὸ ὁποῖον ἐκέρδισεν εἰς τὸ εἰρηρικὸν πεδῖον τοῦ ἐλευθέρου εὐρωπαϊκοῦ ἀνταγωνισμοῦ λαμπρὰς νίκας. Εἶναι ὅμως φανερὸν εἰς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι βλέπουσι μακρότερα ἀπὸ τοὺς συνήθεις ἀνθρώπους ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπαναπαυώμεθα εἰς τὰς κερδηθείσας νίκας. Ἔχομεν γύρω ἀπὸ τὴν χώραν μας, πρὸ αὐτῶν τῶν πυλῶν τῆς καὶ πέραν τοῦ ὠκεανοῦ πολὺ ἐπικινδύνους, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, ἀνταγωνιστάς. Ὅσα προϊόντα τῆς τέχνης ἔρχονται ἀπὸ τούτους, αἱ ἐκθέσεις περὶ τῶν προϊόντων αὐτῶν, τὰς ὁποίας λαμβάνομεν ἀπὸ τοὺς εἰς τὰς χώρας ταύτας ἀντιπροσώπους μας, πρὸ πάντων δὲ ὁ ἀνταγωνισμὸς, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν εἰς τὰς ξένας ἀγοράς, εἶναι προειδοποιητικὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιτρέπεται, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ, νὰ ὑποτιμῆσωμεν. Διότι, ὅπως εἶναι δυνατὸν ἓνα ἔθνος νὰ νικηθῆ εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης, οὕτω δύναται νὰ νικηθῆ καὶ καταστραφῆ καὶ εἰς ἄλλα πεδία καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ βιομηχανικόν· εἰς ὅλα τὰ πεδία αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστῆ κανεὶς αἰφνιδιασμοὺς καὶ ἕνεκα τῆς ὑπερβολικῆς αὐτοπεποιθήσεως, τοῦ αὐτο-

θαυμασμοῦ ἢ τῆς ἀδρανεῖας νὰ χάσῃ ἐντὸς ὀλίγου τὴν τῶς ἀκατάβλητον θεωρουμένην ὑπεροχὴν του. **Ἀπὸ τὸν μεγάλον τοῦτον κίνδυνον θὰ σώσῃ τὸ κράτος μας τὸ μάθημα τῆς ἐργασίας.** Δύναμαι νὰ εἶπω καὶ πολλάκις νὰ ἐπαναλάβω, χωρὶς νὰ ἔχω τὸν φόβον ὅτι οἱ λόγοι μου θάνασκευασθοῦν ἀπὸ κανένα: **πρέπει νὰ ἀναξωογονήσωμεν τὸ ἐργοστάσιον, διότι ἡ ἀναξωογόνησις τοῦ ἐργοστασίου εἶναι καὶ τῆς πατρίδος ἀναξωογόνησις.** Κατὰ στατιστικὴν, τὴν ὁποίαν ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τῆς ὁποίας νεωτέραν δὲν ἠδυνήθημεν δυστυχῶς νὰ εὐρωμεν, κατὰ τὸ 1900 ὑπῆρχαν εἰς 133 Δημοτικὰ σχολεῖα τῶν Παρισίων ἐργοστάσια διὰ ξυλοτεχνίαν, εἰς 43 διὰ σιδηροτεχνίαν, εἰς ἄλλα δὲ 19 διὰ τελειότερα τεχνικὰ μαθήματα. Αἱ δαπάναι τῆς πόλεως τῶν Παρισίων διὰ τὰ μαθήματα ταῦτα ἀνῆλθαν κατὰ τὸ 1900 εἰς 346,300 φρ., κατὰ δὲ τὸ 1906 εἰς 361,120.

Βραδύτερον ἤρχισεν ἡ σχετικὴ κίνησις εἰς τὸν μεγάλον πρακτικὸν καὶ βιομηχανικὸν ἔθνος, τὴν Ἀγγλίαν, ἀλλὰ προσέβη μὲ μεγαλύτεραν δραστηριότητα καὶ ὀρμὴν. Ἀπὸ τὸ 1890 περιελήφθη τὸ μάθημα τῆς χειροτεχνίας εἰς τὰ μαθήματα, τὰ ὑποστηριζόμενα ὑπὸ τῆς πολιτείας. Κατὰ τὸ 1892 συνεισέφερον ἡ πολιτεία πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον περὶ τὰς 15,000 φράγκων, κατὰ δὲ τὸ 1902 περὶ τὰς 850,000. Κατὰ τὸ 1898 ἐδιδάσκετο τὸ μάθημα τῆς χειροτεχνίας εἰς 295 σχολεῖα μὲ 18,400 μαθητάς, κατὰ δὲ τὸ 1902 εἰς 1849 σχολεῖα μὲ μαθητάς περισσοτέρους τῶν 100,000. Εἰς τὰς μεγάλας πόλεις δὲν ἰδρύεται ἴδιον ἐργοστάσιον δι' ἕκαστον σχολεῖον, ἀλλ' ὑπάρχουν κεντρικὰ ἐργοστάσια, χρησιμοποιούμενα ὑπὸ πολλῶν σχολείων πλησίον ἀλλήλων εὐρισκομένων. Εἰς τὸ Λονδίον κατὰ τὸ ἔτος 1902 ὑπῆρχαν 170 τοιαῦτα κεντρικὰ ἐργοστάσια, εἰς Leeds 16 καὶ εἰς Γλασκώδην 11.

Αἱ δὲ κρίσεις περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν καὶ δι' αὐτὰς ταύτας καὶ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων εἰς τὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα εἰσήχθησαν αἱ ἐργασίαι αὐταί, εἶναι εὐνοϊκώταται. Οὕτως εἰς τὴν ἐκθεσὶν τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀρχῶν τῆς Βιρμιγγαμης τοῦ ἔτους 1896 λέγεται: «ἡ μομφή, ἡ ὁποία ἀπηυθύνετο μέχρι τοῦδε κατὰ τῆς μεθόδου, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται εἰς τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, ὅτι δηλ. φροντίζει μόνον διὰ τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν δὲν δι-

καιολογείται πλέον. Ἐξ ἄλλου ὅμως μὲ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας δὲν ζημιώνεται καὶ ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία. Φαίνεται ὅτι ὁ βραχύτερος χρόνος ὁ ὁποῖος ἀφιερώνεται διὰ τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν ἀντισταθμίζεται μὲ τὴν ὀξυτέραν ἀντίληψιν, ἡ ὁποία κερδίζεται μὲ τὴν ἠνωμένην ἐνέργειαν τοῦ ὀφθαλμοῦ, τῆς χειρὸς καὶ τοῦ πνεύματος. Ἐχομεν τὴν πεποίθησιν ὅτι αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι ἤρχισαν νὰ ἐκδηλώνουν τὴν εὐεργετικὴν τὴν ἐπίδρασιν εἰς ὅλην τὴν ἐργασίαν τοῦ σχολείου, διότι συντελοῦν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νοημοσύνης τῶν μαθητῶν» (πρὸς Bendel, Der Handfertigkeitunterricht in englischen Volksschulen, 1901).

Τὴν μερίστην ὅμως ἀνάπτυξιν τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν (Manual Training) εὐρίσκομεν εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς βορείου Ἀμερικῆς. Κανένα ἀπὸ τὰ μαθήματα, τὰ ὁποῖα διδάσκονται εἰς τὰ σχολεῖα δὲν ἀπολαβεῖ ἐκεῖ τῆς ἐκτιμῆσεως, τῆς ὁποίας ἀπολαβοῦν αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὸ *μανθάνειν διὰ τοῦ πράττειν* (learning by doing) εἶναι τὸ θεμελιώδες ἀξίωμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ὅλη ἡ Παιδαγωγικὴ τῶν Ἀμερικανῶν¹. Μεταξὺ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἔδρασαν εἰς τὴν Ἀμερικὴν, τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ὁ J. Dewey, ὅστις θέλει νὰ «*καταστήσῃ ἕκαστον σχολεῖον κοινωνικὸν ὄργανισμὸν ἐν μικρῷ, ὄργανισμὸν, ὅστις διὰ τῶν εἰδῶν τῆς ἐνασχολήσεως τῶν μελῶν τοῦ νάνικατοπιρίζῃ τὸν βίον τῆς μεγάλης κοινωνίας*»². Σύμφωνα μὲ τὰς σκέψεις αὐτὰς εἰσῆχθησαν αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι ἀπὸ πολλοῦ ὄχι μόνον εἰς τὰ Δημοτικά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ τῆς Μέσης καὶ αὐτῆς τῆς Ἀνωτῆς Ἐκπαιδεύσεως σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀφιερώνεται τὸ τέταρτον, πολλακίς μάλιστα καὶ τὸ τρίτον τῶν ἑβδομαδιαίων ὡρῶν τῆς διδασκαλίας (6—9) εἰς αὐτὰς τὰς ἐργασίας. Οἱ λόγοι, διὰ τοὺς ὁποίους τόσον ἐκτιμῶνται εἰς τὴν Ἀμερικὴν αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι, εἶναι, κατὰ τοὺς Ἀμερικανούς παιδαγωγικούς, οἱ ἑξῆς:

¹) Περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἀξιώματος τούτου εἰς τὰ ἀμερικανικὰ καθόλου σχολεῖα πρὸς τὸ ἐν τῇ ἐπομένῃ σημειώσει ἀναφερομένον βιβλίον τοῦ J. Dewey ἰδίᾳ ἐν σελ. 182 καὶ ἐπομ.

²) Πρὸς John Dewey, Τὰ σχολεῖα ἐργασίας, μετάφρασις M. Γ. Μεγαλήδου (Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀθηνᾶ).

Α'. Σωματικοί: ἀνάπτυξις τῶν δεξιότητων τοῦ σώματος, ἐνίσχυσις τῶν μυῶν καὶ τῶν νεύρων.

Β'. Κοινωνικοί: ἐξίσωσις τῆς σωματικῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, κατανόησις τῆς μεγάλης οικονομολογικῆς σημασίας τῆς ἐργασίας τῆς χειρὸς, ἐπιτηδειότης πρὸς στολισμὸν τοῦ ἰδίου οἴκου, καθοδήγησις εἰς τὴν οἰκονομίαν.

Γ'. Πνευματικοί: ἀγωγή πρὸς ἀπόκτησιν σαφῶν καὶ ἀκριβῶν παραστάσεων καὶ πρὸς ταχεῖαν ἐπιμελῆ καὶ ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τῶν ἐν τῷ νῷ. Γνώσις τῶν ἐργαλείων.

Δ'. Ἠθικοί: ἠθισμὸς εἰς τὴν ἀκρίβειαν, τὴν ἐπιμέλειαν, τὴν σκέψιν καὶ τὴν εἰς ὠφελίμους ἐργασίας κατανάλωσιν τοῦ ἐλευθέρου χρόνου, μόρφωσις τοῦ χαρακτῆρος διὰ δημιουργικῆς ἐργασίας, ἐνίσχυσις τῆς εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις πεποιθήσεως, προαγωγή τοῦ συναισθήματος τοῦ καλοῦ. Εἰς μαθητὰς, οἱ ὁποῖοι ἔχουν μικρὰν κλίσιν καὶ προδιάθεσιν διὰ τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν, εἶναι δυνατὸν νὰ διεγερθῇ τὸ διαφέρον καὶ νὰ δοθῇ κατάλληλος ἐνασχόλησις, μὲ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας, οὕτω δὲ νὰ ποικίλῃ καὶ οὕτω κλίσιν τινὰ καὶ διὰ τὰ λοιπὰ μαθήματα. Τέλος δ' ὁ ἡσκημένος ὀφθαλμὸς καὶ ἡ ἡσκημένη χεὶρ εἶναι διὰ τὸν κατόπιν πρακτικὸν βίον προῖξ πολὺ πολυτιμότερα ἀπὸ τὴν εἰς τὴν μνήμην διατήρησιν δευτερευόντων πραγμάτων.

Ἐν γένει δ' ἄριστα χαρακτηρίζουν τὴν εἰς τὰς χειροτεχνικὰς ἀσχολίας ἀποδομένην εἰς τὴν Ἀμερικὴν σημασίαν οἱ λόγοι τοῦ καθηγητοῦ Woodward, ὅστις ἦτο ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότατους παράγοντας τῆς σχετικῆς κινήσεως, ἰδρύσας καὶ τὴν πρώτην αὐτοτελῆ ἀνωτέραν χειροτεχνικὴν σχολὴν (Manual Training High School)¹, προσαρτηθεῖσαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ἄγλιου

¹) Εἰς τὰ σχολεῖα αὐτὰ φοιτοῦν μαθηταί, ἀποπερατώσαντες τὸ ὀκτατάξιον Δημοτικὸν σχολεῖον, ἐπὶ 4 ἔτη, διδάσκονται δὲ Μαθηματικά, Φυσικὰ, Ἀγγλικὴν γλῶσσαν, Ἱστορίαν ἢ ἕνας γλώσσας, ἰχνογραφίαν καὶ χειροτεχνίαν. Εἰς τὴν χειροτεχνίαν ἀφιερώνεται τὸ τέταρτον, εἰς δὲ τὰς ἀνωτέρας τάξεις τὸ τρίτον τῶν ἐργασιμῶν ὡρῶν. Τοιαῦτα σχολεῖα ὑπῆρχαν ἐν Ἀμερικῇ κατὰ τὸ 1907 ὑπὲρ τὰς 250.

Λουδοβίκου. Ὁ Woodward λέγει: «ὀνομάζομεν συνήθως τὸν καλὸν μηχανικόν, ὅστις δὲν δύναται νὰ γράφῃ καὶ νὰναγιγνώσκῃ ἀμόρφωτον κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον δικαιοῦτατα θὰ ὀνομασθῆ ἀμόρφωτος καὶ ἐκεῖνος, ὅστις δὲν δύναται νὰ μεταχειρίζεται τὰς χεῖράς του».

Τὴν ἐπίδοσιν τῶν Ἀμερικανῶν εἰς τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας δεικνύει σαφῶς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ μὲν τὸ 1890 αἱ ἐργασίαι αὐταὶ εἶχαν εἰσαχθῆ εἰς τὰ σχολεῖα 37 πόλεων, κατὰ τὸ 1901 τὰ σχολεῖα ταῦτα ἀνῆλθον εἰς 232 καὶ κατὰ τὸ 1902 εἰς 270. Κατὰ τὸ ἔτος 1901 ἡ δαπάνη διὰ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας εἰς 163 σχολεῖα, εἰς τὰ ὅποια ἐδιδάσκοντο 49,369 μαθηταὶ ὑπὸ 1559 διδασκάλων, ἀνῆλθεν εἰς 6 περίπου ἑκατομμύρια φράγκων.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν εἰς τὰ Ἀμερικανικὰ σχολεῖα· παρὰ τὰς ἐργασίας ὅμως αὐτὰς ἐκτιμᾶται πολὺ εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ ἡ αὐτοτελὴς πνευματικὴ ἐργασία τῶν παιδῶν. Ὁρμώμενοι δηλ. οἱ Ἀμερικανοὶ ἀπὸ τὴν γενικὴν ἀρχήν, ὅτι τὸ παιδί πρέπει νὰ παρασκευασθῆ εἰς τὸ σχολεῖον κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ δύναται, εἰς τὸν κατόπιν βίον, νὰ βοηθῆ ἑαυτὸ καὶ σκεπτόμενοι ὅτι τὸ σχολεῖον δὲν δύναται νὰ παράσχῃ ὅλας ἐκεῖνας τὰς γνώσεις, τῶν ὁποίων θὰ ἔχῃ ἀνάγκην ὁ μαθητὴς εἰς τὸν πρακτικὸν βίον, ἀλλὰ μόνον τὰς βάσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων οὗτος θὰ ἐποικοδομήσῃ βραδύτερον μὲ τὴν ἀτομικὴν μελέτην βιβλίων, περιοδικῶν, ἑφημερίδων κ.λ.π. φροντίζουσι νὰ παρασκευάσουσιν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τοὺς μαθητὰς τῶν παρέχοντες εἰς αὐτοὺς καὶ τὰ μέσα καὶ τὸν χρόνον, τοῦ ὁποίου πρὸς τοῦτο ἔχουσιν ἀνάγκην. Εἰς ἕκαστον σχολεῖον ὑπάρχει μαθητικὴ βιβλιοθήκη, τὴν ὁποῖαν δύναται νὰ χρησιμοποιῶσιν ἐλευθέρως οἱ μαθηταὶ· εἰς τὸ πρόγραμμα, παρὰ τὰς διὰ τὰ λοιπὰ μαθήματα ἀναγραφόμενας ὥρας, ἀναγράφονται χωρισταὶ ὥραι καὶ διὰ τὴν ἐλευθέραν μελέτην βιβλίων, περιοδικῶν, ἑφημερίδων· μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἐπακολουθεῖ ἐλευθέρᾳ συζήτησις μεταξὺ διδασκάλων καὶ μαθητῶν, κατὰ τὴν ὁποῖαν, ἐπιτρεπομένης τελείας ἐλευθερίας εἰς τὰς σκέψεις τῶν μαθητῶν, διασαφηνίζονται καὶ ἐπεξηγῶνται τὰ σκοτεινὰ εἰς αὐτοὺς σημεῖα. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας τοῦτον τὸν σκοπὸν ἐπιδιώκει ἢ τὸσον

παρ' ἡμῖν ἐκτιμωμένη διδασκαλία ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ διδασκάλου εὐρίσκεται ἐκεῖ εἰς πολὺ περιορισμένην χρήσιν, τοῦναντίον δ' ἐκτιμᾶται πολὺ ἡ Study Lesson, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ μαθητὴς ἀποκτᾷ τὰς γνώσεις μόνος, δι' ἀτομικῆς ἐργασίας. Οὕτως ἐπιτυγχάνεται μεγάλη αὐτενέργεια τοῦ μαθητοῦ κατὰ τὴν ἀπόκτησιν τῶν γνώσεών του, συγχρόνως δὲ καὶ προπαρασκευὴ αὐτοῦ διὰ τὸν κατόπιν πρακτικὸν βίον, κατὰ τὸν ὅποιον οὗτος θὰ ἀποκτᾷ τὰς γνώσεις του κυριώτατα καὶ μάλιστα κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον. «Εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας, λέγει Ἀμερικανὸς τις, πρέπει νὰ διδαχθῆ ὁ πολίτης νὰ βοηθῆ ἑαυτὸν· τοῦτο θὰ κατορθωθῆ, μόνον, ὅταν χρησιμοποιῆται ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὅποιον φοιτᾷ εἰς τὸ σχολεῖον, διὰ νὰποκτήσῃ τὴν τέχνην νὰ ἐξορύττῃ γνώσεις ἀπὸ τὰ βιβλία· ὅταν δ' οἱ νέοι διδαχθοῦν τὴν αὐτοσώθειαν δύναται μετὰ ταῦτα νὰνοήσουσι, μὲ τὰς ἰδίας δυνάμεις, τὰς θύρας πρὸς τὰ θησαυροφυλάκια τῶν γνώσεων».

Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν κατόπιν βίον ὁ παῖς θὰ ζήσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν, εἶναι ἀνάγκη νὰ προπαρασκευασθῆ καὶ διὰ τὸν κοινωνικὸν βίον ἤδη ἀπὸ τὸ σχολεῖον· πρὸς τοῦτο πλὴν τῶν μικρῶν συνδέσμων, τοὺς ὁποίους ἀποτελοῦν οἱ μαθηταὶ κατὰ τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν, εἰσήχθη καὶ τὸ group work, ἧτοι ἡ καθ' ὀμάδας χειροτεχνικὴ ἐργασία, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἕκαστος μαθητὴς συνεισφέρει τὴν ἀτομικὴν του ἐργασίαν καὶ τὰς ἀτομικὰς του δυνάμεις, πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργου, εἰς ὀμάδα μαθητῶν ἀνατιθεμένου. Διὰ τὴν κοινωνικὴν αὐτὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν ἀναγιγνώσκομεν εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς νέας Ὑόρκης: «Ὁ παῖς πρέπει νὰντιληφθῆ ἑνωρὶς τὸν κοινωνικὸν βίον. Τὴν ἀλήθειαν ὅτι ἡ συνεργασία καὶ ἡ αὐταπάρνησις ἔχουσιν μεγίστην σημασίαν διὰ τὸν ὄρθον ἐν τῇ κοινωνίᾳ βίον πρέπει νὰ ἴδῃ ὁ παῖς εἰς τὴν προᾶξιν, εἰς τὸν βίον του. Τῆς ἀληθείας δὲ ταύτης θὰ λάβῃ ἀκριβῆ γνώσιν διὰ τῆς μετ' ἄλλων συνεργασίας, κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ ἔργον τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν ὅλην συνεργατικὴν ὀμάδα, καὶ διὰ τῆς ἀκριβοῦς κατανοήσεως τοῦ ὅτι ἡ τιμὴ μιᾶς τάξεως ἢ καὶ τοῦ ὅλου σχολείου θεμελιώνεται ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀτόμου».

Τέλος δ' ἐπειδὴ τὸ ἄτομον πρέπει νὰ συνειθίσῃ νὰ ὑποτάσσεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν κύρος, τὴν ἰδίαν νομοθετοῦσαν βούλησιν,

ἔπως ἀρμόζει εἰς τὸν ἀληθῶς ἠθικὸν καὶ ὄντως ἐλεύθερον ἄνδρα, εἰσῆχθη εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ ἀνεπτύχθη τελειότατα τὸ σύστημα τῆς αὐτοδιοικήσεως, τοῦ ὁποῦ λαμπρὸν παράδειγμα παρέχει ὁ Kerschensteiner εἰς τὸ ἀνά χειρὰς βιβλίον¹⁾.

Κατὰ ταῦτα, ἐὰν θέλωμεν νὰ συνοψίσωμεν τὰ ἰσχύοντα εἰς τὰ Ἀμερικανικὰ σχολεῖα, ὡς σχολεῖα ἐργασίας, ἔχομεν :

- 1) χειροτεχνικὰς ἐργασίας,
- 2) αὐτοτελεῖς πνευματικὰς ἐργασίας,
- 3) συνεργατικὰς κοινότητας, καὶ
- 4) αὐτοδιοικήσιν τῶν μαθητῶν²⁾.

Εἰς τὴν Γερμανίαν παρουσιάζεται ἡ κίνησις αὕτη εἰς τὴν πρᾶξιν ὑπὸ διαφόρους διακυμάνσεις· ἀρχαιοτάτην ἐφαρμογὴν τῶν ἰδεῶν τούτων εὐρίσκομεν εἰς τὴν Χάλλην, εἰς τὰ ἰδρύματα τοῦ Franke, ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Franke γενομένην, ὁ ὁποῖος εἰσῆγαγε τὴν ἐργασίαν ὄχι μόνον διὰ τὰ ὄρφανὰ πρὸς προπαρασκευὴν διὰ τὸν κατόπιν πρακτικὸν βίον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ τέκνα τῶν εὐγενῶν, διότι ἐφρόνει ὅτι ἡ ἐργασία συντελεῖ πρὸς ἠθικοποίησιν ἐργασίαι εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα γινόμεναι ἦσαν κυρίως ἡ τορνευτικὴ καὶ ἡ χαρτοτεχνία, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ μαθηταὶ κατεσκευάζαν κυρίως ἀντικείμενα χρήσιμα διὰ τὸ σχολεῖον. Ἀκόμη περισσότερον τονίζει τὴν σπουδαιότητα τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν ὁ Basedow, ὁ ὁποῖος ὀρίζει χειροτεχνικὰς ἐργασίας διὰ μὲν τὸ θέρος ἐργασίας εἰς τὸν κήπον, διὰ δὲ τὸν χειμῶνα κατασκευὴν παιγνίων τῶν μαθητῶν ἐκ ξύλου καὶ χαρτονίου. Κατὰ τὸ πρόγραμμα, τὸ συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Basedow διὰ τὸ σχολεῖόν του τοῦ ἔτους 1778, ὄφειλαν οἱ μεγαλύτεροι μαθηταὶ νὰ

¹⁾ Περί τῆς αὐτοδιοικήσεως γενικῶς καὶ εἰδικώτερον ἐν Ἀμερικῇ πρὸβλ. καὶ Conrad—Γεωργικαὶ Παιδαγωγικὴν Τόμ. Β', τεύχος Α', σελ. 91—104.

²⁾ Τὰς πληροφορίες περὶ τῶν ἀμερικανικῶν σχολείων παρελάβομεν ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ F. Kuyper Volksschule und Lehrenbildung in den Vereinigten Staaten, ἐν τῇ συλλογῇ Aus Natur und Geisteswelt τόμος 150. Πολλὰς καὶ πολυτίμους πληροφορίες καὶ περὶ τῶν παιδαγωγικῶν καθόλου ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐφαρμόζονται εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Ἀμερικῆς καὶ περὶ εἰδικῶν ἀποπειρῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως παρέχει καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἔργον τοῦ J. Dewey.

ἐργάζωνται εἰς τὴν ξυλοτεχνίαν ἀπὸ τὴν πρώτην μέχρι τῆς δευτέρας μετὰ μεσημβρίαν ὥρας.

Ἡ ζωηροτάτη ἔμωσις κίνησις, ἡ ὁποία παρατηρεῖται σήμερον διὰ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας, δύναται νὰ ποδοθη κυρίως εἰς τὸν Ἐρβαρτον καὶ τὴν σχολὴν του. Ὁ Ἐρβαρτος τονίζει τὴν σημασίαν τῆς χειρὸς διὰ τὴν μόρφωσιν ἐν γένει τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ ἔργον του ἡ Ψυχολογία ὡς ἐπιστήμη (τόμ. II τμήμα β' § 129) λέγει: «Ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποῖαν ὁ κύκλος τῶν παραστάσεων τῶν ζῴων ὑπολείπεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοῦ κύκλου τῶν παραστάσεων τῶν ἀνθρώπων εἶναι ὅτι τὰ ζῶα στεροῦνται χειρῶν· τὸ ζῶον δὲν μανθάνει τίποτε ἀπὸ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα μανθάνει ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς χρήσεως τῆς χειρὸς». Ἐπειδὴ κατὰ ταῦτα ἡ χεὶρ ἔχει, διὰ τὴν πνευματικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου, μεγάλην σπουδαιότητα, ἀπαιτεῖ ὁ Ἐρβαρτος (ἐν Umriss pädagogischer Vorlesungen § 259), ὅπως «ἐκαστος ἄνθρωπος διδαχθῆν νὰ μεταχειρίζεται τὰς χειρὰς του· ἡ χεὶρ ἔχει παρὰ τὴν γλώσσαν τὴν τιμητικὴν τῆς θέσιν, διὰ νάνυψῶν τὸν ἀνθρώπον ὑπὲρ τὴν ζωὴν κατὰστασιν· διὰ τοῦτο πρέπει κάθε νέος νὰ διδαχθῆ νὰ μεταχειρίζεται τὰ γνωστὰ τῶν ξυλοτεχνικῶν ἐργαλεῖα, ὅπως διδάσκειται καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ κανόνος καὶ τοῦ διαβήτου. Αἱ μηχανικαὶ δεξιότητες εἶναι πολλάκις πολὺ χρησιμώτεραι ἀπὸ τὴν Γυμναστικὴν· ἐκεῖναι μὲν ἐξυψηροῦν τὸ πνεῦμα, αὕτη δὲ τὸ σῶμα». Σύμφωνα πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ μεγάλου τούτου παιδαγωγοῦ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν Ἐρβαρτιανὴν Σχολὴν ἀποδίδουν μεγίστην παιδαγωγικὴν σημασίαν εἰς τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας. Οὕτως ὁ Ziller ζητεῖ νὰ ἰδρυθῶν, παρὰ τὰς συνήθεις τοῦ σχολείου τάξεις, καὶ ἄλλαι (Nebenklassen), εἰς τὰς ὁποίας θὰ διδάσκωνται αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι, ὁ Barth εἰσῆγαγε τὰς ἐργασίας αὐτὰς εἰς τὸ σχολεῖόν του ἀπὸ τὸ 1865, ὁ Stoy ἀπὸ τὸ 1867 καὶ ὁ Willmann ἐν Βιέννῃ ἀπὸ τὸ 1838, εἰς δὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ ἐν Ἰένῃ προτύπου δημοτικοῦ σχολείου εἶναι εἰσηγμέναι αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἰς ὅλας τὰς τάξεις, ὡς διδαχτέα δὲ ὕλη ὀρίζεται διὰ μὲν τὰς τρεῖς πρώτας τάξεις ἐξακολούθησις τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν τοῦ Νηπιαγωγείου, διὰ δὲ τὰς πέντε ἀνωτέρας κατὰ μὲν τὸ θέρος ἐργασίαι εἰς τὸν σχολικὸν κήπον,

κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα ἐργασίαι εἰς τὸ ἐργαστάσιον τοῦ σχολείου¹.

Ὀλίγον ὅμως κατ' ὀλίγον καὶ αἱ ἰδέαι αὐταὶ περὶ τῆς σημασίας τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν ἀπὸ κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἐπεξετάθησαν εἰς ὅλην τὴν Γερμανίαν, κατενοήθη δὲ καὶ ἡ ἀνάγκη εἰδικῆς τῶν διδασκάλων μορφώσεως διὰ τὴν ἐπιτυχεστέραν τοῦ μαθήματος τούτου διδασκαλίαν εἰς τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα. Πρὸς τοῦτο ἀπὸ μὲν τοῦ 1880 ἤρχισαν νὰ γίνωνται εἰς διάφορα μέρη τῆς Γερμανίας εἰδικὰ διὰ τοὺς διδασκάλους μαθήματα χειροτεχνίας², ἀπὸ δὲ τοῦ 1887 λειτουργεῖ καὶ εἰδικὸν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον διδασκαλεῖον, (*das Seminar für Knabenhandarbeit*) ἰδρυθὲν ἐν Λιψία ὑπὸ τοῦ συλλόγου τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν τῶν παίδων³. Τὸ Διδασκαλεῖον τοῦτο, εἰς τὸ ὅποιον ἀπὸ τὸ 1900 προσετέθη καὶ πρότυπον Δημ. σχολεῖον, λειτουργεῖ ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου, διδάσκονται δ' εἰς αὐτό: 1) ἡ χαρτοτεχνία, 2) ἡ ξυλοτεχνία, 3) ἡ ἐγγύριος ξυλοτεχνία, 4) ἡ ξυλογλυφία, 5) ἡ πλαστικὴ, 6) ἡ μεταλλοτεχνία, 7) ἡ κατασκευὴ σχολικῶν ὀργάνων καὶ 8) ἡ ὑαλουργία.

Παρά ταῦτα ὅμως παρουσιάσθησαν πλεῖστα ἐμπόδια διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ σχολεῖα τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν, εἰς δύο δὲ διδασκαλικά συνέδρια, συγκροτηθέντα τὸ μὲν εἰς Kassel τὸ 1882, τὸ δὲ εἰς Κολωνίαν τὸ 1900, οἱ μετασχόντες αὐτῶν ἐξέφεραν τὴν γνώμην ὅτι αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι πρέπει νὰ ποικλισθοῦν ἀπὸ τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον. Ὡς λόγοι τούτου ἀνεφέροντο οἱ ἑξῆς: 1) σκοπὸς τοῦ σχολείου εἶναι ἡ πνευματικὴ τῶν μαθητῶν μόρφωσις, σπουδαία δ' ἐπ' αὐτὴν ἐπίδρασις τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ποδειχθῇ. 2) Ἡ συστηματικὴ διδασκαλία τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν εἶναι ἐξαναγκασμὸς καὶ διὰ τοῦτο ἐπιδοῦν ἐπιβλαβῶς εἰς τὴν

¹) Πρὸλ. Rein, Pickel, Scheller, das erste Schuljahr, ἐν παραρτήματι τῆς ἐκδόσεως.

²) Ἀνάλογα μαθήματα ἔχουν καθιερωθῆ καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μέρη καὶ ἡ καὶ ἐν Βιέννῃ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Kurse zur Heranbildung von Handarbeitslehrern».

³) Πρὸλ. A. Pabst, die Knabenhandarbeit in der heutigen Erziehung, ἐν τῇ συλλογῇ aus Natur und Geisteswelt ἀριθμ. 140.

μόρφωσιν τοῦ χαρακτιῆρος. 3) Ἡ ἀνάπτυξις τῆς δεξιότητος τῆς χειρὸς δὲν εἶναι ἔργον τοῦ σχολείου, ἀλλὰ τοῦ οἴκου. Ἄλλοι τῶν εἰς τὰ συνέδρια ταῦτα παρευρεθέντων ἐφρόνουσι ὅτι «καλαὶ μὲν εἶναι καὶ χρήσιμοι αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι, ὀρθὸν ὅμως νὰ ἀναβληθῇ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῶν εἰς τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα, διότι οὔτε χρόνος οὔτε κατάλληλα, διὰ τὸ μάθημα τοῦτο, μέσα ἐπὶ τοῦ παρόντος ὑπάρχουν».

Ἡ ἀντίδρασις αὕτη κατὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν εἰς τὰ παιδαγωγούντα σχολεῖα ἤρχισε κυρίως νὰ καταπίπτῃ ἀπὸ τὸ 1904, τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὅποιον ἐγένετο ἡ ἐν Ἀγίῳ Λουδοβίκῳ τῆς Ἀμερικῆς ἐκθεσις, ἡ ὁποία σοβαρώτατα ἐπέδρασεν εἰς τὴν Γερμανικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ συνετέλεσεν, ὅπως εὐρύτερον ἀναπτυχθῇ καὶ τελειότερον συζητηθῇ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν εἰς τὰ σχολεῖα, συγχρόνως δὲ γεννηθῇ καὶ ἡ ἰδέα τοῦ σχολείου ἐργασίας. Διότι αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἶναι μέρος μόνον ἐκείνων, τὰ ὅποια ἀπαιτοῦνται νὰ γίνωνται εἰς ἓνα σχολεῖον διὰ νὰ λάβῃ τὸ σχολεῖον τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ σχολείου ἐργασίας. Δὲν ἄρκει δηλ. νὰ εἰσαχθοῦν εἰς ἓνα σχολεῖον χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι ὅσα καὶ ἂν εἴησαν οἱ ὅποιον τύπον, διὰ νὰ ὀνομασθῇ τὸ σχολεῖον τοῦτο σχολεῖον ἐργασίας· βεβαίως καὶ τοῦτο πρέπει νὰ γίνῃ, δὲν εἶναι ὅμως τὸ μόνον, τοῦ ὁποίου ἔχομεν ἀνάγκην διὰ τὴν μεγάλην τῶν σχολείων μας μεταρρύθμισιν. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἶναι σπουδαιότατον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ σχολείου ἐργασίας, διὰ τοῦτο προκαλοῦν τὰ μέγιστα τὴν προσοχὴν τῶν παιδαγωγικῶν. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι οὐδαμῶς παρατηρεῖται σήμερον σπουδαία ἀντίδρασις διὰ τὴν εἰς τὰ σχολεῖα εἰσαγωγὴν τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν, συζητεῖται δὲ μόνον ἡ ἀρχή, καθ' ἣν θὰ διδάσκωνται αἱ ἐργασίαι αὐταί.

Οἱ μὲν δηλ. παραδέχονται ὅτι αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι πρέπει νὰ εἰσαχθοῦν εἰς τὰ σχολεῖα, ὡς ὑπηρετικά, οὕτως εἰπεῖν, τῶν ἄλλων μαθημάτων, ἐκτελούμενοι ἐν συνδυασμῷ πρὸς αὐτὰ καὶ κατὰ τὰς ἀνάγκας τούτων, οἱ δὲ τὸναντίον φρονοῦν ὅτι ἡ χειροτεχνία πρέπει νὰ εἰσαχθῇ ὡς αὐτοτελὲς μάθημα, ἔχον τὴν ἀρμόζουσαν εἰς αὐτὸ παρά τὰ λοιπὰ μαθήματα θέσιν. Πάλιν δ' ἀπὸ τοὺς δεχομένους τὴν χειροτεχνίαν ὡς εἰδικὸν μάθημα οἱ

μὲν θέλουν αὐτὴν ἐντὸς τοῦ προγράμματος καὶ ὑποχρεωτικὴν δι' ὅλους τοὺς μαθητὰς, οἱ δ' ἐκτὸς τοῦ προγράμματος καὶ προαιρετικὸν μάθημα.

Τὴν πρόβδον καὶ ἀνάπτυξιν τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν εἰς τὴν Γερμανίαν ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1907, τῇ ἐνεργείᾳ πρὸ πάντων τοῦ γερμανικοῦ συλλόγου διὰ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας τῶν παιδῶν (Deutscher Verein für Knaben Handarbeit), ἰδρύθησαν εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τῆς Γερμανίας σχολεῖα διὰ χειροτεχνικὰς ἐργασίας εἴτε ἑλως ἀνεξάρτητα εἴτε χαλαρῶς συνδεδεμένα πρὸς τὰ λοιπὰ σχολεῖα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιούτων σχολείων κατὰ τὸ ἀνωτέρω ἀναφερόμενον ἔτος ἀνῆρχετο εἰς 1000 περίπου· εἰς τινα τῶν σχολείων τούτων ἐφοίτων ἑκατοντάδες, εἰς μερικάς δὲ μεγάλας πόλεις χιλιάδες μαθητῶν.

Καὶ μικρότερα ὅμως κράτη δὲν ὑπελείφθησαν τῆς κινήσεως αὐτῆς, μερικά μάλιστα καὶ προηγήθησαν τῶν μεγάλων· οὕτω π.χ. ἐν Φινλανδίᾳ τὸ κατὰ τὸ 1866 συνταχθὲν πρόγραμμα, καθίστα τὰς τεχνικὰς ἐργασίας ὑποχρεωτικὸν μάθημα εἰς τὰ Διδασκαλεῖα, τὰ ἀστικὰ καὶ τὰ ἀγροτικὰ σχολεῖα· κατὰ ταῦτα ἡ Φινλανδία εἶναι ἡ πρώτη χώρα, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἰσῆχθησαν ἐπίσημως καὶ ὑποχρεωτικῶς εἰς τὰ σχολεῖα. Ἀπὸ τὴν Φινλανδίαν εἰσῆχθησαν αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἰς τὴν Σουηδίαν, ὅπου ὑπὸ τὸ ὄνομα Σλόϊδ ἐφθασαν εἰς μεγίστην ἀκμὴν. Περὶ τῶν ἐν Σουηδίᾳ Σλόϊδ καὶ τοῦ ἐν Ναιαῖς διδασκαλείου τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν δύναται νὰ ἴδῃ ὁ βουλόμενος τὰ ὑπὸ τοῦ Δ. Βικέλα γραφέντα εἰς τὸ ἔργον του ἡ Σουηδία, εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων ἀρ. 53.

Τῆς ἰδίας ἐπιμελείας τυγχάνουν αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι καὶ εἰς τὸ Βέλγιον, τὴν Ἑλβετίαν καὶ τὴν Ρωσσίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐδόθη ἡ πρώτη ὠθησις καὶ εἰς τὰ Ἀμερικανικὰ σχολεῖα· μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1876 παγκόσμιον ἐκθεσιν τῆς Φιλαδελφείας, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχαν ἐκτεθῆ διάφορα ἔργα τῶν μαθητῶν τῆς ἐν Πειρουπόλει ἀνωτέρας τεχνικῆς σχολῆς.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν ὡς ἀναγκαίου συστατικοῦ τοῦ Σχολείου ἐργασίας. Ἄς προσπαθῶμεν τώρα νὰ διασαφήσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ νὰ

ἴδωμεν κατὰ τί τὸ σχολεῖον τοῦτο διαφέρει ἀπὸ τὸ μέχρι τοῦδε.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ σχολείου ἐργασίας εἶναι τοῦτο, ὅτι κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον μανθάνει ὁ μαθητῆς, πρέπει νὰ τὸ μανθάνῃ μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέραν αὐτενέργειαν. Εἶναι δηλ. γνωστὸν ὅτι τὸ σχολεῖον δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται εἰς τὴν μετάδοσιν γνώσεων μόνον, ἀλλὰ πρέπει νὰ φροντίζῃ νὰ φέρῃ τοὺς μαθητὰς εἰς τοιαύτην θέσιν, ὥστε νὰ δύνανται οὗτοι καὶ τὰς γνώσεις τῶν νὰ μεταχειρίζονται, ὅταν χρειάζεται, καὶ ἄλλας αὐτοὶ μόνοι νὰ ποκτοῦν εἰς τὸν κατόπιν βίον, μὲ ἄλλας λέξεις, ἔργον τοῦ σχολείου εἶναι ὄχι μόνον νὰ πλουτίσῃ τὰς παραστάσεις τῶν μαθητῶν, καὶ νὰ βοηθῇ αὐτοὺς νὰ σχηματίζουσιν ἐκ τούτων ἔννοιαν, κρίσεις καὶ συλλογισμούς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπτύσῃ τὴν παρατηρητικότητα, τὴν κρίσιν, τὸν χαρακτῆρα, τὰ συναισθήματα καὶ τὰς δεξιότητας αὐτῶν. Τὸ μέχρι τοῦδε σχολεῖον ἐφρόντιζε κυρίως μόνον διὰ τὸ πρῶτον, τὸ σχολεῖον ἐργασίας θέλει νὰ φροντίζῃ καὶ διὰ τὸ δεύτερον. Διὰ ταῦτα τὸ σχολεῖον ἐργασίας :

1) Ἀποδίδει μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν ἀτομικὴν τοῦ μαθητοῦ παρατήρησιν, μὲ τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἀποκτᾷ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῶν γνώσεων, τὰς παραστάσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας πάλιν μόνος δύναται νὰ καταλήγῃ εἰς γενικώτερα συμπεράσματα. Μέχρι τοῦδε ὁ διδάσκαλος φέρει πρὸ τῶν μαθητῶν τὰ πρὸς παρατήρησιν ἀντικείμενα, ὁ διδάσκαλος ἐκτελεῖ τὰ διάφορα πειράματα, ὁ διδάσκαλος διηγεῖται εἰς τοὺς μαθητὰς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὰ ὅμοια. Τὸ σχολεῖον ἐργασίας ἀπαιτεῖ, ὅπως μόνος ὁ μαθητῆς εὐρίσκη, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, τὰ πρὸς παρατήρησιν ἀντικείμενα, καὶ παρατηρῇ ταῦτα εἰς τὴν ἐλευθέραν τοῦ Θεοῦ φύσιν, ὁ μαθητῆς κάμνῃ διαφόρους παρατηρήσεις (ἀστρονομικὰς, φυσιογνωστικὰς, γεωγραφικὰς, γεωλογικὰς κ.λ.) εἰς τὴν πατρίδα του, ὁ μαθητῆς ἐκτελεῖ πειράματα (φυσικὰ, χημικὰ, βιολογικὰ), ὁ μαθητῆς πορίζεται τὰς ἱστορικὰς του γνώσεις ἀπὸ τὰς πηγὰς, ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν. Δι' ὅλων τούτων τὸ σχολεῖον ἐργασίας ἀναπτύσσει καὶ προάγει τὴν παρατηρητικότητα, τὴν αὐτενέργειαν, τὴν αὐτοτέλειαν καὶ τὴν βούλησιν τῶν τροφίμων του.

2) Παρέχει ευκαιρίαν εις τὸν παῖδα, νάναπαριστᾷ ἐλευθέρως τὰς γνώσεις τὰς ὁποίας ἀποκτᾷ εἰς τὸ σχολεῖον ἢ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ διὰ τοῦ προφορικοῦ ἢ τοῦ γραπτοῦ λόγου, τῆς ἰκνογραφίας καὶ τῆς πλαστικῆς. Διὰ τοῦτο μεθ' ἐκάστην παράτηρησιν ἐπακολουθεῖ ἐλευθέρω γραπτῇ ἢ προφορικῇ ἀπόδοσις ἢ ἀναπαράστασις τοῦ παρατηρηθέντος διὰ τῆς ἰκνογραφήσεως, τῆς πλαστικῆς καὶ τῆς ἀπομιμήσεως.

3) Προσπαθεῖ νάναπτύξῃ τὴν κρίσιν τῶν μαθητῶν διὰ καταλλήλων διδακτικῶν μορφῶν, διὰ τῆς ἐλευθέρως μετ' αὐτῶν συζητήσεως, διὰ τῆς ἀνατιθεμένης εἰς αὐτοὺς μελέτης, εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ σχολείου ἢ εἰς τὸν οἶκον, βιβλίων ἀναλόγων πρὸς τὴν ἀντιληπτικὴν των δύναμιν, καὶ διὰ τῆς ἀναθέσεως εἰς αὐτοὺς περισυλλογῆς ὕλικου καταλλήλου διὰ τὴν διδασκαλίαν, ἐκτελέσεως πειραματικῶν ἐρευνῶν, παρατηρήσεων κ.λ.π.

4) Προάγει τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν, οὕτω δὲ τὴν βούλησιν καὶ τὸ συναίσθημα αὐτῶν διὰ τὴν πρὸς ἐνασχόλησιν (καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν σωματικὴν) ὀρμὴν των καὶ ἀποδίδει μεγίστην σημασίαν καὶ εἰς τὸν ἐκτὸς τοῦ σχολείου βίον αὐτῶν.

5) Ἐχον πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ὁ παῖς θὰ ζήσῃ καὶ θὰ δράσῃ εἰς τὴν κοινωνίαν φροντίζει νὰ προπαρασκευάσῃ αὐτὸν καταλλήλως πρὸς τοῦτο.

6) Φροντίζει νάναπτύξῃ εἰς τοὺς μαθητὰς τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης καὶ νὰ συνειθίσῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ὑπακοὴν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν κῆρος, ἧται τὴν ἰδίαν νομοθετοῦσαν βούλησιν, μεμέσα πολὺ τελειότερα ἀπὸ ἐκεῖνα, τὰ ὅποια χρησιμοποιοῖ τὸ μέχρι τοῦδε σχολεῖον.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι διὰ τῶν ἀνωτέρω θὰ εἰσέλθῃ νέον πνεῦμα καὶ νέα ζωὴ εἰς τὰ Σχολεῖα ἢ παθητικῇ μέχρι τῆς σήμερον θέσις τοῦ μαθητοῦ θὰ μεταβληθῇ εἰς δραστηρίαν ἐνέργειαν καὶ τὴν σήμερον κυριαρχοῦσαν εἰς τὰ σχολεῖα μηχανικὴν ἐργασίαν θάντικαταστήσῃ ἢ κρῖσις τὴν ἀπάθειαν θὰ διδεχθῇ τὸ διαφέρον καὶ τὴν κατὰ τὴν

διάρκειαν τοῦ μαθήματος συνήθη ἀνίαν ἢ φαιδρότης καὶ ἢ εὐχαρίστησις. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία ὅτι παιδιὰ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ἀπὸ τὴν μικρὰν ἡλικίαν, ἐκπαιδευόμενα δὲν θὰ περιορισθοῦν μόνον εἰς ὅσα εἰς τὸ σχολεῖον ἔμαθαν, ἀλλὰ θὰ ζητήσουν καὶ τὰς γνώσεις των νὰ πλουτίσουν καὶ μετὰ τὴν βοήθειαν αὐτῶν νέα πράγματα νὰ ἐπινοήσουν. Τοιοῦτοι πολῖται θὰ ποιοῦν ὠφελιμώτατοι εἰς ἑαυτοὺς, θὰ προαγάγουν τὸν πολιτισμὸν καὶ θὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως βελτίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας πρὸς τὸ καλὸν καὶ τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ ἔθνους των καὶ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Β'. ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Τάνωτέρω ἐγράφομεν κατὰ τὸ 1916, ὅτε τὸ πρῶτον παρεδί-
 δετο τὸ προκείμενον ἔργον τοῦ *Kerschesteiner* εἰς τοὺς Ἑλλη-
 νας ἀναγνώστας· ἢ μετάφρασις ἐκείνη ἐγένετο ἀπὸ τὴν πρῶτην
 ἐκδόσιν τοῦ πρωτοτύπου· ἔκτοτε ὁ συγγραφεὺς τῆς «**Ἐννοίας τοῦ**
Σχολείου ἐργασίας» προέδωκε εἰς ἐπανειλημμένας τοῦ βιβλίου τού-
 του ἐκδόσεις καὶ σήμερον ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὴν ἕκτην. Πόσης
 προσοχῆς καὶ ἐκτιμήσεως ἔτυχε τὸ βιβλίον τοῦτο ἐν τῇ Γερμα-
 νίᾳ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς ἀποδεικνύει τὸ μὲν ἢ ταχεῖα ἐξάντλησις τῶν
 ἐπανειλημμένων αὐτοῦ ἐκδόσεων, τὸ δ' ὅτι, ὀλίγον μετὰ τὴν ἐμ-
 φάνισίν του, μετεφράσθη τοῦτο εἰς 11 Εὐρωπαϊκὰς καὶ τρεῖς Ἀ-
 σιατικὰς γλώσσας, τινὴ, ἧς σπανιώτατα ἔτυχεν οἰομένηποτε ἄλλο
 συγχρόνου συγγραφέως βιβλίον· ἂν δ' ἢ γενικωτέρα ἐκτιμήσις, ἧς
 ἀπολαύει βιβλίον τι, καὶ ἐν τῇ πατρίδι τοῦ συγγραφέως καὶ ἐκτὸς
 αὐτῆς, εἶναι ἀπόδειξις τῆς κλασικότητος αὐτοῦ, τὴν ἀπόδειξιν
 ταύτην ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς, εἶπερ τι καὶ ἄλλο βιβλίον ἢ «**ἔννοια**
τοῦ Σχολείου ἐργασίας» τοῦ *Kerschesteiner*.

Καίτοι δὲ καὶ ἢ ὑπ' ἡμῶν πρὸ δώδεκα ἐτῶν γενομένη ἐπεξερ-
 γασία τοῦ ἔργου τούτου ἀπὸ πολλοῦ ἐξηγτηλήθη, δὲν ἠδυνήθημεν,
 μέχρι τοῦδε, παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας καὶ ὑπὸ πολλῶν γενομένας
 συστάσεις καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπιθυμίαν, νὰ προδῶμεν εἰς νεωτέραν
 ἐκδόσιν αὐτοῦ, περὶ ἄλλα, μᾶλλον ἐπιείγοντα, ὑποχρεούμενοι νὰ σχο-
 λούμεθα· νῦν τυχόντες τοῦ ἀνάγκαιου χρόνου προβαίνομεν εἰς νέαν
 ἐκδόσιν, διάφορον τῆς προηγουμένης καὶ ἀπὸ ἀπόψεως γλωσσικῆς
 καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου.

Τὴν νέαν ταύτην ἐκδόσιν ἐνομίσαμεν ἀναγκαίαν ὄχι μόνον,
 διότι ἐβλέπαμεν τὴν γενικὴν τῶν συναδέλφων ἐπιθυμίαν πρὸς τοῦτο,
 ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλον λόγον· ἀπὸ τοῦ ἔτους δηλ. 1916, ὁπότε τὸ

πρῶτον τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξεδόθη καὶ ὁπότε διὰ πρῶτην φορὰν
 παρείχεται εὐκαιρία εἰς τοὺς Ἑλληνας διδασκάλους καὶ τοὺς περὶ
 τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἀσχολουμένους νὰ ἴδουν διατυπωμένην εἰς τὴν
 Ἑλληνικὴν γλῶσσαν τὴν νέαν ἀκόμη τότε θεωρίαν «**περὶ τοῦ**
σχολείου ἐργασίας», ἐξεδόθησαν καὶ παρ' ἡμῖν, εἴτε ἐν πρωτο-
 τύπῳ, εἴτε ἐν μετάφρασει, πλεῖστα βιβλία περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο,
 ἄλλα μὲν γενικώτερον, ἄλλα δὲ καὶ εἰδικώτερον, ἀσχολούμενα·
 οὕτω παρέχεται εὐκαιρία καὶ καθίσταται δυνατὸν νὰ γνωσθοῦν, νὰ
 κατανοηθοῦν, νὰ συζητηθοῦν καὶ τέλος νὰ ἐφαρμοσθοῦν καὶ παρ' ἡ-
 μῖν αἱ περὶ τοῦ σχολείου ἐργασίας ἰδέαι, αἵτινες ἀλλαγῶν ὑπερέ-
 δησαν ἀπὸ πολλοῦ τὸ στάδιον τῆς πειραματικῆς ἐρεῦνης καὶ τῆς
 θεωρητικῆς συζητήσεως καὶ ἀποτελοῦν σήμερον οὐσιαστικὸν μέρος
 τῆς σχολικῆς πράξεως.

Ἄλλ' ἐξ ἄλλου αἱ πολλαί, ποικίλαι καὶ πολλαίκις πρὸς ἀλλήλας
 ἀντιμαχόμεναι γνώμαι, αἵτινες περιέχονται εἰς τὰ τὸ ζήτημα τοῦ
 σχολείου ἐργασίας πραγματευόμενα βιβλία, εἶναι δυνατὸν νὰ προ-
 καλέσουν καὶ παρ' ἡμῖν σύγχυσιν, ἦτις, ὑπάρχει κίνδυνος, ἀντὶ
 ὠφελείας βλάβην νὰ προκαλέσῃ· τοῦτο ἐγένετο ἤδη καὶ ἀλλαγῶν
 καὶ δὴ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἔδραν τῆς δράσεως τοῦ πολλοῦ *Kers-*
chensteiner, τὸ Μόναχον, καὶ διὰ τοῦτο μετὰ μεγάλης πικρίας
 ἐκφράζεται ὁ μέγας ἀνὴρ εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἕκτης ἐκδόσεως
 τοῦ ἀνά χειρας ἔργου του τονίζων ὅτι προτιμότερον εἶναι τὰ σχο-
 λεῖα νὰ κολουθοῦν τὸν παλαιὸν τῶν δρόμον παρὰ νὰ ἐφαρμόζουν
 ἐσφαλμένως περὶ τοῦ σχολείου ἐργασίας γνώμας· ἢ ἐντεθεὶν ζημίαι
 διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν θὰ εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην του, πολὺ μί-
 κροτέρα.

Πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ ἀτόπου τούτου νομίζομεν ἀναγκαῖον νὰ
 διατυπώσωμεν ἐνταῦθα συντόμως τὰ, κατὰ τὴν γνώμην μας, κύ-
 ρια τοῦ σχολείου τούτου χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα. Ταῦτα εἶναι
 τὰκόλουθα:

✓ Α'. Τὸ Σχολεῖον ἐργασίας σκοπὸν ἔχει νὰ καταστήσῃ τὸν
 μαθητὴν, διὰ τῆς εὐρυτάτης ἀσκήσεως τῆς αὐτενεργείας του,
 ἐν παντὶ αὐτοτελεῖ καὶ νὰ προπαρασκευάσῃ αὐτὸν χρήσιμον
 μέλος τῆς τε κοινωνίας, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος θὰ ζῆσῃ καὶ
 θὰ δράσῃ καὶ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος.

Β'. Διὰ τοῦτο ἀποδίδει *μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν αὐτενέργειαν τοῦ μαθητοῦ*, τὴν ὁποίαν ἀντιλαμβάνεται πολὺ εὐρύτερον τοῦ τέως σχολείου.

Γ'. Τὴν αὐτενέργειαν ἐπιδιώκει τὸ Σχολεῖον ἐργασίας ὄχι μόνον κατὰ τὴν ἀπόκτησιν γνώσεων, τὴν τελειοποίησιν τῶν δεξιότητων καὶ τὴν ἀγωγὴν, ἀλλ' ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν καὶ κατὰ τὸν καθορισμὸν τῶν πραγμάτων, περὶ τὰ ὁποῖα θάσχολεῖται ὁ μαθητής.

Δ'. Συμφώνως πρὸς ταῦτα ἐνῆν τὸ παλαιὸν σχολεῖον ἀπέδιδε *μεγίστην σημασίαν εἰς τὸν τυπικὸν καὶ λεπτομερῆ καθορισμὸν τῆς καθ' ἕκαστον ἔτος, πολλάκις δὲ καὶ τῆς κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους, διδασκτέας ὕλης καὶ τὴν ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ διδασκάλου μεταδόσιν τῶν ἀναγκαίων γνώσεων, τὸ νέον σχολεῖον θεωρεῖ πολὺ σπουδαιότερα ἄλλα μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ παῖς κατορθώνει μόνος νὰ ποικίλῃ τὰς γνώσεις του νὰ τελειοποιῇ τὰς δεξιότητάς του καὶ νὰ διαπαιδαγωγῆται, ἡρέμα μόνον ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καθοδηγούμενος.*

Ε'. Ταῦτα μέσα εἶναι διὰ μὲν τὰς ἐκ παραδόσεως γνωστὰς γνώσεις *τὰ γραπτὰ μνημεῖα* τοῦ τε παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος (βιβλία, περιοδικὰ, ἐφημερίδες κ.λ.π.), καὶ τὰ ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἐποχῶν διασωθέντα μέχρις ἡμῶν *μνημεῖα καὶ ἔργα τῆς τέχνης*, διὰ δὲ τὰς λοιπὰς ἢ ἐλευθέρᾳ τοῦ Θεοῦ φύσιν καὶ ὁ πρακτικὸς βίος, διὰ δὲ τὴν ἀγωγὴν ἢ ἐν συνειδήσει τῶν ἀτομικῶν ὑποχρεώσεων καὶ τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης δραῖσις ἐκάστου μαθητοῦ, εἴτε καθ' ἑαυτὸν, εἴτε ὡς μέλους ομάδος συμμαθητῶν καὶ συμπαικτῶν, εἴτε ὡς μέλους τῆς σχολικῆς κοινότητος.

Σ'. Διὰ τοῦτο τὸ Σχολεῖον ἐργασίας ἐθίζει τοὺς μαθητὰς νὰ *κάνουν ἀφειδῆ χρεῖσιν τοῦ βιβλίου, τῶν ἐκδρομῶν, τῶν ἐπισκέψεων, τῆς παρατηρήσεως, τοῦ πειράματος καὶ ποιικιλωτάτης πρακτικῆς κοινωνικῆς καὶ πρακτικῆς τεχνικῆς δρασεως, ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον αὕτη εἶναι δυνατὴ.*

Ζ'. Διὰ τοῦτο προσέτι τὸ Σχολεῖον ἐργασίας ἀποδίδει *μεγίστην σημασίαν εἰς τε τὴν αὐτοδιοίκησιν τῶν μαθητῶν καὶ*

εἰς τὸ θεσμὸν τῶν συνεργατικῶν κοινοτήτων, ὡς ἀρίστων μέσων διαπαιδαγωγήσεως τῶν μαθητῶν καὶ προπαρασκευῆς αὐτῶν διὰ τὸν εἰς τὴν πραγματικὴν κοινωνίαν ἄρμονικὸν καὶ καρποφόρον βίον.

Η'. Τὸ Σχολεῖον ἐργασίας ἀκόμη ἀποδίδει *μεγίστην σπουδαιότητα εἰς τὰς δεξιότητας τῆς χειρὸς, τὰς ὁποίας θεωρεῖ σπουδαιότατον μέσον ὄχι μόνον τῆς πρακτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς μορφώσεως καὶ διαπαιδαγωγήσεως πάντων τῶν μαθητῶν καὶ διὰ τοῦτο, χωρὶς νὰ φρονῇ ὅτι μόνη ἢ εἰς τὸ Σχολεῖον εἰσαγωγή τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν μεταβάλλει τοῦτο εἰς Σχολεῖον ἐργασίας, θεωρεῖ ταύτας ὡς ἀπαραίτητον συστατικὸν τοῦ τοιοῦτου σχολείου*. ἕνεκα τούτου εἰσάγει τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας εἰς τὸ πρόγραμμά του, ὡς αὐτοτελὲς μάθημα, ὑπ' εἰδικοῦ διδασκάλου διδασκόμενον καὶ ἀφιερώνει διὰ τὴν περὶ αὐτὰς ἐνασχόλησιν ἐπαρκῆ ἀριθμὸν ὡρῶν.

Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὁμως τὸ Σχολεῖον ἐργασίας τοὺς σκοποὺς τούτους, ἀπὸ τὰς ὁποῖους οἱ θιασῶται αὐτοῦ προσδοκοῦν τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ κατ' ἄτομον καὶ ὡς κοινωνικοῦ συνόλου ἔχομεν ἀνάγκην:

1. *Καταλλήλου καὶ ἀφωσιωμένου εἰς τὸ ἔργον τοῦ προσωπικοῦ*· διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ λειτουργήσουν πρῶτιστα καὶ μάλιστα σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ σχολείου ἐργασίας τὰ ἰδρύματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα προπαρασκευάζουν τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῶν σχολείων τῆς κατωτέρας καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Διότι, ὅπως σοφώτατα λέγει ὁ συγγραφεὺς τοῦ προκειμένου βιβλίου, «δι' ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐσυνείθισαν νὰ ποικίλουν τὰς γνώσεις των μὲ τὴν ἀτομικὴν τῶν ἐργασιῶν, μὲ ὑπερνίκησιν τοῦ ἑαυτοῦ των, μὲ ἀκαταπόνητον ἐπιμονὴν καὶ ἀπὸ καθαρὰν ἐπιθυμίαν πρὸς πλουτισμὸν τῶν γνώσεών των, καὶ δι' ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἐμβαθύνει εἰς τὸ κύριον ἐργαστήριον τοῦ παιδικοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὰ ἐλατήρια τῶν ἐνδιαφερόντων του, διὰ τούτους ἢ φύσιν τοῦ σχολείου ἐργασίας θὰ εἶναι πάντοτε αἰνίγμα».

2. Ἐπειδὴ ἀπαραίτητον συστατικὸν τοῦ σχολείου ἐργασίας

είναι και αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι εἶναι ἀνάγκη νὰ ληφθοῦν μέτρα πρὸς μόρφωσιν τοῦ καταλλήλου διὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν προσωποῦ.

3. Ἐπειδὴ τὸ Σχολεῖον ἐργασίας στηρίζεται ἐπὶ τῆς δι' ἀτομικῆς ἐργασίας κτήσεως τῶν γνώσεων και τελειοποιήσεως τῶν δεξιότητων πρέπει νὰ πλουτισθοῦν τὰ σχολεῖα μὲ ὅλα τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ τοιαύτη ἀτομικὴ ἐργασία βιβλιοθήκη, σχολικὸν κήπον (βοτανικὸν και, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, ζωολογικόν) πειραματικὰ ὄργανα και ἐργαστήρια διὰ τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς χειροτεχνίας, και

4. Ἐπειδὴ ὁ παῖς πρέπει νὰ προπαρασκευασθῆ εἰς τὸ Σχολεῖον και δι' αὐτοῦ και διὰ τὴν εὐστοχον χρῆσιν τῶν πολιτικῶν του δικαιωμάτων και τὴν εὐορκον ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὴν κοινωνίαν και τὴν πολιτείαν ὑποχρεώσεων του εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσαχθοῦν εἰς αὐτὸ ἢ τε αὐτοδιοικήσεις τῶν μαθητῶν και ἢ συνεργατικὴ κοινότης. Συνοψίζοντες τώρα ὅλα τὰ προηγούμενα δυνάμεθα δι' ὀλίγων νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ Σχολεῖον τῆς ἐργασίας ὡς ἑξῆς:

Σχολεῖον ἐργασίας εἶναι τὸ Σχολεῖον ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον παρέχεται εὐρυτάτη εὐκαιρία εἰς τοὺς μαθητὰς πρὸς ἄσκησιν τῆς αὐτενεργείας των, εἰς πᾶσαν οὐ μόνον πνευματικὴν, ἀλλὰ και σωματικὴν ἐνέργειαν, και τὸ ὁποῖον διὰ τῆς αὐτοδιοικήσεως και τῶν συνεργατικῶν κοινοτήτων προπαρασκευάζει αὐτοὺς διὰ τὸν ἀρμονικὸν και καρποφόρον ἔν τε τῇ κοινωνίᾳ (μικροτέρα ἢ μεγαλυτέρα) και τῇ πολιτείᾳ βίον.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Μ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΙΣ

Ι. Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Τὸ δημόσιον σχολεῖον ἔγινεν, εἰς τὴν Γερμανίαν, περὶ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος και διαρκοῦντος τοῦ δεκάτου ἐνάτου, ὄργανον τῆς πολιτείας, μὲ τὸ ὁποῖον αὐτὴ ἐπιδιώκει τὴν ἐπιτυχίαν ὄρισμένων σκοπῶν· κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὰ δημόσια σχολεῖα ἦσαν ἄγνωστα εἰς τὴν Γερμανίαν· κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ κράτος ἄφινε τὴν φροντίδα διὰ τὴν πνευματικὴν μόρφωσιν τῶν ἀτόμων εἰς ἄλλους·¹ ἀλλὰ κατὰ τοὺς χρόνους, περὶ τῶν ὁποίων ἔγινε προηγουμένως λόγος, τὸ κράτος εἰσήγαγε, τοῦλάχιστον διὰ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, τὴν ὑποχρεωτικὴν φοίτησιν και οὕτως ἐδήλωσεν ἐπίσημως τὴν θέλησίν του νὰ ὀρίξῃ αὐτὸ και τοὺς σκοποὺς, τοὺς ὁποῖους πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ σχολεῖον.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν διὰ τὸν ὄρισμὸν τῶν σκοπῶν τούτων λαμβάνομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς σκοποὺς και τὸ ἔργον τῆς ἐκάστοτε πολιτείας, ἡ ἐπιστημονικὴ παιδαγωγικὴ δὲν δύναται νὰ ἀσχοληθῆ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο μὲ ἐλπίδας ἐπιτυχίας, διότι ἔν τοι-

(¹) Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ κράτος οὔτε ἴδουεν, οὔτε συνετήρει σχολεῖα, οὔτε ἐφαίνετο ἐνδιαφερόμενον, ἐκτὸς ἐλάχιστων ἐξαιρέσεων, διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν πολιτῶν του· ἢ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο ζωηρὰ δρασίς και τὸ ζωντανὸν παράδειγμα Καρόλου τοῦ μεγάλου, παρῆλθεν ἅμα τῷ θανάτῳ αὐτοῦ· ἡ ἐκπαίδευσίς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐφίσκετο εἰς τὰς χεῖρας κυρίως τῶν μοναχῶν και τὰ μόνα τότε ὑφιστάμενα σχολεῖα ἦσαν τὰ ὑπὸ διαφόρων μοναχικῶν ταγμάτων εἰς διαφόρους μονὰς λειτουργοῦντα (πρβλ. Δημ. Μωραΐτου Ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς σελ. 51 και ἐπομ.) Σ. Μ.

αὕτη περιπτώσει, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπέλθῃ σύγκρουσις μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξεως. Ἄλλ' ἐφ' ὅσον θεωροῦμεν τὴν ἐκάστοτε πολιτείαν, ὡς προϊόν ἐξελίξεως, ὡς σύνδεσμον ἀνθρώπων πάντοτε σκοπιμώτερον οργανούμενον, ὅστις διὰ τῆς δράσεως τῶν μελῶν του ὀφείλει νὰ ἐξομαλύνῃ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸν δρόμον πρὸς τὴν ἐλευθέραν διαμόρφωσιν τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος, ὃ ὁποῖος ἄρα βαδίζει κατὰ τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν χαρακτηρεῖ ἡ ἠθικὴ εἰς πολιτείαν πολιτισμένην καὶ δικαίαν *ἔχομεν τὴν ἐπιστημονικὴν βάσιν ὄχι μόνον τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας, ἀλλὰ καὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ παντὸς ἄλλου ἀνωτέρου σχολείου, τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκει νὰ παράσχη εἰς τοὺς τροφίμους του γενικὴν μόρφωσιν.*

Ἡ πολιτεία, ἡ ὁποία μὲ τοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει καὶ μὲ τὸν οργανισμόν, τὸν ὁποῖον ἔχει, ἐνσαρκώνει τὴν ἠθικὴν σκέψιν, εἶναι μέγιστον *ἐξωτερικόν*, ἠθικὸν ἀγαθόν. Διότι ἡ αὕτη πολιτεία εἶναι, ὅπως ἐτόνισαν ἤδη ὁ *Hobbes*, ὁ *Locke* καὶ ὁ *Spinoza* ἡ προϋπόθεσις ὅτι καὶ τὸ ἄτομον, τὸ ὁποῖον ζῆ εἰς αὐτὴν δύναται νὰ ἐπιτύχῃ τὸ μέγιστον *ἐσωτερικόν*, ἠθικὸν ἀγαθόν, ἦτοι *τὴν ὀρθὴν διάθεσιν τῆς ἠθικῆς ἐλευθέρως προσωπικότητος.* Τὸ ἄτομον μάλιστα εὐρίσκει εἰς τὸ ἔργον τῆς προσκαίρου πραγματοποιήσεως τοῦ ιδεώδους τούτου τῆς πολιτείας ὄχι μόνον ὠραίαν καὶ ἀξιοπρεπῆ ἐνασχόλησιν, ἀλλὰ καὶ πολύτιμον εὐκαιρίαν διὰ τὴν ἰδίαν ἠθικὴν τελειοποίησιν. Πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην δὲν ἀντιστρατεύεται τὸ γεγονός ὅτι αἱ σημεριναὶ πολιτεῖαι δυνατὸν νὰπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, ὅτι μάλιστα μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς ἐμποδίζουν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐσωτερικῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων καὶ ὅτι ὠρισμέναι πολιτεῖαι δύνανται νὰ φαίνωνται εἰς τὰ ὑπ' αὐτὰς ζῶντα ἄτομα μᾶλλον ὡς μέγιστον κακὸν ἢ ὡς μέγιστον ἀγαθόν.

Ὁ *Jakob Burckhardt* μάλιστα, εἰς τὸ ἔργον του *κοσμοϊστορικαὶ ἔρευναι* (*Weltgeschichtliche Betrachtungen*), φθάνει μέχρι τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι « *ἡ πολιτεία εἶναι τὸ ἀπόλυτον κακόν* ». Ἄλλὰ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τί εἶναι αὕτη ἡ ἐκείνη ἡ πολιτεία, ἀλλ' ὁποία πρέπει νὰ εἶναι ἡ πολιτεία, ἡ δ' ἀπάντησις εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ὅτι βλέπομεν τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἰδρῶσιν πάντοτε ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν παλαιῶν πολιτειῶν ἢ παρὰ ταύτας

νέους, κατὰ τὴν πεποίθησίν των, καλυτέρους τύπους πολιτειῶν, μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι προσεγγίζουν πάντοτε περισσότερον πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς πολιτείας, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ ὁ καθαρὸς λόγος, ὡς προστάτην τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀτόμου· ὅσαι δὲ πλάναι καὶ ὀπισθοδρομήσεις καὶ ἂν παρουσιάζωνται ἐνίοτε κατὰ τὰς ἀποπείρας ταύτας, βλέπομεν ὅτι καθόλου οἱ πολιτειακοὶ οργανισμοὶ βαίνουν, κατὰ τὴν ἀροδοὴν τῶν αἰώνων, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς πολιτείας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Γεννᾶται τώρα τὸ ζήτημα μήπως ὑπάρχουν, πλὴν τῆς πολιτείας, καὶ ἄλλα ἀνώτατα ἐξωτερικὰ ἠθικὰ ἀγαθὰ. Τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν θὰ ἐξετάσω ἐδῶ λεπτομερῶς. Τοῦτο μόνον λέγω· ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξαν αἱ ἔρευναι τῆς ἐπιστημονικῆς ἠθικῆς, παρατηροῦμεν ὅτι, παρὰ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴν ἀσυμφωνίαν, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται εἰς πολλὰ ἄλλα συμπεράσματα αὐτῆς, ἓνα μόνον φαίνεται ἀσφαλὲς καὶ βέβαιον, ὅτι *τὸ ἀνώτατον καὶ τελειότατον ἐξωτερικὸν ἠθικὸν ἀγαθὸν εἶναι ὁ οργανισμὸς ἐκεῖνος τῆς κοινωνίας, ὃ ὁποῖος δύναται νὰ παρέχῃ εἰς κάθε ἄτομον, τὸ ὁποῖον ζῆ εἰς τὴν κοινωνίαν αὐτὴν, πᾶν ὃ, τι εἶναι διὰ τὸ ἄτομον τοῦτο, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του, ἠθικὸν ἀγαθόν.* Ἐπειδὴ δὲ γνωρίζω τὰς ἀντιρρήσεις, τὰς ὁποίας προβάλλουν πάντοτε κατὰ τῶν ἰδεῶν μου τούτων μερικὸι ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς λεγομένης ἐπιστημονικῆς παιδαγωγικῆς, νομίζω σκόπιμον νὰ προσπαθήσω καὶ πάλιν νὰ ἀποδείξω συντόμως τὴν ἀκρίβειαν τῶν ἰδεῶν μου τούτων, ἀκολουθῶν τὰς σκέψεις, τὰς ὁποίας ἐκθέτει ὁ *Chr. Sigwart* εἰς τὸ βιβλιάριόν του *Vorfragen der Ethik*.

Οἱ ἀνθρῶποι ἐπιδιώκουν, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ βίου των, διαφόρους σκοπούς· καὶ βλέπομεν μὲν πολλάκις καὶ εἰς τοὺς ἐνηλίκους ἀκόμη, ὥρας ἀσκόπου ἐνεργείας, *ἀλλ' αἱ ὥραι αὗται ἀπλῶς πληροῦν τὰ διαλείμματα τῆς ἀκαταπονήτως*, ἐπὶ τῆ βάσει ὠρισμένων σκοπῶν, *δρώσης πνευματικῆς φύσεως αὐτῶν.* Πάντως δ' οἱ σκοποὶ οὗτοι, τοὺς ὁποίους προβάλλομεν εἰς ἡμᾶς ἔχουν τὴν τάσιν νὰ μᾶς πιέζουν πρὸς πραγματοποιήσιν των, τακτοποιούμενοι συγχρόνως εἰς τὴν συνειδησίν μας, κατὰ τὴν ἀξίαν, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἀπ' αὐτοὺς ἔχει δι' ἡμᾶς, ἢ ἡμεῖς ἀπο-

δίδομεν εἰς αὐτόν. Ὅσον δ' ὑψηλοτέραν θέσιν κατέχει εἰς τὴν συνείδησίν μας ἡ ἀξία ἐνὸς σκοποῦ μὲ τόσον μεγαλυτέραν δραστηριότητα ἐπιδιώκομεν τὴν πραγματοποιήσασθαι αὐτοῦ, τὴν μεγίστην δὲ δραστηριότητα καὶ δύναμιν προκαλεῖ εἰς ἡμᾶς *ἐκεῖνος ὁ σκοπός*, τὸν ὁποῖον *ἀναγκαζόμεθα ἐσωτερικῶς* νάναγνωρίζωμεν ὡς τὸν ἀνώτατον πάντων. Ὁ ἐσωτερικὸς καταναγκασμὸς, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ *τὸ λογικὸν μόνον* δὲν ἔχει βεβαίως πάντοτε τὴν ἀναγκαίαν δύναμιν διὰ νὰ κατανικῇ τὴν πίεσιν, τὴν ὁποῖαν ἀσκοῦν εἰς ἡμᾶς αἱ καθαρῶς *ἀτομικαὶ κλίσεις μας* ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐνεργείας μας.

Μεταξὺ τῶν κλίσεων τούτων ἰσχυροτάτη εἶναι ἡ κλίσις πρὸς τὸ νὰ ζῆ τις δι' ἑαυτόν, ἥτοι ἡ κλίσις πρὸς τὸ νὰκολουθῆ τις τὰς ὁρμᾶς του· ἡ κλίσις αὕτη ἐκδηλώνεται, ἐν τῇ ἀρίστη μορφῇ της, εἰς τὴν προσπάθειαν *πρὸς μόρφωσιν καὶ τελειοποίησιν τῆς ἐσωτερικῆς μας προσωπικότητος*. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι τόσον προχωροῦν ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τούτο, ὥστε τὸν σκοπὸν τοῦτον, *τὸ ἀνώτατον δι' αὐτοὺς ἀγαθὸν τοῦτο* ἐκλαμβάνουν ὡς παντελῶς ἀνεξάρτητον ἀπὸ ἐξωτερικοῦ ὅρου. Οἱ ἄνθρωποι οὗτοι περιλαμβάνουν εἰς τὸ ἀνώτατον τοῦτο ἀγαθὸν *μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐξαρτᾶται μόνον καὶ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀτόμου* καὶ ζητοῦν τὸν ἔσχαστον σκοπὸν *εἰς σταθεράν τινα καὶ παραμόνιμον κατάστασιν τοῦ πνεύματος, ἢ ὁποία ἀδιαφορεῖ διὰ τὰς μεταβολὰς τῶν ἐξωτερικῶν ὄρων*. Τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἀκολουθεῖ ἡ ἠθικὴ τῶν *Στωϊκῶν*. Τὸ ὅτι ὅμως ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν δὲν ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ἡ γνώμη αὐτῶν εἶναι ὀρθή· διότι, ἐὰν οὗτοι ἐπιτυγχάνουν, ἐπιτυγχάνουν ἀπλῶς καὶ μόνον, διότι ὅλοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι παρέχουν εἰς αὐτούς, μὲ τοὺς κοινωνικοὺς ἢ πολιτικοὺς ὀργανισμοὺς των, τὴν προστασίαν, τῆς ὁποίας ἔχουν ἀπόλυτον ἀνάγκην καὶ τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα εἶναι εἰς αὐτοὺς ἀπαραίτητα, ἢ τοῖλάχιστον ὠφέλιμα, διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν των. Ἄν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶχαν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ζήσουν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἢ ἐπιθυμία αὕτη θὰ ἦγε ταχέως εἰς τὸ ἄτοπον.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ ζῆ μόνον δι' ἑαυτόν καὶ μόνον ἐξ ἑαυτοῦ· καὶ ὁ πνευματικὸς καὶ ὁ οἰκονομικὸς βίος αὐτοῦ ἐπη-

ρεάζεται πάντοτε πανταχόθεν διὰ τῆς μετὰ τῶν ὁμοίων του συναστροφῆς, ἄλλοτε μὲν εὐμενῶς, ἄλλοτε δὲ δυσμενῶς καὶ ἄλλοτε μὲν πρὸς τὸ καλόν, ἄλλοτε δὲ πρὸς τὸ κακόν. Ἐὰν δὲ ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ ἄνθρωποι ἐζήτουν τὸν ἀνώτατον σκοπὸν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον *εἰς ἓνα ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνεξάρτητον παντὸς ἐξωτερικοῦ ὄρου, πάσης συνεργασίας, πάσης μετ' ἄλλων ἐπικοινωνίας, ἢ ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ τούτου* θὰ ἦτο παντελῶς ἀδύνατος.

Καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆς ὁμῶς ἀπόψεως εἶναι ἀδύνατος ὁ περιορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἑαυτὸν μόνον κατὰ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς πραγματοποιήσεως *τοῦ γενικοῦ ἀνωτάτου σκοποῦ*· διότι κάθε σκοπός, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκομεν δραστηρίως, ὁ ὁποῖος δικαιολογεῖται ἀπὸ *τὴν γενικὴν φύσιν* τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχη *γενικὸν κῆρος* περιλαμβάνει, εἴτε θέλομεν ἡμεῖς, εἴτε δὲν θέλομεν, τὴν ἀπαίτησιν νὰ εἶναι γενικῶς δικαιολογημένος, ἥτοι νὰ τὸν θέλουν καὶ νὰ τὸν ἐπιδιώκουν γενικῶς ὅλοι. *Γενικὴ διαρκὴς βούλησις, ὅπως ἕκαστος ζῆ ἐξ ἑαυτοῦ καὶ μόνου, καὶ δι' ἑαυτὸν καὶ μόνον* εἶναι τι ἀδιανόητον, διότι ἡ πείρα ἀποδεικνύει ταχέως ἀδύνατον τὴν σκοπιμότητα τῆς τοιαύτης βουλήσεως. Ἡ γενικὴ βούλησις δύναται νὰ κατευθύνεται μόνον εἰς διάταξιν *τοῦ κοινοῦ βίου*, μὲ ἄλλας λέξεις, εἰς *ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ εἰς κοινωνίαν ἀνθρώπων, ἢ ὁποία δὲν ἐπιδιώκει μονομερεῖς σκοπούς, ἀλλὰ προβάλλει εἰς ἑαυτὴν πολλοὺς καὶ διαφόρους σκοπούς*.

Ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ποιότης τῆς γενικῆς καταστάσεως μιᾶς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἀπὸ τὸν πολιτισμὸν τῆς κοινωνίας αὐτῆς· ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν κοινωνίαν αὐτὴν εἶναι τέλειοι ἄνθρωποι δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν διαρρυθμισὶν αὐτῆς βασιζομένην ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως τῶν ἀποτελούντων τὴν κοινωνίαν ταύτην ἀνθρώπων. Ἡ συνείδησις αὕτη θὰ ἦτο, προϋποτιθεμένης τῆς τελειότητος τῶν ἀποτελούντων τὴν κοινωνίαν αὐτὴν, ἢ ἀπόλυτος συνείδησις, εἰς τὴν ὁποῖαν ὅλοι ἀνεξαιρέτως αἱ ἀξίαι καὶ ὅλοι οἱ σκοποὶ θὰ εὐρίσκοντο διατεταγμένοι ὑπεραλλήλως καὶ ὑπαλλήλως κατ' ἀναντίλεκτον σύστημα. Τὸ σύστημα τοῦτο θὰ πεπελεῖ καὶ τὸν ὀργανισμὸν τῆς κοινωνίας. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ-

μωσ ὁ τοιοῦτος ὀργανισμὸς τῆς κοινωνίας θὰ εὐρίσκειται πάντοτε μόνον εἰς τὸ χαοτὶ, ὅπισθεν δ' αὐτοῦ θὰ εὐρίσκειται ἡ τιμωρὸς δύναμις τῆς εἰς πολιτείαν ὀργανουμένης κοινωνίας.

Ἄλλ' ἐὰν πρόπη τὸ κοινωνικὸν τοῦτο ἀγαθὸν νὰ εἶναι ἀνώτατος σκοπὸς, ἀνάγκη εἰς τὸν ἀνώτατον τοῦτον σκοπὸν νὰ περιλαμβάνονται καὶ ὅλοι οἱ κατώτεροι σκοποὶ τῶν κατωτέρων τοῦτους σκοποὺς ὀρίζει ἡ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ φύσις ἡμῶν, ἡ ὁποία καθορίζει καὶ τὰ πράγματα ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα δυνάμεθα νὰ ζητοῦμεν καὶ νὰ εὐρίσκωμεν τὴν εὐχαρίστησίν μας.

Τὰ πράγματα αὐτὰ εἶναι ἢ φροντίς διὰ τὴν σωματικὴν μας εὐεξίαν, ἢ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖα κυριαρχία καὶ κατ'ἀλληλοσχετισμὸν χρησιμοποίησις τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως,¹ ἢ συνένωσις τῶν φίλων, ἢ φροντίς διὰ τὴν σωματικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν εὐεξίαν τῶν ἀπογόνων, ἢ ἱκανοποίησις τῶν κοινωνικῶν ὀρμῶν, τῆς ὀρμῆς πρὸς τὸ εἰδέναι καὶ τῆς καλαισθητικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς φύσεως ἡμῶν, ἢ ἀνάγκη πρὸς θρησκευτικὴν ἐξύψωσιν, ἢ ἐλευθέρω διαμόρφωσις τῆς ἠθικῆς βουλήσεως καὶ τὰ ὅμοια. Ὅλοι αἱ ὀρμαὶ καὶ αἱ ἀνάγκαι αὗται ἐνυπάρχουν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἀπὸ τὰς ὀρμαὶς δὲ καὶ τὰς ἀνάγκαις αὐτὰς ἐκπηγάζει σειρὰ γενικῶς ἀνεγνωρισμένων σκοπῶν καὶ συστημάτων σκοπῶν, ὁποῖοι εἶναι οἱ ἐπιδιωκόμενοι διὰ τῆς οἰκονομολογίας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου, τῶν ἐπιστημῶν, τῶν τεχνῶν, τῶν θρησκευτικῶν κοινωνιῶν κ.λ.π. Ὅλοι οἱ σκοποὶ οὗτοι πρέπει νὰ περιλαμβάνονται εἰς τὸν ἀνώτατον σκοπὸν τῆς κοινωνίας, εἰς τὸ ἀνώτατον ἀγαθόν, ὃ δ' ὀργανισμὸς τοῦ δικαίου τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν δυνατότητα τῆς ἐκπληρώσεως ὅλων τῶν σκοπῶν τούτων.

Ἀπὸ τὴν ἀπαίτησιν ὅτι τὸ ἀνώτατον ἀγαθὸν πρέπει νὰ εἶναι σκοπὸς γενικῶς ἀναγνωρισμένος συνάγεται ἀφ' ἑαυτοῦ ὅτι ἕκαστος ὀφείλει νὰ εὐρίσκῃ τὴν ἱκανοποίησίν του εἰς τὴν ἐργασίαν διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ κοινῆς τούτου σκοποῦ καὶ ὅτι ἕκαστος ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ εἰς τὰς γενικὰς ἀρχάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας καὶ διὰ τῶν ὁποίων περιμένει ὅτι θὰ πραγματοποιηθῇ ὁ γενικὸς σκο-

πός. Ἡ ὀργάνωσις τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως, ἡ ὁποία κατὰ τὰνωτέρω, τίθεται ὡς ἀνώτατος σκοπός, πρέπει, φυσικὰ, νὰ περιλαμβάνῃ καὶ τὰ μέσα πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν διαφόρων ἀτομικῶν ἀναγκῶν, πρέπει δηλ. νὰ καθιστᾷ δυνατόν εἰς ἕκαστον μέλος αὐτῆς, νὰ εὐρίσκῃ εἰς αὐτὸν τὴν ἱκανοποίησιν, ἡ ὁποία εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν φύσιν του, τοῦλάχιστον τὴν ἠθικῶς ἀναπτυχθεῖσαν φύσιν του. **Πᾶς ἀτομικὸς σκοπὸς εἶναι δικαιολογημένος, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιδιώκεται ὡς μέρος τοῦ γενικοῦ σκοποῦ.**

Οὕτω καταλήγομεν εἰς κοινωνικὸν ὀργανισμόν, ὀργανωμένον δι' αὐτόνομον κοινωνίας δικαίου, ὀργανισμόν, ὅστις ἐσσαρκώνεται ἀκριβῶς εἰς τὴν πολιτείαν τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐφ' ὅσον δ' ὁ κοινωνικὸς οὗτος ὀργανισμὸς τοῦ δικαίου ἀναποκρίνεται εἰς τοὺς ἀνωτέρω τεθέντας ὄρους, ὁ ὀργανισμὸς οὗτος εἶναι τὸ ἀνώτατον ἐξωτερικὸν ἠθικὸν ἀγαθόν, οἱ δὲ λοιποὶ κοινωνικοὶ ὀργανισμοί, ἢ οἰκογένεια π. χ. τὸ ἐπάγγελμα, ἢ θρησκεία κ.λ.π. πρέπει, κατ' ἀνάγκην, νὰ περιλαμβάνονται εἰς αὐτόν, ἐφ' ὅσον βεβαίως καὶ οὗτοι εἶναι ἠθικοὶ κοινωνικοὶ ὀργανισμοί. Διότι ἄλλως σπουδαῖοι τῶν ἀτόμων σκοποὶ, διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ὁποίων τὰ ἄτομα συνδέονται καὶ συναποτελοῦν μικρότερας κοινότητας, δὲν θὰ περιλαμβάνοντο εἰς τὸν γενικὸν τῆς κοινωνίας σκοπόν.

Βεβαίως ἡ τοιαύτη μορφή τῆς πολιτείας εἶναι ἰδεώδης, ὅχι ὅμως καὶ οὐτοπιστικὴ ἢ τοιαύτη πολιτεία εἶναι ἐπιστημονικὸν ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴν πνευματικὴν φύσιν ἡμῶν καὶ τοῦ ὁποίου ἡ τελεία πραγματοποίησις εἶναι μὲν βεβαίως ἀδύνατος, ἔνεκα τῆς ἀτελείας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, πρὸς τὸ ὁποῖον ὅμως δυνάμεθα νὰ προσεγγίσωμεν, ἐὰν κατορθώσωμεν νὰ ὀργανώσωμεν κοινωνικὴν ἀγωγὴν, ἡ ὁποία νὰ κατευθύνεται πρὸς τοιοῦτόν τινα σκοπόν. Κατὰ τὴν ἐνέργειαν ἡμῶν ταύτην δύναται νὰ μᾶς ἐνισχύῃ ἡ συνείδησις ὅτι, κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, ἡ ὀργάνωσις τῶν πολιτειῶν ἐξελίχθη πράγματι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν πάντοτε καλυτέρας κοινωνίας δικαίου καὶ πολιτισμοῦ, καίτοι οὐχὶ κατ' εὐθείαν γραμμὴν, ἀλλὰ μέ τινας ὀπισθοδρομήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι φυσικαὶ καὶ ἀναγκαῖαι δι' ὁ-

(¹) Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου προβλ. καὶ Conrad—*Ψευδογραφία* Στοιχεῖα Παιδαγωγικῆς ἐκδ. Δ' (1926) τόμος Β' τεύχος Β' σελ. 20 (Σ. Μ)

γανισμόν τόσον πολύπλοκον, ὅπως εἶναι ὁ ὀργανισμὸς τῆς πολιτείας.

Ἡ ἀντίρροσις κατὰ ταῦτα, ἡ ὁποία προβάλλεται πάντοτε κατὰ τῶν ἰδεῶν μου περὶ τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, προέρχεται ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι παρανοοῦν τὰς σκέψεις μου καὶ οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὰς ἐπανελημμένας ἐκτενεῖς ἐπεξηγήσεις, τὰς ὁποίας ἔδωκα περὶ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας καὶ τῆς πολιτειακῆς ἀγωγῆς, δὲν ἐννοοῦν τὴν ἀγωγήν, ὡς μέσον πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἠθικῆς ἰδέας τοῦ ἀνωτάτου ἐξωτερικοῦ ἀγαθοῦ εἰς τὴν ἐκάστοτε διδομένην πολιτείαν, ἀλλ' ἀντιλαμβάνονται αὐτήν, ὡς ἐξυπηρετοῦσαν τυφλῶς πολιτειακὸν ὀργανισμόν διαρκῶς σταθερὸν παραμένοντα. Ὅταν ὑπάρξῃ ἡ ἔντιμος πρόθεσις νὰ κατανοηθῇ ἡ θεμελιώδης αὕτη διαφορὰ θὰ ἀρθῇ καὶ ἡ ἀνωτέρω παρεξήγησις.

Συγχρόνως δὲ θάρσῃ καὶ μία ἄλλη παρεξήγησις, τὴν ὁποίαν κάμνουν ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι δὲν περιορίζουν τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς εἰς τὴν μόρφωσιν *ἰσχυροῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος*, ὅπως κάμνει ὁ Ἐρβαρτος, ἀλλὰ θέτουν ὡς σκοπὸν αὐτῆς τὴν μόρφωσιν *αὐτονόμου προσωπικότητος*, ἢ, ὅπως λέγει ὁ H. Gaudig, *τὸν αὐτοορισμόν*. Ἐκεῖνος, ὅστις θέτει ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς τὸν αὐτοορισμόν πρέπει νὰ ὀρίσῃ σαφῶς *τί ἐννοεῖ ὑπὸ τὴν γενικὴν ταύτην ἔκφρασιν* εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς ὑπῆρξαν παιδαγωγοί, οἱ ὁποῖοι ἔθεταν ὡς τελικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς *τὸν αὐτοορισμόν ἢ τὸν αὐτόνομον χαρακτῆρα*· ἔφ' ὅσον ὁ τρόφιμος ἀναπτύσσεται ὀφείλει βεβαίως νὰ ὑποχωρῇ ἢ ἐτερόγνωμος ἀγωγή, ἢ δ' ἀρίστη ἀγωγή εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία καθιστᾷ τὸν παιδαγωγὸν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον περιττόν· ἀλλ' ὅταν κάμνωμεν λόγον ἀπλῶς καὶ μόνον περὶ αὐτοορισμοῦ δὲν θέτομεν εὐληπτὸν-τινα σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς.

Ἡ *Gaudig* νομίζει ὅτι θέτει εὐληπτὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς λέγων ὅτι διὰ τῆς ἀγωγῆς ἐπιδιώκομεν *τὴν ἰδανικὴν τελειότητα τοῦ ἐγῶ*· ἀλλὰ καὶ οὕτω δὲν δίδεται σαφές τι περιεχόμενον τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, τούτου δ' ἔχει συνείδησιν καὶ αὐτὸς ὁ *Gaudig*. Εἰς τὸ περιοδικὸν *Pädagogische Psychologie* (1912 τεῦχος 1 καὶ 10) προσπαθεῖ ὁ *Gaudig* νὰ ὀρίσῃ τὸ περιεχόμενον τοῦτο· ἀλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον περιγράφει οὗτος ἐνταῦθα εἶναι ἀπλῶς ὁ *τέλειος ἄνθρωπος*, οὐχὶ δ' ἡ εἰδικὴ καὶ πάντοτε ἀτελής

παραμένουσα προσωπικότης. Ἡ ἔφ' ὅσον ὁμοῦς θέτει τις ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς *τὴν ἀγωγήν εἰς προσωπικότητα*, ἡ ὁποία πολὺ ὀρθῶς χαρακτηρίζεται ὡς *ἡ ἰδανικὴ τελειότης τοῦ ἐγῶ*, ὀφείλει νὰ ἐννοήσῃ σαφῶς ὅτι τοῦτο *τὸ ἰδεῶδες ἐγῶ*, ἔφ' ὅσον ἐννοεῖται ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον ὁ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως τέλειος ἄνθρωπος, δὲν δύναται νὰ εἶναι *γενικὸς σκοπός*, διότι *ὑπάρχουν τόσα πολλὰ ἰδεῶδη ἐγῶ ὅσοι καὶ ἄνθρωποι*. Ἡ ἰδανικὴ τελειότης ἀρχίζει ἀπὸ τὴν στιγμὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀντικειμενικαὶ ἀξίαι γίνονται ζωνταναὶ εἰς ἕκαστον ἄτομον καὶ προχωρεῖ μέχρι τῆς τελείας ἐν αὐτῷ τακτοποιήσεως τῶν ἀντικειμενικῶν τούτων ἀξιῶν. Τινες ἀξίαι γίνονται ζωνταναὶ εἰς ἕκαστον ἄτομον καὶ κατὰ τινα τάξιν δύναται νὰ καταταχθοῦν ἐν αὐτῷ αἱ ἀξίαι αὗται ἔξαορτάται κατ' οὐσίαν ἀπὸ *τὴν προδιάθεσιν τοῦ ἀτόμου τούτου*.

Ἀλλὰ διὰ τούτου ὅτι αἱ ἀξίαι αὗται γίνονται ζωνταναὶ εἰς τὸ ἄτομον, διὰ τούτου ὅτι τὸ ἄτομον διὰ τῶν ἀξιῶν τούτων φθάνει εἰς τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον δύναται αὐτὸ νὰ ἐπιτύχῃ, ἦτοι εἰς τὴν τελειότητα, γίνεται *καὶ αὐτὴ ἡ εἰδικὴ αὕτη προσωπικότης γενικὸν ἀντικειμενικὸν ἀγαθόν*, ἦτοι ἰδιόρρυθμὸς τις ἀπεικόνισις τῆς ἀξίας τῆς προσωπικότητος.

Ἐπειδὴ ἡ ἀξία τῆς προσωπικότητος, ὡς ἀτομικῶς διατεταγμένον σύστημα ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν, εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἀξία τῆς προσωπικότητος, ὅτι κατὰ ταῦτα *τὸ ἰδεῶδες ἐγῶ* εἶναι τὸ ἀνώτατον *ἐσωτερικὸν ἀγαθόν* διὰ τὸ ἄτομον, εἶναι εὐνόητον.

Τὰγαθὰ ταῦτα, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς πολλὰς προσωπικότητας δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν κατ' ἀνοῦσαν τάξιν, ἀναλόγως τῶν ἀξιῶν, τῶν ὁποίων φορεῖς ταῦτα εἶναι καὶ νὰ δώσωμεν τὴν ἀνωτάτην θέσιν εἰς τὸ ἀγαθὸν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον, ὡς συγκεκριμένη προσωπικότης, ζητεῖ καὶ εὐρίσκει τὴν ἰδίαν τελειότητα, οὕτω δὲ καὶ τὸν σκοπὸν τοῦ βίου, εἰς τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸν γενικὸν σκοπὸν, ἦτοι εἰς τὸ ἀνώτατον ἀγαθὸν τῆς ἠθικῆς κοινωνίας. Καὶ οἱ ἀτομικοὶ δὲ τῆς προσωπικότητος σκοποὶ περιλαμβάνονται *εἰς τὸν γενικὸν* σκοπὸν, τὸν ὁποῖον ἀνεγνωρίσαμεν προηγουμένως.

(¹) Πρὸβλ. καὶ *Σ. Καλλιῶφα* «Ἡ Σύγχρονος Διδακτικὴ» ἐνθα ἐν σελ. 11 ὁ *Caudig* θέτει ὡς σκοπὸν τοῦ Σχολείου, τὸ ὁποῖον διευθύνει ἐν Λειψίᾳ *τὴν μόρφωσιν σπουδαίας προσωπικότητος* (Σ. Μ)

ως ὡς ἀνώτατον σκοπὸν, καὶ τὸ δυνατόν δὲ τοῦ αὐτοορισμοῦ πρὸς τὴν ἰδεώδη τελειότητα τοῦ ἐγώ, ἐφ' ὅσον ἡ ἰδεώδης αὕτη τελειότης τοῦ αὐτόμου δύναται νὰ ὑφίσταται παρὰ τὰς ἰδεώδεις τελειότητας ἄλλων, εἶναι ἐν τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων τοῦ ἔσω-τερικοῦ ἀνωτάτου ἀγαθοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔρευναν γίνεται συγχρόνως φανερόν ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ διακρίνωμεν τὴν Παιδαγωγικὴν εἰς *ἀτομικὴν* καὶ *κοινωνικὴν παιδαγωγικὴν*. Οἱ καλῶς ἐννοοῦμενοι σκοποὶ τοῦ αὐτόμου περιλαμβάνονται εἰς τὸν γενικὸν σκοπὸν τῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνία αὕτη δύναται νὰ χαρακτηρίζεται ὡς τὸ ἀνώτατον ἀγαθόν. *Δὲν ὑπάρχει ἠθικὴ κοινωνία, ἐφ' ὅσον ἡ πλειονότης τῶν εἰς τὴν κοινωνίαν ταύτην ἀνηκόντων ατόμων δὲν εἶναι ἠθικαὶ προσωπικότητες. Ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξελιχθοῦν πολλαὶ ἠθικαὶ προσωπικότητες εἰς τινὰ κοινωνίαν, ἐφ' ὅσον ἡ ὀργάνωσις τῆς κοινωνίας αὐτῆς, οὕτω δὲ καὶ ὁ γενικὸς σκοπὸς αὐτῆς δὲν στηρίζονται ἐπὶ ἠθικῆς βάσεως.*

Κατὰ ταῦτα ὀρῶμαι ἀπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ ἠθικὴ κοινωνία εἶναι τὸ ἀνώτατον ἔσωτερικὸν ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ ἀτομικὴ προσωπικότης, ὡς ἰδιορρυθμὸς ὀργανωμένος φορεὺς ἀξιών, εἶναι τὸ ἀνώτατον, μάλιστα δὲ τὸ ἀπόλυτον ἔσωτερικὸν ἀγαθόν. Πρὸς τοῦτοις προϋποθέτω δεύτερον ὅτι ἡ ἐκάστοτε *διδομένη* πολιτεία τόσον περισσότερον κινεῖται κατὰ τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἰδεώδους ἠθικῆς κοινωνίας, ὅσον περισσότερον διαδίδεται, διὰ τῆς δημοσίας ἀγωγῆς, ἡ γνῶσις ὅτι τὸ ἀνώτατον ἔσωτερικὸν ἠθικὸν ἀγαθὸν καὶ τὸ ἀνώτατον ἔσωτερικὸν ἔξαρκῶνται ἀμοιβαίως ἀπ' ἀλλήλων καὶ ὅσον περισσότερον, κατ' ἀκολουθίαν τῆς γνώσεως ταύτης, πάντα τὰ μέτρα τῆς ἀγωγῆς λαμβάνονται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἠθικῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας. Ὑπὸ τὰς δύο ταύτας προϋποθέσεις *δύναται ἡ ἐκάστοτε διδομένη πολιτεία νὰ ὀρίξη τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἔργον τῶν δημοσίων σχολείων ὀργανωμένη ἀπὸ τοῦ ἰδικοῦ τῆς σκοποῦ καὶ τοῦ ἰδικοῦ τῆς ἔργου.*

Ἄλλ' ὁ σκοπὸς τῆς ἐκάστοτε διδομένης πολιτείας εἶναι διττὸς τὸ μὲν *ἐγώστικος*, ἥτοι ἡ φροντίς διὰ τὴν ἔσωτερικὴν καὶ τὴν ἔσωτερικὴν προστασίαν καὶ διὰ τὴν ἕλικὴν καὶ τὴν πνευματικὴν εὐημερίαν τῶν πολιτῶν τῆς, τὸ δ' *ἀλτρουϊστικός*, ἥτοι ἡ

βαθμιαία εἰσαγωγή τῆς βασιλείας τῆς φιλανθρωπίας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, διὰ τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς εἰς ἠθικὴν κοινωνίαν, καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν δυνάμεών της εἰς κοινὴν συνεργασίαν μὲ τὰς λοιπὰς πολιτείας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν συνείδησιν ὅτι αἱ πολιτισμέναι κοινωνίαι (πρὸς τὸ ἰδιαίτατόν των συμφέρον) πρέπει νὰ ἐπιδιώκουν καὶ τὸν δεύτερον τοῦτον σκοπὸν φαίνονται ὅτι δὲν ἔχουν, παρὰ τὰς ἀντιθέτους διαβεβαιώσεις καὶ ὑποσχέσεις, οἱ κατὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον νικηταί. Ὅι ὑπ' αὐτῶν τεθέντες *ὄροι τῆς εἰρήνης* παρεσκεύασαν τὰ μέγιστα ἐμπόδια εἰς τὴν βαθμιαίαν εἰσαγωγὴν τῆς βασιλείας τῆς φιλανθρωπίας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν. Εἶθε ἡ μέλλουσα ἱστορία νὰ μὴ παράσχη τὴν φοβερὰν ἀπόδειξιν ὅτι καμμία μεγάλη πολιτεία δὲν δύναται νάντιστρατεύεται ἀτιμωρητὴ πρὸς τὴν δευτέραν ταύτην ἀπαίτησιν.

Ἄλλως βεβαίως ἔχει φυσικὰ τὸ ζήτημα ἂν *πᾶσα*, καὶ ἡ ἀσθενῆς καὶ ἀδύνατος, πολιτεία, ὀφείλει, πρὸς τὸ συμφέρον τῆς φιλανθρωπίας, νὰ παρεμβαίη πάντοτε ὑπὲρ τῶν ἀδικουμένων καὶ καταπιεζομένων πολιτειῶν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου εἶπον τὴν γνώμην μου λεπτομερῶς εἰς τὸ ἔργον μου *Staatsbürgerliche Erziehung der deutschen Jugend* ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἱστορία διδάσκει μεγάλην προσοχὴν ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο· διότι διαφέρει τὸ ζήτημα νὰ παραβῆναι μία πολιτεία ἄπὸ σκοποῦ τοῦς κανόνας καὶ τοῦς νόμους τῆς φιλανθρωπίας ἀπὸ τὸ νὰ σιωπᾷ, ὅταν βλέπῃ τὴν παραβάσιν αὐτήν, διότι ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν σωτηρίαν τῶν πολιτῶν της. Τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σημεῖα, κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἀτομικὴ ἠθικὴ δὲν δύναται αὐτουσίᾳ νὰ μετενεχθῆ εἰς τὴν πολιτειακὴν ἠθικὴν.

Ὅταν ἄρα λέγω : σκοπὸς τοῦ δημοσίου δημοτικοῦ σχολείου (ὑπὸ τὸ ὁποῖον φυσικὰ ἐννοῶ καὶ τὸ ἐπιμορφωτικὸν ² σχολεῖον)

(¹) Εἶχον ἄραγε ταύτην οἱ Γερμανοί, ὅταν παρεβίαζαν τὴν οὐδετερότητα τοῦ Βελγίου καὶ ὅταν ἐξαπέλυον κατὰ τοῦ κόσμου τὴν καταστροφὴν, ἧς ὁμοίαν δὲν εἶχεν ἰδεὶ ἀκόμη ὁ κόσμος; (Σ. Μ.).

(²) Οὕτως ἀποδίδω καὶ θὰ ἐξακολουθῶ, εἰς ὁλόκληρον τὸ βιβλίον τοῦτο, νὰποδίδω τὸν ὄρον *Fortbildungsschule* ὑπὸ τὸν ὁποῖον οἱ Γερμανοὶ ἐννοοῦν τὸ σχολεῖον, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει πρὸς συμπλήρωσιν τῆς μορφώσεως τῶν ἐκ τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου ἀποφοιτῶντων μαθητῶν, καὶ ἡ εἰς τὸ ὁποῖον φρόντισις τείνει νὰποβῆ ὑποχρεωτικὴ εἰς ὅλα τὰ Γερμανικὰ κράτη. (Σ. Μ.).

εἶναι νὰ συντελέσῃ ὅπως οἱ ἐπιγιγνόμενοι μορφωθοῦν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, εἴτε διὰ μόνου τοῦ ἔθιςμοῦ, εἴτε διὰ τε τοῦ ἔθιςμοῦ καὶ τῆς γνώσεως, ὥστε ἐν τῷ μέτρῳ τῆς ἰδιοφυίας του ἕκαστος νὰ δύναται νὰ ἐξυπηρετῇ καὶ τὰς δύο αὐτὰς ἀπαιτήσεις, *δὲν θέτω σκοπὸν οὐτιλιταριστικόν*, ὅπως φρονοῦν οἱ Ἑρβαρτιανοί, ἀλλὰ σκοπὸν *τὰ μέγιστα ἠθικόν*.

Καλῶν δὲ τὸν ἄνθρωπον, ὅστις ὑπηρετεῖ τὴν ἑκάστοτε διδομένην πολιτείαν, *ἔχων πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν διπλοῦν τοῦτον σκοπὸν, χρησίμον πολίτην*, ὁρίζω ἐν πάσῃ συντομίᾳ ὡς σκοπὸν τοῦ δημοσίου σχολείου, συγχρόνως δὲ καὶ ὡς σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς καθόλου, *τὴν μόρφωσιν χρησίμων πολιτῶν*. Ἀπὸ τὸν σκοπὸν τοῦτον συνάγεται τὸ ἔργον τοῦ σχολείου, ἀπὸ δὲ τὸ ἔργον τοῦ σχολείου συνάγονται ὁρισμέναι πραγματικαὶ κατευθυντήρια γραμμαί, ὁρισμένοι πραγματικοὶ κανόνες διὰ τὴν ὁργάνωσιν τοῦ σχολείου καθόλου, καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνας αὐτοὺς καὶ ἡ ὁργάνωσις τοῦ σχολείου, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζομεν ὡς *σχολεῖον ἐργασίας*. Ἄλλ' οἱ περαιτέρω κανόνες καὶ αἱ μέθοδοι, διὰ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ πραγματοποιηθοῦν, καθ' ὅλου ἢ κατὰ μέρος, οἱ μερικοὶ σκοποὶ διὰ τινος σχολείου ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς σχέσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας τελεῖται ἡ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξις τοῦ τροφίμου. Ἀπὸ τὸ σύνολον δὲ τούτων τῶν σκοπῶν, τῶν ἔργων, τῶν μέσων καὶ τῶν μεθόδων ἐξάγεται ἡ ἔννοια ἐκείνη τοῦ σχολείου τοῦ νέου κράτους, τὴν ὁποίαν ἐγὼ χαρακτηρίζω διὰ τοῦ ὄρου *σχολεῖον ἐργασίας*. Ἐὰν τώρα παρακολουθήσωμεν τὸ ἔργον καὶ τὴν ὁργάνωσιν, ἢ ὁποία προκύπτει ἀπὸ *τοῦ ἀνωτάτου* σκοποῦ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, τὸν ὁποῖον ἐγὼ ἀπαιτῶ, θὰ ἀποδειχθῇ συγχρόνως ὅτι ἀπὸ τὸν ἀνωτάτον τοῦτον σκοπὸν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν καὶ ὅλοι οἱ λοιποὶ λογικοὶ σκοποὶ τῆς ἀγωγῆς, ὅτι ἄρα ὁ σκοπὸς οὗτος εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ ὅλος σκοπὸς τῆς δημοσίας ἀγωγῆς.

Ἀπὸ τὰ ἑνωτέρω προκύπτει κυρίως ὅτι κανεὶς δὲν δύναται νὰ εἶναι, κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν, χρησίμος πολίτης μιᾶς πολιτείας, ἐὰν δὲν ἀσχολῆται εἰς τινὰ ἐργασίαν οἰανδήποτε, ἢ ὁποία ὑποβοηθῆ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν τῆς πολιτείας. Ἐκεῖνος ὅστις, ὦν πνευματικῶς καὶ σωματικῶς ὑγιής, ἀπολαβεῖ τῶν ἀγαθῶν τῆς πολιτευτικῆς τάξεως, χωρὶς νὰ

μετέχη οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον, ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών του, τῆς κοινῆς ἐργασίας, ἢ ὁποία ἀπαιτεῖται πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν πολυπλόκων σκοπῶν τῆς ὅλης πολιτείας, εἶναι ὄχι μόνον ἀνωφελὴς πολίτης, ἀλλὰ καὶ ὀρθῶ εὐθὺς ἐξ ὀρχῆς ἀνηθίκως. Ἐκεῖνος, ὅστις χρησιμοποιεῖ κληρονομηθέντα πλοῦτον ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ πολλαύῃ τῶν ἀγαθῶν τοῦ βίου μόνος του, δὲν δύναται νὰ καλῆται χρησίμος πολίτης, διότι χωρὶς ἀπὸ τὴν κοινὴν καὶ εἰς ὅλους ὑποχρεωτικὴν καταβολὴν τῶν φόρων, δὲν παρέχει κανὲν ἀντιστάθμισμα εἰς τὴν κοινὴν ἐργασίαν, ἢ ὁποία ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ ζῆ μὲ εὐμάρειαν. Τοῦναντίον εἶναι δυνατόν ἡ ἐργασία καὶ τοῦ ὁδοκαθαριστοῦ ἀκόμη νὰ προσλάβῃ ἠθικὴν ἀξίαν, *ἐὰν αὕτη γίνεται μὲ τὴν συνειδήσιν τῆς ἀναγκαιότητος τῆς ἐργασίας αὐτῆς διὰ τὴν ὅλην κοινωνίαν*.

Κατὰ ταῦτα ἡ πρώτη ἀπαίτησις διὰ τὸ ἄτομον εἰς τὴν πολιτείαν εἶναι νὰ εἶναι τοῦτο *κατάλληλον καὶ νὰ θέλῃ* νὰ ἐκτελῇ οἰανδήποτε ἐργασίαν εἰς τὴν πολιτείαν, ἢ, ὅπως ἄλλως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, *νὰ σχολῆται εἰς οἰονδήποτε ἐπάγγελμα* καὶ οὕτω νὰ προάγῃ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τὸν σκοπὸν τῆς πολιτείας. Ἐντεῦθεν συνάγεται τὸ κυριώτατον καθῆκον τοῦ δημοσίου σχολείου. Τὸ δημοσίον δηλ. σχολεῖον ὀφείλει, ἐν πρώτοις, *νὰ ὑποβοηθήσῃ ἕκαστον τροφίμον νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τινὰ ἐργασίαν εἰς τὴν πολιτείαν*, ἢ ἄλλως νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τι ἐπάγγελμα, καὶ νὰ ἐκτελῇ τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο ὅσον τὸ δυνατόν καλύτερα. *Τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι ἠθικὸς σκοπός, ἀλλ' εἶναι ὁ θεμελιώδης ὅρος διὰ νὰ δύναται τὸ δημοσίον σχολεῖον νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν ἠθικόν κατ' ὄλου σκοπούς*.

Τὸ δευτέρον ἔργον τοῦ σχολείου εἶναι νὰ συνηθίσῃ τὸ ἄτομον νὰ ἐκλαμβάνῃ τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο, ὡς ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ σκῆ μόνον πρὸς τὸ ἴδιον ὑλικόν καὶ ἠθικόν συμφέρον, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ὅλης κοινωνίας, ἢ ὁποία καθιστᾷ δυνατόν εἰς αὐτὸ νὰ ἐργάζεται καὶ οὕτω νὰ πορίζεται τὰ πρὸς τὸ ζῆν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς. Ἀπὸ τὸ εἶδος δὲ τοῦ ἐπαγγέλματος ἐξαρτᾶται ἡ εὐκολία, ἡ δυσκολία ἢ καὶ τὸ ἀδύνατον νὰ τεθῇ τοῦτο ὑπὸ *τὴν ἄμεσον* ὑπηρεσίαν τοῦ συμφέροντος τῆς ὅλης κοινωνίας. Ὑπάρχουν πολλὰ ἐπάγματα, εἰς τὰ ὁποία ἡ ἀντίληψις

αὕτη περὶ τῆς ἀμέσου ἐξυπηρητήσεως τῆς κοινωνίας παρέχει συγχρόνως τὴν ὑψίστην ἰσρότητα· ἐξ ἄλλου ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα, τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν, νὰ συνδεθοῦν μὲ ἀμέσον ἐργασίαν πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον. Πάντοτε ὅμως θὰ εἶναι δυνατόν νὰναπτύξωμεν εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς, ἐνωρίς, τὴν συνείδησιν ὅτι πᾶσαν ἐπαγγελματικὴν ἐργασίαν, πᾶν ἐπάγγελμα δύναται νὰντιλαμβάνεται ὁ ἀσκῶν τοῦτο ὡς **ἐπάγγελμα, τὸ ὁποῖον ἀναγκαίως πρέπει νὰ τίθεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὅλης κοινωνίας** καὶ ὅτι ἡ ἀνάληψις οἰασδήποτε ἀμειβομένης ἐργασίας, ὅσον μονότονος καὶ ταπεινὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐργασία αὕτη, **ἐπιβάλλει τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς μὲ τὴν μεγίστην δυνατὴν τελειότητα.**

Τὸ τρίτον καὶ σπουδαιότατον ἔργον τοῦ δημοσίου σχολείου, τὸ ὁποῖον φυσικὰ προϋποθέτει ἀνάλογον ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἰδιοφυίαν τοῦ τροφίμου, εἶναι νὰναπτύξῃ εἰς τὸν τρόφιμον τὴν κλίσιν καὶ τὴν δύναμιν, ὅπως, **παρὰ τὸ ἐπάγγελμά του καὶ διὰ τούτου καὶ πρὸ πάντων διὰ τῆς ἐργασίας πρὸς τελειοποίησιν τῆς ἀξίας τῆς ἠθικῆς προσωπικότητός του, συμβάλλῃ τὸ καθ' ἑαυτὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς δοθείσης πολιτείας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸς ἀνήκει, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἰδεώδους τῆς ἠθικῆς κοινωνίας.** Μόνον διὰ τῆς σχέσεως ταύτης δύναται ἡ ὑποκειμενικὴ ἀξία τῆς προσωπικότητος νὰ γίνῃ ἀντικειμενικὴ ἀξία καὶ οὕτω νὰποκτήσῃ καὶ παιδαγωγικὴν ἀξίαν. Διότι τὸ ἰδεῶδες τῆς ἠθικῆς κοινωνίας εὐρίσκειται μόνον εἰς τὸν ἁρμονικὸν σύνδεσμον **ἠθικῶς ἐλευθέρων προσωπικοτήτων, αἱ ὁποῖαι διὰ τῶν ποικίλων διαφορῶν των συμπληρῶνουν ἀλλήλας ἀμοιβαίως.**

Οὕτω τίθενται τρεῖς σαφεῖς καὶ ὄρισμένοι σκοποὶ εἰς πᾶν δημόσιον σχολεῖον, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν τὸν ὅλον σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς. Εἶναι δὲ οὗτοι συντόμως:

1) ὁ τῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως, ἢ τοῦλάχιστον τῆς προπαρασκευῆς πρὸς ταύτην.

2) ὁ τῆς ἠθικοποιήσεως τῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως καὶ,

*ὡς
δοθεῖσαι
ἰσχύει*

3) ὁ τῆς ἠθικοποιήσεως τῆς κοινωνίας, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐξασκῆται τὸ ἐπάγγελμα.

Ἐπειδὴ δ' ἡ ἠθικοποίησις τῆς κοινωνίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοηθῇ ἄνευ τῆς ἠθικοποιήσεως ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν αὐτήν, **εἰς τοὺς τρεῖς τούτους σκοποὺς περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἠθικὴ ἀγωγή τοῦ ἀτόμου.**

Ἄλλὰ τὴν ἠθικοποίησιν ἀντιλαμβάνομαι ὑπὸ τὴν γενικωτάτην ἔννοιαν, ἡ ὁποία δύναται νὰποδοθῇ εἰς τὴν ἠθικότητα, ἥτοι ὡς **ἄνευ ἀντιφάσεων ἐνότητα τοῦ διὰ τῶν γενικῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας ἐξελιχθέντος ψυχικοῦ βίου ἐνὸς ἀτόμου.**

Οἱ τρεῖς οὗτοι σκοποὶ εἶναι ἄρρήκτως συνδεδεμένοι πρὸς ἀλλήλους· δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτύχωμεν τὸν ἕνα ἄνευ τῶν δύο ἄλλων. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰναθέσωμεν εἰς τὸ Σχολεῖον τὸ ἔργον τῆς συνεργασίας εἰς τὴν ἠθικοποίησιν τῆς κοινωνίας, χωρὶς νὰ διαπαιδαγωγῆσωμεν τὸν μαθητὴν οὕτως, ὥστε νὰ ἔχῃ ἠθικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἐπαγγέλματος, καὶ ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δώσωμεν εἰς τὸν μαθητὴν ἠθικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἐπαγγέλματος, ἐὰν δὲν παρασκευάσωμεν αὐτὸν ὅσον τὸ δυνατόν τελειότερον διὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο.

Ἄλλὰ καὶ ἀντιστρόφως τὸ σχολεῖον δὲν δύναται νὰ προπαρασκευάσῃ κανένα ὀρθῶς διὰ τὸ ἐπάγγελμά του, ἐὰν δὲν ἔχῃ τὴν συνείδησιν ὅτι καὶ αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ γενικοῦ σκοποῦ, ἥτοι ἕνα μέσον διὰ νὰ ὀδηγηθῇ ἡ δοθεῖσα πολιτεία εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς, ὡς πολιτείας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐὰν τὸ σχολεῖον συναισθάνεται ἑαυτὸ ὡς μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν ἄλλου τινὸς σκοποῦ, ἐὰν ἐπιδιώκῃ σκοποὺς καθαρῶς ἐπιστημονικούς, καθαρῶς καλλιτεχνικούς, καθαρῶς θερησκευτικούς, καθαρῶς οἰκονομολογικούς, ἐμπορικούς, τεχνικούς κ.λ.π., ἥτοι σκοποὺς **μερικούς**, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ὁ **ἀνώτατος** σκοπὸς δι' ὅλους τοὺς μαθητὰς του, ζημιώνεται πάντως καὶ αὐτὴ ἡ ἐπαγγελματικὴ μόρφωσις. Τὸ τοιοῦτον σχολεῖον δύναται νὰποβῇ, ἐν τῇ ἀρίστη περιπτώσει, τεχνικὸν σχολεῖον, ἥτοι σχολεῖον, τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκει τὴν τεχνικὴν μόρφωσιν, χάριν αὐτῆς τῆς τέχνης, σχολεῖον ἐπιστημονικῆς, καλλιτεχνικῆς, οἰκονομολογικῆς, κ.λ.π. δεξιοτεχνίας καὶ μάλιστα δεξιοτεχνίας, ἡ ὁποία

πάντοτε ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ποικιλώτερα εἰδικεύεται. Τὰ σημερινὰ πανεπιστήμια ἐξελίσσονται προφανῶς κατὰ ταύτην τὴν τόσον δυσμενῆ διὰ τὸν γενικὸν πολιτισμὸν κατεύθυνσιν, ἢ ὅποια ἐπὶ τέλος καταλήγει νὰ μορφώσῃ τοὺς περισσοτέρους τῶν φοιτητῶν εἰς περιορισμένους εἰδικούς, οἵτινες διδάσκονται νὰ γνωρίζουν καὶ νὰ κατέχουν μίαν μόνον πλευρᾶν, πολλάκις μάλιστα μέρος μόνον μιᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐπαγγέλματός των, οὐχὶ δ' ὀλόκληρον τὸ ἐπάγγελμά των. Γίνεται δηλ. εἰς αὐτὰ τὰ σχολεῖα κατὰ ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον γίνεται σήμερον εἰς τὴν βιομηχανίαν, πρὸς μεγίστην βλάβην τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ἥτοι ὁ μέχρι τῶν ἐλαχίστων καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

Ἐὰν ἐξακολουθήσῃ σταθερῶς ἡ εἰδίκευσις αὕτη τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας θὰ ἔχωμεν νέαν σελίδα τῆς τραγῆδίας τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ὁποίας δύο ἄλλας σελίδας τόσον θαυμασίως ἀπεικόνισεν ὁ *C. Simmel*. Ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι βέβαιοι ὅτι προϋόντος τοῦ πολιτισμοῦ τῆς *λογικῆς ἀνθρωπότητος* εἰδικεύθησαν τα διάφορα ἐπαγγέλματα, ἀκριβῶς ὅπως, προοιούσης τῆς ἐξελίξεως τῶν ἄλλων ἀλόγων ὀργανισμῶν, εἰδικεύθησαν τὰ κύτταρα, ὡς πρὸς τὰς ἐνεργείας των. Ἀλλὰ κάθε μεμονωμένον κύτταρον εἶναι, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὅλην πολιτείαν τῶν κυττάρων, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸ ἀνήκει, ὅσον πολὺ καὶ ἂν εἶναι αὕτη ἀνεπτυγμένη, καθ' ὅσον ἐγὼ γνωρίζω, ἀσυγκρίτως πλουσιώτερον προικισμένον μὲ εἰδικὰς ἐνεργείας ἀπὸ ἀναριθμήτους πνευματικὸς καὶ χειρωνακτικὸς ἐργάτας τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Θὰ εἶναι ἄρα γε ἡ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης λογικῆς πολιτείας, ὀλιγώτερον ἰσχυρὰ ἀπὸ ὅτι εἶναι τὰ ἐνστικτὰ τῶν κυττάρων διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ὀργανικῆς πολιτείας τῶν κυττάρων :

II. Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΩΣ ΠΡΩΤΟΣ ΣΚΟΠΟΣ

Κατὰ ταῦτα ὁ πρῶτος καὶ κυριώτατος σκοπὸς τοῦ δημοσίου σχολείου (δημοτικοῦ, ἐπιμορφωτικοῦ καὶ ἀνωτέρου) εἶναι ἡ *ἐπαγγελματικὴ μόρφωσις* ἢ τοῦλάχιστον ἡ διὰ τὸ ἐπάγγελμα προπαρασκευή. Ὁ σκοπὸς οὗτος φαίνεται κατ' ἄρχαίς ὅτι ἀντίκειται πρὸς τὴν σημερινὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ σχολείου, τὸ ὁποῖον εἶναι κοινὸν δι' ὅλους τοὺς πολίτας. Ἄλλ' ὅμως καὶ αὐτὸς ὁ Πεσταλότζης κατείχετο ἀπ' αὐτὴν τὴν ἰδέαν, καίτοι καὶ ἐκεῖνος, ὅπως καὶ ἐγώ, ὡς τελικὸν σκοπὸν τοῦ Σχολείου ἔθετε *τὴν γενικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου*. Οὐδέποτε παύει ὁ Πεσταλότζης νὰ τονίζῃ τὸν πρῶτον τοῦτον καὶ κύριον τοῦ σχολείου σκοπὸν, δι' ὃ καὶ εὐχαρίστως ἀντιτάσσει εἰς *τὸν βίον τῶν βιβλίων* τοῦ σχολείου *τὸν βίον τοῦ ἐπαγγέλματος*, καὶ λέγει: «ὅταν τὸ παιδί τοῦ γεωργοῦ μεταβαίῃ καθ' ἑκάστην μὲ τὸν πατέρα του εἰς τὸν ἀγρὸν καὶ μετέξῃ, ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών του, τῶν συνήθων ἐργασιῶν του, λαμβάνει τὴν μόρφωσιν ἐκείνην, τῆς ὁποίας ἀκριβῶς ἔχει ἀνάγκην», καὶ «ἀρκετὰ ἐνωρὶς φθάνει κανεὶς εἰς τὴν *πολυμάθειαν*, ὅταν διδάσκειται νὰ γνωρίζῃ ὀρθὰ πράγματα, ἀλλ' οὐδέποτε μανθάνει νὰ γνωρίζῃ ὀρθὰ πράγματα, ἂν δὲν ἀρχίξῃ νὰ ποικίλῃ τὰς γνώσεις του εἰς τὸ ἅμεσον περιβάλλον του, πλησίον εἰς τοὺς ἑταίρους τοῦ ἀνθρώπου, καὶ διὰ τῆς πράξεως», καὶ ἀλλαχοῦ «τὸ καθαρὸν τῆς ἀληθείας αἶσθημα ἀναπτύσσεται εἰς στενὸν περιβάλλον καὶ ἡ καθαρὰ ἀνθρωπίνη σοφία στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀσφαλοῦς βάσεως τῆς γνώσεως τῶν πλησιεστάτων σχέσεων καὶ τῆς τελειοποιηθείσης δεξιότητος πρὸς διεξαγωγὴν τῶν πλησιεστάτων ὑποθέσεων». Ὡς τέκνον μάλιστα τῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους ἔζη, δὲν δύναται νὰ παλλαγῇ ἀπὸ τὴν σκέψιν ὅτι τὸ ἐπάγγελμα ἐκάστου τροφίμου ἐξαργατὰται ἀπὸ *τὴν κοινωνικὴν τάξιν*, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος ἐκ γενετῆς ἀνήκει. Μεγάλα μέρη τοῦ Κυκνείου τοῦ Ἰσμοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτος περιέλαβε τὴν πείραν καὶ τὰς παιδαγωγικὰς ἰδέας, τὰς ὁποίας εἶχε συναθροίσει καθ' ὅλον του τὸν

βίον, κατέχονται ἀπὸ τὴν ἰδέαν αὐτὴν περὶ τοῦ πρώτου καὶ θεμελιωδεστάτου σκοποῦ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Ἐνεκα δὲ τῶν πολὺ ἀπλουστερῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οὐδεμία σκέψις ἦτο προχειροτέρα ἀπὸ αὐτὴν, *ὅτι δηλ. ἡ ἑσωτερικὴ ὁργάνωσις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου πρέπει νὰ προσαρμόζεται πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν λαμβάνονται οἱ τροφίμοί του καὶ εἰς τὴν ὁποίαν φυσικὰ οὔτοι θά-
νεπτύσσονται.*

Οἱ ὄροι οὔτοι μεταβλήθησαν κατὰ τὴν διαρρέυσαν ἑκατονταετίαν, ὄχι μόνον, διότι δὲν ὑφίσταται πλέον σήμερον ἡ σταθερὰ διάκρισις τῶν κοινωνικῶν τάξεων τῶν χρόνων ἐκείνων, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ ἐργατικαὶ σχέσεις, ὅπως αὐταὶ ἀνεπτύχθησαν, ἰδίᾳ διὰ τῆς βιομηχανίας, καθιστοῦν ἀδύνατον τὴν καθαρῶς ἐπαγγελματικὴν ὁργάνωσιν τοῦ στοιχειώδους δημοτικοῦ σχολείου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς σκοποὺς τῆς γενικῆς τοῦ ἀνθρώπου μορφώσεως. Ἄλλ' οὐχ ἦττον καὶ σήμερον ἀκόμη ἔργον τοῦ στοιχειώδους δημοτικοῦ σχολείου εἶναι ἡ προπαρασκευὴ τοῦ τροφίμου διὰ τὸ μέλλον ἐπάγγελμά του. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν εἰς τινὰ πολιτείαν ζώντων ἀνθρώπων ἀνήκει εἰς τὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα, τοῦτο δὲ θά συμβαίῃ καὶ εἰς πᾶσαν ἐποχὴν, διότι ὅλαι αἱ ἀνθρώπιναι κοινωνίαι ἔχουν ἀνάγκην πολὺ περισσοτέρων ἐργατῶν σωματικῶς ἢ πνευματικῶς ἐργαζομένων, καὶ αἱ κλίσεις δὲ καὶ αἱ ἰδιοφυαὶ τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει εἶναι κατ' ἀρχὰς κλίσεις καὶ ἰδιοφυαὶ οὐχὶ πνευματικῆς, ἀλλὰ σωματικῆς ἐργασίας, ἐκ ταύτης δέ, προϊόντος τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνεπτύχθη καθόλου καὶ ἡ πνευματικὴ ἐργασία. *Ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία εἶναι ἡ βάση ὅχι μόνον τῆς πραγματικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ τῆς πραγματικῆς ἐπιστήμης.*

Τὸ δημόσιον λοιπὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον ἔργον ἔχει νὰ προπαρασκευάζῃ τοὺς τροφίμους του καὶ *διὰ τὰ πνευματικὰ καὶ διὰ τὰ χειροτεχνικὰ* ἐπαγγέλματα, εἶναι, κατὰ ταῦτα, κακῶς ὀργανωμένον, ἐφ' ὅσον εἰς τὸ πρόγραμμά του δὲν λαμβάνεται φροντίς διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν πρακτικῶν κλίσεων καὶ δεξιοτήτων τῶν τροφίμων του. Εἶναι δὲ κακῶς ὀργανωμένον τὸ σχολεῖον τοῦτο, διότι καὶ καθ' ὅλην μὲν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ παιδὸς προηγεῖται ἡ σωματικὴ καὶ ἡ τῆς χειρὸς ἐξέλιξις ἀπὸ τὴν πνευματικὴν,

εἰδικῶς δ' ἀπὸ τοῦ τρίτου μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου τῆς ἡλικίας ἔτους κυριαρχοῦν παντελῶς εἰς τοὺς παῖδας τὰ ἔνστικτα καὶ αἱ ὁρμαὶ διὰ τὴν ἐνασχόλησιν τῆς χειρὸς. Διὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἔργον ἔχουν νὰ παρασκευάσουν τοὺς τροφίμους τῶν *μόνον* διὰ καθαρῶς πνευματικὰ ἐπαγγέλματα, ὅπως συμβαίνει εἰς παλαιὰν τινὰ τάξιν τῶν ἀνωτέρων σχολείων, δι' ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ κατ' οὐσίαν ἐμαρῶνθησαν τὰ ἔνστικτὰ τῶν πρὸς ἐνασχόλησιν τῆς χειρὸς, ἐὰν ἐξεπλήρωσαν τὸ καθῆκόν των διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κανονικῆς χορήσεως τῶν μελῶν καὶ τῶν αἰσθητηρίων των ὁργάνων, εὐρίσκονται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τὸ κράτος τῶν πνευματικῶν ὁρμῶν, διὰ τοὺς τοιοῦτους ἀνθρώπους δὲν νομίζω ἀναγκαῖα ἐκπαιδευτικὰ μέτρα πρὸς ἐνασχόλησιν τῆς χειρὸς (ἐκτὸς βεβαίως τῶν καθαρῶς σωματικῶν ἀσκήσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τὴν εὐεξίαν τοῦ σώματος). Ἐπειδὴ δ' ὑπάρχουν τοιοῦτοι ἀνθρώποι, ὑπάρχουν δὲ καὶ ἐπαγγέλματα, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ ἀνθρώποι οὔτοι ἀφ' ἑαυτῶν ἐπιδίδονται, *φρονῶ ὅτι δύνανται νὰ ὑπάρχουν καὶ καλῶς ὀργανωμένα σχολεῖα ἐργασίας, εἰς τὰ ὁποῖα οὔτε εἰς εἰδικὰ ἐργαστήρια, οὔτ' ἄλλαχοῦ πον ἐπιζητεῖται ἢ καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐνασχόλησις τῆς χειρὸς.*

Δι' ὅλους ὅμως τοὺς ἄλλους τροφίμους τὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα στεροῦνται τοιοῦτων διαρρυθμίσεων εἶναι κακῶς ὀργανωμένα σχολεῖα. Εἰδικῶς δέ, σύμφωνα πρὸς τὰς ἀνωτέρω σκέψεις, εἶναι ἀνάγκη κάθε δημοτικὸν σχολεῖον νὰ ἔχη οἰαδήποτε μέρη ἐργασίας, ἐργαστήρια, κήπους, μαθητικὰ μαγειρεία, ἐργαστήρια ὁαπτικῆς, ἐργαστήρια φυσικῆς καὶ χημείας κ.λ.π. διὰ νὰ ἀνεπτύσσονται εἰς αὐτὰ συστηματικὰ αἱ κλίσεις τῶν τροφίμων πρὸς τὰς ἐργασίας τῆς χειρὸς καὶ νὰ συνειθίζουσιν οὔτοι νὰ ἐκτελοῦν τὰς ἐργασίας αὐτὰς πάντοτε ἐπιμελέστερα, ἐντιμότερα καὶ μᾶλλον εὐσυνειδήτως καὶ περισκεμμένως. Μόνον κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ μία ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις βάσεις τῆς κατόπιν ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως, *ἦτοι ὁ ἔγκαιρος ἐθισμὸς εἰς περισκεμμένην, τελείαν στερεὰν καὶ ἐντιμὸν ἐργασίαν τῆς χειρὸς.* Μὲ ἄλλας ἐξεις, διὰ νὰ χρησιμοποιήσω γνωστότερον ὄρον: *εἰς τὸ καλῶς ὀργανωμένον δημόσιον δημοτικὸν σχολεῖον πρέπει ἡ διδασκαλία τῆς ἐργασίας νὰ ἐμφα-*

νίξεται ὡς εἰδικὸν μάθημα. Ἡ διδασκαλία τῆς ἐργασίας, ὡς εἰδικὸν μάθημα, δὲν εἶναι *βεβήλωσις* τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἀλλ' ἡ μεγίστη εὐλογία αὐτοῦ. Εἰς τὴν Βαυαρίαν, ἀπὸ 100 καὶ πλέον ἐτῶν, ἔχει εἰσαχθῆ, εἰς πλείστα σχολεῖα θηλέων, ἡ διδασκαλία τῆς ἐργασίας, ὡς εἰδικὸν μάθημα, εἰς τὸ Μόναχον δέ, ἀπὸ 50 περίπου ἐτῶν, ἀφιερῶνται εἰς αὐτό, κατὰ μέσον ὄρον, τρεῖς ὥραι καθ' ἑβδομάδα καὶ κανεὶς ἕως τώρα δὲν ἐσκέφθη νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν, ὡς βεβήλωσιν τοῦ σχολείου καὶ νὰ ποσοροακίσῃ τὸ μάθημα τοῦτο ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου τῶν θηλέων. Ἄλλ' ἴσως ἀντίτη κανεὶς εἰς αὐτὰ ὅτι τὸ πλέξιμον, τὸ δάφιμον, ἡ παρασκευὴ καὶ ἡ ἐπιδιόρθωσις ἀσπρορρούχων καὶ τὰ ὅμοια θὰ εἶναι ἡ μέλλουσα ἐνασχόλησις ὅλων σχεδὸν τῶν κοριτσιῶν, ἐνῶ ὅλα τὰ ὄροια δὲν ἐπιδίδονται εἰς τὸ ἴδιον χειροτεχνικὸν ἐπάγγελμα. Τοῦτο εἶναι ὀρθόν· ἀλλὰ τὸ νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τούτου, ὅτι διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἰσαγάγωμεν εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ὄργανισμὸν τοῦ σχολείου οὐδεμίαν ἀπολύτως συστηματικὴν διδασκαλίαν τῆς ἐργασίας, εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιον, ὡς ἔάν, ἐκ τοῦ ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀρέσκονται εἰς τὴν ἰδίαν τροφήν, ἐξήγομεν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ καλῦτερον ποῦ ἔχομεν νὰ κάμωμεν εἶναι νὰ μὴ δίδωμεν εἰς αὐτοὺς καμμίαν ἀπολύτως τροφήν.

Πρὸ ἑκατὸν ἀκόμη ἐτῶν, ὁπότε παρέμενεν ἀκόμη ζωηρὸν εἰς τοὺς διευθύνοντας τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Γερμανίας τὸ πνεῦμα τοῦ Πεσταλότζη, ἐθεωρεῖτο αὐτονόητος ἡ ἀπαίτησις πρὸς ἴδρυσιν σχολείων ἐργασίας καὶ εἰσαγωγὴν τοῦ μαθήματος τῆς ἐργασίας ὄχι μόνον εἰς τὰ παρθεναγωγεῖα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἀρρεναγωγεῖα. Καίτοι δ' αἱ διαθέσεις αὗται δὲν κατορθώθη τότε νὰ πραγματοποιηθοῦν ἕνεκα τοῦ κυκεῶνος, τὸν ὁποῖον ἐπροκάλεσεν ἡ ἐποχὴ τοῦ Ναπολέοντος καὶ οἱ μετὰ ταῦτα χρόνοι τῆς ἀντιδράσεως, οὐχ ἦττον δεικνύουσιν ἀντίληψιν πολὺ ἄνωτέραν, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, τῶν χρόνων ἡμῶν καὶ βούλησιν εἰλικρινεστάτην. Ὁραίαν ἀπόδειξιν τούτου παρέχει ἡ ἀκόλουθος ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία ἐξεδόθη κατὰ τὸ ἔτος 1808 ὑπὸ τῆς γενικῆς διευθύνσεως τῶν σχολείων τῆς Βαυαρίας πρὸς τὰς τοπικὰς σχολικὰς ἐπιτροπὰς: «Μερικαὶ τεχνικαὶ δεξιότητες εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ἀναγκαῖαι διὰ κάθε ἄνθρωπον· διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ

ἴδρυσθῶν εἰς ὅλα τὰ μέρη σχολεῖα ἐργασίας καὶ διὰ τὰ ἀγόροια καὶ διὰ τὰ κορίτσια καὶ νὰ συνδεθῶν μετὰ τὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα σκοποῦν ἔχουν τὴν παροχὴν γνώσεως. Ἀπὸ τὴν φοίτησιν εἰς αὐτὰ τὰ σχολεῖα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παλλιάσσωται οὐδ' ἐκεῖνοι, διὰ τοὺς ὁποίους μπορεῖ κανεὶς νὰ προὑποθέσῃ ὅτι δὲν θάναγκασθοῦν, εἰς τὸν κατόπιν βίον, νὰ ἐργάζωνται, διὰ νὰ πορίζωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα. Διότι καὶ ἂν δὲν λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς μεταπτώσεις τῆς τύχης, ἕνεκα τῶν ὁποίων πολλοὶ χάνουν τὸν κληρονομηθέντα πλοῦτον, πάντοτε εἶναι καλὸν νὰ μάθῃ καθένας νὰ ἐκτιμᾷ τὸ πλεονέκτημα τοῦ νὰ μπορῆ νὰ πορίζεται μόνος, μετὰ τὴν ἀτομικὴν τὴν ἐργασίαν, τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα καὶ νὰ ἐκτιμᾷ, ὅπως πρέπει, ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος μπορεῖ, μετὰ τὴν φιλεργίαν καὶ τὴν ἐπιμέλειάν του, νὰ δημιουργῆ εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἄνετον βίον». Καὶ ὅμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦσαν ἀκόμη στενῶς συνδεδεμένα ἡ κατοικία τῆς οἰκογενείας καὶ τὸ ἐργαστήριον τοῦ πατρὸς, καὶ οἱ νέοι δὲν ἐμεγάλωναν τότε, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν ἐποχὴν μας σχεδὸν ἀνεξαιρέτως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, ἄνευ τοῦ σχολείου ἐργασίας τῆς πατρικῆς οἰκίας, καὶ μάλιστα χωρὶς τὴν ἐλαχίστην ἰδέαν διὰ τὴν χειροτεχνικὴν ἐργασίαν τοῦ πατρὸς καὶ διὰ τὸ θέλημα τῆς εὐλογίας αὐτῆς.

Ἀκόμη βαθύτερον προχωρεῖ, κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν, ὁ *Jacob Molitor* διευθυντὴς σχολείου ἐν Φραγκφούρτῃ, ἀκολουθῶν τελείως τὰς ἰδέας τοῦ Πεσταλότζη. Νομίζει κανεὶς ὅτι ἀναγινώσκει τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1901 ἐκδοθὲν βιβλίον τοῦ *John Dewey* «*School and Society*», ὅταν εἰς τὴν πραγματείαν του «περὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου» (*über die bürgerliche Erziehung*) ἀναγινώσκῃ: «τὸ μεγαλύτερον σφάλμα τῆς σημερινῆς ἀγωγῆς εἶναι ὅτι γνωρίζει εἰς τὰ παῖδιά ὅλα τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται μακρὰν, τάφηνη δὲ ἀγνοοῦν ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται πλησίον των· διὰ τοῦτο ὑπάρχει σήμερον κολοσιαῖον χάσμα μετὰ τοῦ σχολείου καὶ τοῦ βίου· τὸ σχολεῖον εἶναι ἕνας ἰδιαίτερος ξένος κόσμος, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ παιδί ἀκούει πράγματα ὅλως διόλου διαφορετικὰ, ἀπὸ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα βλέπει εἰς τὸν βίον... Ἡ ζωντανὴ δύναμις τῆς παλαιᾶς ἀγωγῆς ἐστηρίζετο εἰς τοῦτο, ὅτι αὐτὴ ἤρχιζεν ἀπὸ τὸ περιβάλλον... Τὸ παιδί τοῦ ἀγρότου καὶ τοῦ γεωργοῦ ἐμεγά-

Δ. Γεωργιάκι. Τὸ Σχολεῖον τοῦ μέλλοντος

λωνεν εις την τύφην ζωηράς δραστηριότητος, μέσα εις τὰ σκεύη και τὰ εργαλεία τῆς ἐργασίας. Ἐβλεπε και ἤκουεν ἀπὸ τὴν νεαράν του ἡλικίαν, ἐκείνο δὲ τὸ ὁποῖον βλέπει και ἀκούει κανεῖς ἐπιδοῦ ζωηρὰ και ἰσχυρὰ εις τὰς αἰσθήσεις του. **Ὁ ἀγρὸς και τὸ ἐργοστάσιον ἦτο δι' αὐτὸ τὸ κέντρον τοῦ κόσμου του και τῆς ὑπάρξεώς του**, τὸ κεντρικὸν σημεῖον, περὶ τὸ ὁποῖον περιστρέφοντο ὅλαι αἱ σκέψεις του, πρὸς τὸ ὁποῖον συνεδέοντο ὅλαι αἱ ἔννοιαι του, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ὅλαι ὤρμῳντο και πρὸς τὸ ὁποῖον ὅλαι πάλιν ἐπανήρχοντο... Τὸ σχολεῖον πρέπει, ὅπως συμβαίνει πάντοτε και εις τὸν βίον, **ναρχίζει πάντοτε ἀπὸ τὴν προᾶξιν και ἀπὸ τὴν προᾶξιν ναναπτύσσει τὴν θεωρίαν**... Δὲν πρέπει κανεῖς ποτε να λησμονῆ να γνωρίζη εις τὰ παιδιὰ τὸ μέλλον ἐπάγγελμά των και τὰς σχέσεις και ἐνασχολήσεις αὐτοῦ, οὕτω δὲ να καθιστᾷ αὐτὸ ζωντανὸν κέντρον πάσης ἐρεύνης και πάσης διδασκαλίας».

Ἄλλ' ὁ σκοπὸς τῆς προπαρασκευαστικῆς ἀγωγῆς διὰ τὸ χειρωνακτικὸν ἐπάγγελμα δὲν εἶναι ἡ εἰσαγωγή εις τὰς λεπτομερείας τῆς ἐργασίας, τὰ εργαλεία, τὰς μηχανὰς και τὸ ὑλικὸν, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο, ὅπως οὐδ' ὁ σκοπὸς τῆς προπαρασκευαστικῆς ἀγωγῆς διὰ πνευματικὸν τι ἐπάγγελμα δὲν εἶναι ἡ μετάδοσις γνώσεων διὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦτο. Καὶ εις τὰς δύο περιπτώσεις σκοπὸς τῆς προπαρασκευαστικῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ διαμόρφωσις τῶν ὀργάνων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματος, ὁ ἐθισμὸς εις ἐντίμους μεθόδους ἐργασίας, εις πάντοτε μεγαλυτέραν ἐπιμέλειαν, ἀκρίβειαν και προσοχὴν και ἡ διέγερσις τῆς χαρᾶς διὰ τὴν ἐργασίαν. Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀπέκτησε τὰς ιδιότητας αὐτὰς εις οἰανδήποτε συστηματικὴν ἐνασχόλησιν (π. χ. εις τὴν ξυλοτεχνίαν), αὐτὸς κατέχει και χρησιμοποιεῖ αὐτὰς και εις οἰανδήποτε ἄλλην χειρωνακτικὴν ἐργασίαν, τὴν ὁποῖαν θάπαιτῆ τὸ μέλλον ἐπάγγελμά του, ἀκριβῶς ὅπως ἐκεῖνος, ὅστις διὰ τῶν λατινικῶν ἢ τῶν μαθηματικῶν ἀνεπτυξε τὴν λογικὴν του δεξιότητα, τὴν εὐσυνειδησίαν του και τὴν πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀγάπην του, κατέχει και χρησιμοποιεῖ τὰς ιδιότητας αὐτὰς και ἐὰν δὲν γίνῃ εις τὸ μέλλον φιλόλογος, μαθηματικὸς ἢ φυσικὸς, ἀλλὰ γίνῃ νομικὸς, ἱστορικὸς ἢ φιλόσοφος. Ἡ μεταφορὰ μάλιστα τῶν ιδιοτήτων, τὰς ὁποῖας ἀποκτᾷ κανεῖς εις

μῖαν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν, ἀπὸ ταύτης εις ἄλλην χειρωνακτικὴν ἐργασίαν εἶναι πολὺ ἀσφαλεστέρα ἀπὸ τὴν μεταφορὰν ἰδιοτήτων ἀπὸ μιᾶς πνευματικῆς ἐργασίας εις ἄλλην πνευματικὴν ἐργασίαν.

Κατὰ ταῦτα ἀπὸ τὸν πρῶτον σκοπὸν τοῦ δημοσίου σχολείου, **τὴν προπαρασκευὴν δηλ. διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν**, προκύπτει κατ' ἀνάγκην, διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἡ ἀπαιτήσις **τῆς ἐιδικῆς, συστηματικῶς βαινούσης, διδασκαλίας τῆς ἐργασίας**, ἡ δὲ ἀνάγκη τῆς τοιαύτης διδασκαλίας ἐνισχύεται και ὑπὸ τὸ γεγονός ὅτι **και ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν πολλῶν, ἐνεκα ἐλλείψεως προῶμου ἐκτάκτου ἰδιοφυῖας, πρέπει ἀναντιρρητῶς να στηριχθῆ ἐπὶ τῆς διὰ τῆς ἐργασίας τῆς χειρὸς ἀγωγῆς**. Ἀλλὰ και τὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα, ἰδίᾳ δὲ τὰ διδασκόμενα ἐπαγγέλματα, **ἔχουν ἀνάγκην**, και μόνον ἐνεκα τῆς στενωτάτης σχέσεως, εις τὴν ὁποῖαν εὐρίσκονται τὰ συμφέροντα τῶν ἀσχολουμένων εις αὐτὰ μετὰ τὰ συμφέροντα τῆς πολιτείας, **και τῆς γνώσεως τῶν πρωτογενῶν μέσων τοῦ πολιτισμοῦ**, δηλ. τῆς ἀναγνώσεως, τῆς γραφῆς, τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς ἰχνογραφίας, τὰ ὁποῖα δυνάμεθα να περιλάβωμεν εις τὸ κοινόν, καίτοι οὐχὶ τελείως ἐπιτυχῆς ὄνομα, **τῶν πνευματικῶν δεξιοτήτων**. Ὡσαύτως και τὰ ἐπαγγέλματα αὐτὰ ἔχουν ἀνάγκην σωματικῆς ὑγείας, γνώσεώς τινος τῶν φυσικῶν νόμων και τῶν κανόνων τῆς ὑγιεινῆς, κατὰ τοὺς ὁποῖους πρέπει να διαιτᾶται ὁ ἄνθρωπος, και διὰ τοῦτο πρέπει και ἡ Γυμναστικὴ και ἡ Φυσιογνωσία ναποτελοῦν οὐσιώδη μέρη τοῦ προγράμματος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπαιτήσεις, τὰς ὁποῖας δὲν δυνάμεθα να ἐξετάσωμεν ἐδῶ ἐκτενέστερα· τοῦναντίον ὅμως πρέπει να τογῶσωμεν ὅτι:

Ὅσον στενώτερα δύναται να συνδεθῆ ἡ ἐξέλιξις τῶν πνευματικῶν δεξιοτήτων μετὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν δεξιοτήτων τῆς χειρὸς τόσον ἐπιτυχεστέρα εἶναι ἡ ὀργάνωσις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, τόσον φυσικώτερα και ἀσφαλέστερα ἐξελίσσονται και αἱ πνευματικαὶ δεξιότητες,

Ἐὰν θὰ ἦτο δυνατόν να γνωρίζωμεν ἐγκαίρως δι' ὅλα τὰ παιδιὰ, εις ποῖον ἐπάγγελμα θὰ ἐπιδιοθοῦν σύμφωνα μετὰ τὰς κλίσεις και τὴν ἰδιοφυῖαν των, ἐὰν διὰ τόσα παιδιὰ δὲν ἐξηρῆτο

ἡ ἐκλογή τοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴν τύχην ἢ τὴν καταγωγὴν. ἔὰν διὰ πολλὰ παιδιά, ἔνεκα τῶν ἐργατικῶν σχέσεων τῶν γονέων των ἢ καὶ δι' ἄλλους λόγους, ὠρισμένα πρὸς τὴν ἐργασίαν διαφέροντα δὲν διηγείροντο τόσον ἀργά, ἐνίοτε δὲ καὶ καθόλου, ἢ ἀρίστη ὀργάνωσις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου θὰ ἦτο ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ παιδιά θὰ κατετάσσοντο εἰς ομάδας κατὰ τὸ μέλλον ἐπάγγελμά των, καί, *χωρὶς τὰ σχολεῖα*, εἰς τὰ ὁποῖα τὰ παιδιά αὐτὰ θὰ ἐφοίτων, *νὰ γίνουιν καθαρῶς ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα*, θὰ παρεσκευάζον αὐτά, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνωτέρω τεθεῖσαν πρώτην ἀπαίτησιν, διὰ τὸ μέλλον ἐπάγγελμά των. Ἐὰν δ' ἀκόμη τὰ ἐπαγγέλματα, διὰ τὰ ὁποῖα θὰ παρεσκευάζοντο εἰς τὰ σχολεῖα αὐτὰ τὰ παιδιά θὰ συνέπιπτον μὲ τὰ ἐπαγγέλματα, τὰ ὁποῖα ἀσκοῦν καὶ οἱ γονεῖς των θὰ ἐπραγματοποιεῖτο εἰς αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἢ ἰδεώδης ἐκείνη ὀργάνωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ σχολεῖον δὲν πρέπει νὰ εἶναι ξέγον σῶμα εἰς τὸν βίον τοῦ παιδιοῦ, κατὶ ἀπομονωμένον ἀπὸ τὴν καθημερινὴν εἰς τὴν οἰκίαν του ἐργασίαν, ἀλλὰ μορφωτικὸν ὄργανον τῆς πολιτείας, τὸ ὁποῖον ἐπιλαμβάνεται αὐτῆς τῆς καθημερινῆς ἐργασίας τοῦ τροφίμου καὶ ἐξευγενίζει καὶ δια φωτίζει αὐτήν. Τότε θὰ ἠδύνατο ὁ διδάσκαλος, ὅπως ζητεῖ ὁ Πεσταλότζης εἰς τὸ κύκνειον ἄσμά του, «νὰ ἐμπλέκη τὸ συμπληρωματικὸν τοῦ ἔργου εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ πατρὸς, ὅπως ὁ ὕφαντης ἐνυφαίνει τὰ ἄνθη του εἰς τὸ ὕφασμα, τὸ ὁποῖον κατασκευάζει». Ἄλλὰ κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους δὲν ὑπάρχει σήμερον, πλὴν ἴσως εἰς τὰς καθαρῶς ἀγροτικὰς καὶ πρωτεγενεῖς οἰκονομικῶς σχέσεις, εἰς τὰς πλείστας δὲ περιπτώσεις τὸ δημοτικὸν σχολεῖον εἶναι ὑποχρεωμένον νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὴν τοιαύτην συγκέντρωσιν, *ὄχι ὅμως καὶ τὸ ἐπιμορφωτικὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον δύναται καὶ ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκη τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, καί, ὅπως δεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ Μονάχου, καὶ τὸ ἐπιδιώκει.*

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, ὅπως σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον συμβαίνει, δὲν δύναται νὰ συσχετῆ τὸ ἔργον του μὲ τὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ καὶ τῇ οἰκογενεῖᾳ πρακτικὴν ἐνασχόλησιν τοῦ μαθητοῦ, δὲν δύναται νὰ παλλαγῇ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ νὰ καταστήσῃ, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, *τὰ πρακτικὰ* διαφέροντα, τὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν παντελῶς τοῦ ψυχικοῦ βίου τῶν μαθητῶν, κέντρον τῆς ὅλης διδασκαλίας. Κατὰ

ταῦτα τὸ σπουδαιότατον ἔργον τοῦ σχολείου εἶναι νὰ βλέπη καὶ νὰ φροντίζῃ ὄχι μόνον πῶς θὰ ἐμβαθύνῃ καὶ θὰ ἐπεκτείνῃ τὰ πρακτικὰ αὐτὰ διαφέροντα τῶν μαθητῶν πρὸς ὠφέλειαν τοῦ κατόπιν ἐπαγγελματικοῦ των βίου, ἀλλὰ πρὸ παντὸς πῶς θὰ κατορθώσῃ νὰ αναπτύξῃ τὴν μὲ οἰανδήποτε πρακτικὴν ἐργασίαν συνδεομένην καθαρῶς πνευματικὴν ἐνέργειαν καὶ οὕτω νὰ καταστήσῃ δυνατὴν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὰ καθαρῶς πρακτικὰ διαφέροντα εἰς τὰ θεωρητικὰ ὅλων ἐκείνων, τῶν ὁποίων ἡ ἰδιοφυΐα ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξιν αὐτήν. Ὁ John Dewey, εἰς τὸ ἔργον του Interest and Effort (Houghton Mifflin Company, Boston 1913, σελ. 83) λέγει: «ὄλοι γνωρίζουν ὅτι τὸ θεμελιῶδες ἀξίωμα τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶναι *ἡ σχέση τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος*. Ἄλλὰ τὸ πρὸς τὴν σχέσιν ταύτην διαφέρον τοῦ ἀνθρώπου *γεννᾶται κυρίως ἐν τῇ πράξει*: ὅταν κανεὶς ἔχη εἰς τὸν νοῦν του οἰανδήποτε ἐνέργειαν, στρέφει ὀλόκληρον τὴν προσοχὴν του εἰς τοὺς ὄρους, οἱ ὁποῖοι ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐνεργείας αὐτῆς. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἀρχει παρ' αὐτῷ τὸ διαφέρον πρὸς ἐπιτυχίαν *τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ*. Ἄλλὰ καθ' ὅσον τὸ διαφέρον τοῦτο συνυφαίνεται μὲ πολὺ *περισεκμενένας* προσπάθειάς πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ, παρὰ πάσας τὰς παρεμβαλλομένας δυσκολίας καὶ τὰ ἐπιπροσθιόντα ἐμπόδια, τὸ διὰ τοὺς πρακτικοὺς σκοποὺς καὶ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν διαφέρον μεταβιβάζεται κατ' ἀνάγκην καὶ εἰς τὸ διαφέρον πρὸς τὰ μέσα (ἦτοι τὰς αἰτίας), τὰ ὁποῖα προκαλοῦν τὴν ἐνέργειαν. Ὅπου ἐκτελοῦνται ἐργασίαι χειροτεχνικαί, γεωργικαί, μαγειρικῆς κ.λ.π. μὲ κατανόησιν (ἦτοι μὲ συνεχῆ σκέψιν περὶ τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος) εἶναι εὐκόλον σχετικῶς τὸ κατ' ἀρχὰς καθαρῶς πρακτικὸν διαφέρον νὰ μεταβληθῇ εἰς διαφέρον διὰ πειραματικὰς ἐρεῦνας ἀπλῶς καὶ μόνον πρὸς ἐφευρέσεις. Εὐθύς ὅμως ὡς ἀρχίση κανεὶς νὰ ἐνδιαφέρεται δι' ἓνα πρόβλημα, ὡς πρόβλημα, δι' ἐρεῦνας καὶ σπυδάς διὰ τὴν λύσιν ἑνὸς προβλήματος, τὸ διαφέρον του ἔχει γίνῃ ἤδη θεωρητικόν».

Τὰ σημερινὰ γενικῆς μορφώσεως σχολεῖα λαμβάνουν ὀλίγον, σινηθέστερα μάλιστα δὲν λαμβάνουν καθ' ὅλον πρὸ ὀφθαλμῶν εἰς τὸ πρόγραμμά των τὸ θεμελιῶδες τοῦτο ἀξίωμα πάσης πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ἢ ὁποῖα πανταχοῦ καὶ πάντοτε ὀρμαῖται ἀπὸ

τὰ πρακτικά διαφέροντα καὶ προχωρεῖ εἰς τὰ θεωρητικά. Τοῦναντίον μάλιστα ἀποκλείουν μέχρι τοῦδε τὴν ἱκανοποίησιν τῶν πρακτικῶν διαφερόντων καὶ ἐκεῖ ὅπου τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν μαθητῶν μόνον εἰς σπανίας περιπτώσεις ὑπερβαίνει, κατὰ τὴν πνευματικὴν του ἐξέλιξιν, τὰ πρακτικά διαφέροντα, νομίζουν δ' ὅτι ἐκπληρώνουν τὸ καθήκον των, ἂν τὴν θεωρητικὴν των διδασκαλίαν, ἢ ὁποία ἄλλως δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν πρὸς τὸν ἄλλον βίον τῶν μαθητῶν, συνδέσουν κατὰ τινὰ τρόπον μὲ τὰς παραστάσεις, τὰς ὁποίας ἔχουν οἱ μαθηταὶ ἀπὸ τὸν πρακτικὸν των βίον. *Τοῦτο εἶναι ἡ μεγαλύτερα ἔλλειψις, ἢ ὁποία παρατηρεῖται εἰς τὰ σημερινὰ γενικῆς μορφώσεως σχολεῖα.*

III Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Πολλοὶ ἐνόμισαν ὅτι φροντίζουν, εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, διὰ τὰ πρακτικά διαφέροντα τῶν μαθητῶν, ἂν συνδέσουν οἰανδήποτε τῆς χειρὸς ἐργασίαν μὲ τὴν διδασκαλίαν οἰουδήποτε μαθήματος καὶ διὰ τοῦτο τὸ σύνθημά των ἦτο: *ἐργασία τῆς χειρὸς, ὡς ἀρχή, ἀλλ' ὄχι ὡς εἰδικὸν μάθημα*, διδασκαλία τῆς ἐργασίας εἰς τὰ θρανία τοῦ σχολείου, *ἀλλ' ὄχι εἰς ἰδιαίτερα ἐργαστήρια, οὐδὲ μὲ εἰδικοὺς ἐργάτας, ὡς διδασκάλους*. Ἡ γενικὴ ἀπαιτήσις τῶν ὁπαδῶν τῆς τοιαύτης περὶ τῆς ἐργασίας ἀντιλήψεως ἦτο, ὅπως πολὺ ἐπιτυχῶς λέγει ὁ *Th. Litt* εἰς τὸ βιβλίον του *die Philosophie der Gegenwart und ihr Einfluss auf das Bildungsideal* (1925, B. G. Teubner σελ. 43—50), «ἢ ἐκδήλωσις τοῦ βίου εἰς δημιουργικὴν ἐνέργειαν». Οὕτως ἐδημιουργήθη μία *Παιδαγωγικὴ τῆς αὐτοαναπτύξεως*, ἢ ὁποία ἐλησμονεῖ ὅλως διόλου, ὅτι τὸ πνεῦμα δύναται νὰ αναπτύσσεται μόνον ἀπὸ τὴν αὐτοκριτικὴν τῶν ἰδίων πράξεων καὶ ἀπὸ τὴν ὑπερνίκησιν ἑαυτοῦ, ἢ ὁποία πάντως ἀπαιτεῖ τὴν στενὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ τοῦ δημιουργοῦ του. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τότε μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ περιμένωμεν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος, ὅταν

ὁ τρόφιμος ὑποτάσσεται ἐκουσίως εἰς τὴν «ἀγωγὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ».

Ἄλλὰ τί εἶναι *ἀγωγή τοῦ ἀντικειμενικοῦ*; Μὲ τὸν σκοπὸν νὰπομακρύνω τὸ σχολεῖον ἐργασίας ἀπὸ τὸν κακὸν δρόμον, τὸν ὁποῖον ἐκινδύνευε νὰκολουθήσῃ ἀπήνητσα ἤδη εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν εἰς μίαν ἐρευναν, τὴν ὁποίαν ἔκαμα περὶ *τῆς παιδαγωγικῆς ἐννοίας* τῆς ἐργασίας (προβλ. *Zeitschrift für Lehrerfortbildung* No 1, Jahrgang 1923, *Schulwissenschaftl. Verlag A. Haase, Prag-Annahof*). Τῆς ἐρεῦνης ταύτης τὰ σπουδαιότατα σημεῖα θὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ καὶ μάλιστα μὲ μερικὰς προσθήκας, τὰς ὁποίας κάμνω ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς ἐργασίας τοῦ *Alois Fischer* περὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐννοίας τῆς ἐργασίας.

Τὸ πρῶτον, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ προσέξωμεν εἶναι τοῦτο: κάθε ἐνασχόλησις τῆς χειρὸς μὲ ὅσον διαφέρον, ζῆλον, προσπάθειαν καὶ ἀσκησιν καὶ ἂν εἶναι συνδεδεμένη, δύναται νὰ γίνῃ ἐργασία *ἐν παιδαγωγικῇ ἐννοίᾳ* μόνον, ὅταν προέρχεται ἀπὸ πνευματικὴν προεργασίαν, ἢ ὁποία, κατὰ τὴν προεργασίαν ἤδη ταύτην, καταλήγει εἰς ὀριστικὸν τέλος. Καθαρῶς μηχανικὴ ἐργασία, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν λοιπὸν πνευματικὸν βίον *δὲν δύναται νὰ εἶναι ἐργασία ἐν παιδαγωγικῇ ἐννοίᾳ*. Καὶ αἱ ὑπὸ τύπον δὲ παιδιᾶς ἐνασχολήσεις, αἱ ὁποῖαι ἱκανοποιοῦνται μὲ τὸ *οἰονδήποτε ἀποτέλεσμά των*, διότι, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐκλαμβάνονται ὡς παιδιᾶί, δὲν προβάλλεται εἰς αὐτὰς καμμία *πραγματικὴ* ἀπαιτήσις, δὲν πρέπει νὰ συγγέονται μὲ τὴν ἐργασίαν ἐν παιδαγωγικῇ ἐννοίᾳ. Ἐφ' ὅσον αἱ ἐνασχολήσεις αὗται εἶναι ἀπλῶς παιδικαὶ παιδιᾶί ἔχουν βέβαια σημασίαν διὰ τὴν πνευματικὴν τοῦ παιδιοῦ ἐξέλιξιν. Ἄλλὰ τὸ σχολεῖον ὀφείλει, ὡς γνωστόν, νὰ προαγάγῃ τὸ παιδί ἀπὸ τῆς παιδιᾶς εἰς τὴν ἐργασίαν πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη, ὅπως ἢ ἐνασχόλησις τοῦ παιδιοῦ ὀρμάται ἀπὸ σχέδιον, τὸ ὁποῖον αὐτὸ τὸ παιδί ἔχει μελετήσῃ, τὸ ὁποῖον ἐξυπηρετεῖ τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς σκοποῦ καὶ παράγει ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἢ ἀκριβῆς ἀναπαράστασις τοῦ καταρτισθέντος σχεδίου. Κατὰ ταῦτα κάθε χειροτεχνικῆς ἐργασίας, ἢ ὁποία ἔχει *παιδαγωγικὴν*, ἢ, μᾶλλον ὠρισμένως, *μορφωτικὴν ἀξίαν*, πρέπει νὰ προηγήται σαφῆς πνευματικὴ ἐνέργεια, ἢ ἐνέργεια ἐκείνη, τὴν ὁποίαν ὁ

Hans Freyer ονομάζει τὸ πρῶτον **βῆμα τῆς ἀντικειμενοποιίας**. Ἡ πνευματικὴ αὕτη ἐνέργεια θάποτελῆται βεβαίως, εἰς τὴν κατωτάτην βαθμίδα τῆς μετατροπῆς τῆς παιδιᾶς εἰς ἐργασίαν, ἀπὸ ἐλαχίστας σκέψεις· ἀλλ' ὅσον περισσότερο τὸ σχολεῖον ἐξελίσσεται εἰς σχολεῖον ἐργασίας, τόσον περισσότερο θὰ ἐμφανίζῃ τὸ πρῶτον τοῦτο βῆμα τῆς ἀντικειμενοποιίας ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς λογικῆς σκέψεως, τὰς ὁποίας ἀπεικόνισα εἰς τὰ ἔργα μου *Charakterbegriff καὶ Wesen u. Wert des naturwissenschaftlichen Unterrichts*. (1)

Πρὸ ὀλίγου χρόνου ὁ *Alois Fischer* εἰς μίαν πραγματείαν του περὶ τῆς Ψυχολογίας τῆς ἐργασίας (προβλ. τὸ περιοδικὸν *Arbeitschule* 1925 τεῦχος 1, 2, 3, ἐκδοτικὸς οἶκος *Quelle und Meyer, Leipzig*) ἐπέστησε τὴν προσοχὴν εἰς τὴν αὐτὴν θεμελιώδη ἀπαιτήσιν προτάσων τῆς βαθμίδος **τῆς ἐκτελέσεως** καὶ τῆς μετὰ ταύτην βαθμίδος **τῆς αὐτοκριτικῆς** κάθε ἐργασίας, δύο βαθμίδας, **τὴν βαθμίδα τῆς συνειδήσεως τοῦ προβλήματος** καὶ **τὴν βαθμίδα τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ σχεδίου τῆς ἐργασίας**. Κατωτέρω θὰ ἐπανέλθωμεν εἰς αὐτὴν τὴν πραγματείαν. Εἰς τὰς καθαρῶς πνευματικὰς ἐργασίας αἱ δύο κύρια βαθμίδες τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου βήματος τῆς ἀντικειμενοποιίας δὲν χωρίζονται σαφῶς ἀπ' ἀλλήλων, ἐπειδὴ **τὸ στάδιον τῆς δημιουργίας** ἀναγκάζεται πολλάκις νὰ ἐπανέρχεται εἰς **τὸ στάδιον τοῦ σχεδίου**, τὸ ἀνατρέπει ἢ τὸ συμπληρώνει, τὸ ἀπορρίπτει ἐκ νέου, τὸ μεταβάλλει κ.λ.π.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν καλύτερα τὴν φύσιν τῆς παιδαγωγικῆς ἐργασίας θάαναλύσωμεν λεπτομερῶς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον προβαίνομεν εἰς τὴν λύσιν ἑνὸς ἠθικοῦ, ἑνὸς τεχνικοῦ καὶ ἑνὸς ἐπιστημονικοῦ προβλήματος, καὶ πρῶτα ἐκλέγομεν μίαν πνευματικὴν ἐνέργειαν, ἡ ὁποία προηγεῖται μιᾶς **κοινωνικῆς δράσεως**.

Ἡ νύκτα ἔχει προχωρήσει πολὺ· ὁ ἥχος τῶν κωδῶνων ἢ πυροβολισμοί, σύνηθες σύνθημα πυρκαϊᾶς εἰς τὸ μέρος, εἰς τὸ ὁποῖον

(1) Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον ἔχει μεταφρασθῆ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, προβλ. *G. Kerschesteiner*, ἡ φύσις καὶ ἡ ἀξία τῆς φυσιογνωσιατικῆς διδασκαλίας, ὑπὸ *Ἰωάννου Χαντέλη*, ἐν Ἀθήναις 1923, Ἔκδ. Ἰ. Δ. Κολλάρου. (Σ. Μ.).

διαμένω, με ἐξυπνοῦν· ἐννοῶ ἀμέσως ὅτι κάπου πλησίον ἐξεργάγη πυρκαϊά· ἡ κλίσις μου, νὰ βοηθήσω τοὺς κινδυνεύοντας, ἐξεγείρεται· θέλω νὰ σηκωθῶ ἀπὸ τὴν κλίνην μου· ἀλλ' ἡ σκέψις ὅτι ἔξω ὁ καιρὸς εἶναι πολὺ ψυχρὸς καὶ ἐγὼ ἔχω κορολογήσει πολὺ, με συγκρατεῖ· ἡ εἰς ὄλους τοὺς ἀνθρώπους ἔμφυτος ὁρμὴ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν ζωντανεῖ, καὶ τώρα παλαίουν μέσα μου μεταξύ των δύο κλίσεις, ἡ κλίσις νὰ βοηθήσω τοὺς κινδυνεύοντας καὶ ἡ κλίσις τῆς αὐτοσυντηρησίας. Κάθε μία ἀπὸ τὰς κλίσεις αὐτὰς ἐξεγείρει ὑπὲρ ἑαυτῆς ἄλλους κύκλους παραστάσεων καὶ νέας κλίσεις. Αἱ παραστάσεις διαδέχονται ἀλλήλας ἀστροπαιῶς. Τὸ συναίσθημα τῆς πρὸς τὸν γείτονα συμπαθείας ἀπ' ἑνός, τὸ συναίσθημα τῆς φροντίδος διὰ τὴν ὑγείαν μου, τὴν ζωὴν μου, τοὺς συγγενεῖς μου ἐξ ἄλλου, καταλαμβάνουν τὸν ὅλον ὀργανισμόν μου καὶ διεγείρουν παντὸς εἴδους παραστάσεις. Αἱ διεγερθεῖσαι παραστάσεις συνδέονται πάλιν με πλῆθος συναισθημάτων καὶ κλίσεων, αἱ ὁποῖαι ἐνισχύουν ἢ ἐξασθενοῦν ὅτε μὲν τὴν μίαν, ὅτε δὲ τὴν ἄλλην τῶν ἀρχικῶν ἀντιθέτων κλίσεων. Ἐνῶ ὁ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς θόρυβος συνεχίζεται, αὐξάνει, μαίνεται, διατρέχουν τὴν συνειδήσιν μου ἀκαταπαύστως ὁμάδες σκέψεων καὶ συναισθημάτων. Ἐγὼ αὐτὸς εὐρίσκομαι ἀκίνητος εἰς τὴν κλίνην μου· ἐκείνο, τὸ ὁποῖον κινεῖται δὲν εἶναι φυσικὰ αἱ παραστάσεις, ἀλλὰ τὸ αἶμα, τὰ αἱμοφόρα ἀγγεῖα, ἡ καρδιά, τῶν ὁποίων ἡ ἐνέργεια, διὰ τοῦ ἐρεθισμοῦ, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον, ἄλλοτε μὲν ἐντείνεται, ἄλλοτε δὲ χαλαρώνεται καὶ κάμνει τὰ γαγγλιακὰ κύτταρα καὶ τὰς συνδετικὰς ὁδοὺς (1) νὰ λειτουργοῦν ζωηρότερα. Ἐπὶ τέλους ὑπερισχύει ἡ μία ἀπὸ τὰς δύο ἀρχικὰς κλίσεις μου διὰ τῆς ὑπὸ τῆς συνειδήσεως συγκρατήσεως ἢ τῆς παραστάσεως τῆς ἀσθενείας μου ἢ τῆς παραστάσεως τῆς ἀνάγκης τοῦ γείτονος. Ἄμα τῇ νίκῃ τῆς μιᾶς παραστάσεως ἐπακολουθεῖ ἀμέσως καὶ ἡ ἀντίστοιχος κίνησις καὶ ἡ πηδῶ γρήγορα ἀπὸ τὴν κλίνην μου ἢ μένω ἀκίνητος εἰς αὐτήν, εἰς τὴν κατάστασιν δηλ. εἰς τὴν ὁποῖαν εὐρισκόμην, καθ' ὄν χρόνον διήρκει ἡ περὶ ὑπερισχύσεως ἀμίλλα τῶν διαφόρων ἐλατηρίων.

(1) Προβλ. *Conrad—Γεωργακάκι* Τόμος Α', τεῦχος α', σελ. 44 τῆς τετάρτης (1925) ἐκδόσεως (Σ. Μ.).

Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο βλέπομεν σαφῶς τὴν πορείαν τῆς ἐργασίας· δύο ἐγῶ, οὕτως εἶπεῖν, τὸ ἐγωκεντρικὸν καὶ τὸ ἐτεροκεντρικὸν, ἀγωνίζονται ἐναντίον ἀλλήλων· τὸ ἓνα εἶναι ἐμπόδιον ἢ κώλυμα τοῦ ἄλλου καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπερνικηθῇ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο· τοῦτο συμβαίνει εἰς πᾶσαν ἐν γένει σωματικὴν ἐργασίαν. Πόσον κοπιαστικοί, πόσον κουραστικοί εἶναι οἱ τοιοῦτοι ἀγῶνες τῶν δύο ἐγῶ γνωρίζει κάθε ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἠναγκάσθη ποτὲ νὰ λάβῃ ὀριστικὴν ἀπόφασιν διὰ σπουδαῖον ζήτημα.

Τὸ εἶδος τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, τὸ ὁποῖον περιεγράψαμεν ἄνωτέρω, δὲν προκαλεῖται μόνον, ὅταν πρόκειται περὶ ἀποφάσεως, τὴν ὁποίαν εἶναι ἀνάγκη νὰ λάβωμεν δι' ἠθικὸν τι ζήτημα· καὶ σκέψεις περὶ τοῦ ὀφελίμου ἢ μὴ ἐνεργείας τινὸς καὶ ἀποφάσεις περὶ ἐπαγγελματικοῦ τινος ζητήματος δύνανται νὰ προκαλέσουν τοιαύτην κοπιωδεστάτην πνευματικὴν ἐργασίαν. Καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς, ὅταν ὑπερισχύσῃ ἓνα ἐλατήριον, ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόφασιν ἢ πράξις, ὅπως ἡ σκιά τὸ φῶς, ἐκτὸς ἐὰν νείαι σκέψεις, διὰ τὰ μέσα καὶ τὴν ὀρθὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως, δώσουν ἐκ νέου ἀφορμὴν πρὸς νέαν πνευματικὴν ἐργασίαν. **Ἡ τοιαύτη πνευματικὴ ἐργασία ἔχει μορφωτικὴν ἀξίαν;**

Τὴν ἀπάντησιν εἰς αὐτὴν τὴν ἐρώτησιν θὰ δώσωμεν κατωτέρω.

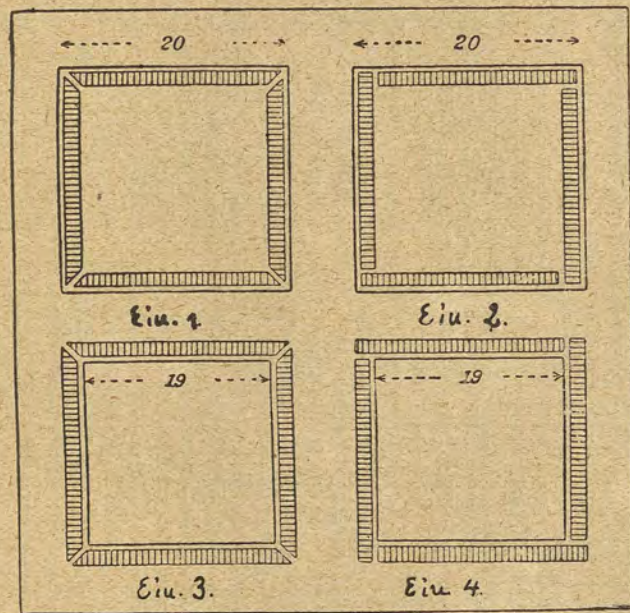
Ἐξετάσωμεν, ὡς δευτέραν περίπτωσιν, τὴν πνευματικὴν ἐνέργειαν, ἢ ὁποία προηγεῖται μιᾶς τεχνικῆς ἐργασίας. Ἐνας μαθητευόμενος ἐργάτης θέλει νὰ κατασκευάσῃ ἀπὸ σανίδα μήκους 160 ἐκ. τοῦ μ., πλάτους 20 ἐκ., καὶ πάχους 1 ἐκ., μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγωτέραν ἀπώλειαν ξύλου καὶ εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγώτερον χρόνον καὶ μὲ ὀλιγώτεραν ἐργασίαν, μίαν φωλεὰν πτηνῶν, τῆς ὁποίας ἡ ὀροφή θὰ ἔχη κλίσιν πρὸς τὴν βάσιν μὲ ἀναλογίαν 1:2 καὶ θὰ ἐξέχη εἰς τὸ ἔμπροσθεν μέρος τῆς φωλεᾶς περὶ τὰ 8 περίπου ἐκ. τοῦ μέτρου (Προβλήματα τοιοῦτου εἴδους ἐμφανίζονται πολλὰ εἰς τὸν πρακτικὸν βίον· ἢ εὐσυνείδητος λύσις αὐτῶν καθιστᾷ αὐτὰ σπουδαῖα ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους ταχέως θὰ ἐννοήσωμεν).

Τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ ἐργάτου, ὁ ὁποῖος πρόκειται νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἄνωτέρω ἐργασίαν, εἶναι λογικὸν πείραμα, τὸ ὁποῖον

παρουσιάζει φανερά, καὶ τὰ τέσσαρα στάδια τῆς λογικῆς ἐνεργείας, ἴτοι τὴν ἐξεύρεσιν καὶ τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῶν πρὸς λύσιν δυσχερειῶν, τὰς ἀλληπαλλήλους εἰκασίας πρὸς λύσιν τῶν δυσχερειῶν τούτων, τὴν λογικὴν παρακολούθησιν τῶν εἰκασιῶν τούτων πρὸς ἐξακριβῶσιν τῆς ἀξίας των καὶ τέλος τὴν διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ἐργασίας ἐπαλήθευσιν αὐτῶν.

Κατωτέρω θὰ σκιαγραφήσωμεν τὰς ἀναγκαίας διὰ τὴν λύσιν τοῦ ἄνωτέρου προβλήματος σκέψεις, παραλείποντες, χάριν συντομίας, τὰς διαμέσους, ὀλιγώτερον σπουδαίας.

Πρῶτη ὁμὰς σκέψεων: καθορισμὸς τοῦ μεγέθους τοῦ πατώματος τῆς φωλεᾶς. Ἡ πρώτη σκέψις ὀδηγεῖ ἐν πρώτοις

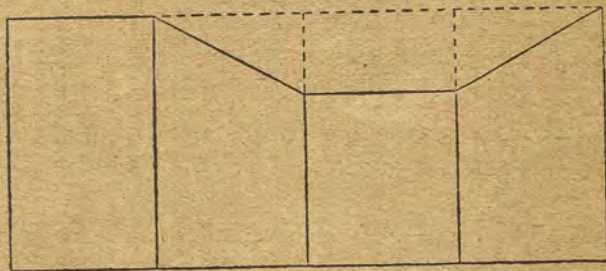
εἰς τοὺς ἀκολουθοῦς συλλογισμούς: πάτωμα 20×20 καὶ πρίσμα τῶν τοίχων τῶν πλευρῶν ἐπ' αὐτοῦ τιθέμενον ἢ πάτωμα 19×19 ἢ 18×18 καὶ πρίσμα περὶ αὐτὸ τιθέμενον; Ἐφοῦ κατασκευάσῃ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σκέψεων τούτων, ὁ ἐργάτης ἓνα ἰχνογράφημα, προχωρεῖ εἰς δευτέραν σκέψιν, τὴν ἐξῆς: διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν

τοίχων τῆς πρισματοειδοῦς φωλεᾶς, νὰ ἐνώσῃ τὰ τεμάχια τῆς σανίδος, χωρὶς νὰ ἐλαττώσῃ τὸ πλάτος τῆς, ὁπότε θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ χαράξῃ τὰς πλευρὰς τῆς σανίδος οὕτως, ὥστε νὰ κατασκευάσῃ εἰς αὐτὰς πλανίαν ἐπιφάνειαν 45° , ἢ χωρὶς νὰ κατασκευάσῃ τὴν πλαγίαν αὐτὴν ἐπιφάνειαν νὰ ἐνώσῃ μεταξὺ τῶν τὰ τεμάχια τῆς σανίδος, ὁπότε θὰ πρόπῃ νὰ ἐλαττώσῃ τὸ πλάτος τῶν ἀπὸ 20 εἰς 19 ἑκ. τοῦ μέτρου: Ὅφείλει ἄρα νὰ ἐκλέξῃ μίαν ἀπὸ τὰς ἀκολουθούσας τέσσαρας περιπτώσεις, καὶ ἐκλέγει, λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς τεθέντας ὄρους, τὴν ὑπ' ἀρ. 2.

Δευτέρα ὁμάς σκέψεων: καθορισμὸς τοῦ μεγέθους τῆς ὄροφης. Ὁ καθορισμὸς οὗτος εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἢ δι' ἰχνογραφῆσεως ἢ δι' ὑπολογισμοῦ. Ὁ ἐργάτης ἐκλέγει τὴν διὰ τῆς ἰχνογραφῆσεως ὁδὸν καὶ εὐρίσκει, διὰ τῆς καταμετροῦσεως τῆς ὑποτείνουσης τοῦ ὀρθογωνίου τριγώνου, τοῦ ὁποῖου ἡ μία κάθετος πλευρὰ ἔχει μῆκος 10 ἑκ. τοῦ μ. καὶ ἡ ἄλλη 20 (ἀναλογία 1:2), ὅτι τὸ μῆκος τῆς ὄροφης ἀμέσως ὑπὲρ τὸ πρίσμα θὰ εἶναι 22,4 ἑκ. τοῦ μ. Ἐπειδὴ δ' ἡ ὄροφὴ πρέπει νὰ προσέξῃ τῆς φωλεᾶς 8 ἑκ. ὀρίζει τὸ μῆκος αὐτῆς εἰς 30 ἑκ. τοῦ μ.

Οὕτω τὸ πάτωμα καὶ ἡ ὄροφὴ χρειάζονται τὰ 50 ἑκ. τοῦ μ. ἀπὸ τὴν σανίδα: ὑπολείπονται λοιπὸν ἀκόμη 8 ἑκ. αὐτῆς, διὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς, 110 ἑκ. τοῦ μ.

Τρίτη ὁμάς σκέψεων: κατανομὴ τῆς ὑπολειπομένης σανίδος εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς. Διὰ νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τοῦτο ὁ ἐργάτης παρασκευάζει ἕνα σχέδιον, εἰς τὸ ὁποῖον φαί-

Εἰκ. 5.

νονται αἱ τέσσαρες πλευραὶ τῆς φωλεᾶς ἀνοιγμένα, χωρὶς νὰ φανερώνηται καὶ τὸ μῆκος ἐκάστης αὐτῶν, ἀκριβῶς δηλ. ἐκεῖνο, τὸ

ὁποῖον θέλει νὰ εὔρῃ. Καὶ τώρα, ὅπως καὶ κατὰ τὴν πρώτην ὁμάδα τῶν σκέψεων, παρουσιάζονται ποικίλαι ὑποθέσεις διὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου: ἀλλὰ ἀπὸ ὅλας αὐτὰς δύο μόνον ἄγουν, **ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριβοῦς παρατηρήσεως** τοῦ καταρισθέντος σχεδίου, εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν. Ὁ τεχνίτης δηλ. ὀφείλει **νὰ παρατηρήσῃ** ὅτι ἡ ἀριστερὰ (α) καὶ ἡ δεξιὰ (δ) πλευρὰ τῆς φωλεᾶς, ὅταν ἐνώσῃ τὰς πλευρὰς τῆς φωλεᾶς ὅπως πρέπει, ἔχουν ἀκριβῶς τὸ ἴδιον μῆκος, τὸ ὁποῖον ἔχουν καὶ αἱ δύο σανίδες τῆς ἐμπροσθίας (ε) καὶ τῆς ὀπισθίας (ο) πλευρᾶς, ὅτι ἄρα $\epsilon + \sigma = \alpha + \delta$. Ἐξ ἄλλου ὁμως πρέπει, διὰ τὴν ἀναλογίαν τοῦ μήκους τῆς ἐμπροσθίας καὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς, νὰ ἐνθυμῆται τὴν ἀπαίτησιν τῆς κλίσεως τῆς στέγης κατὰ τὴν ἀναλογίαν 1:2. Ἐὰν λοιπὸν ἡ ἐμπροσθία πλευρὰ εἶναι κατὰ 10 ἑκ. τοῦ μ. μακροτέρα ἀπὸ τὴν ὀπισθίαν ὑπάρχει ἡ ἀναλογία 1:2. Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι:

$$\sigma = \epsilon - 10.$$

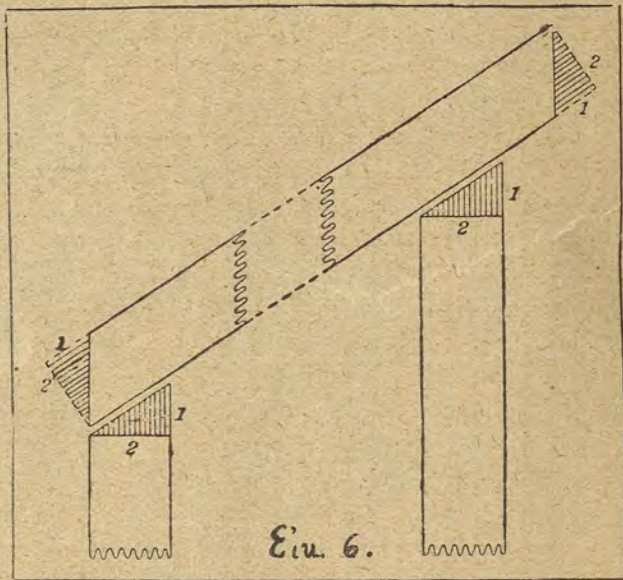
Ἀπὸ τὴν πρώτην σκέψιν, συνάγεται ὅτι ὁ τεχνίτης πρέπει νὰ κόψῃ τὸ ὑπολειπόμενον μέρος τῆς σανίδος εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς καὶ τὸ μὲν ἕνα μέρος αὐτῆς, μήκους 55 ἑκ. τοῦ μ., θὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἐμπροσθίαν καὶ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν, τὸ δ' ἄλλο, μήκους ἐπίσης 55 ἑκ. τοῦ μ., θὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὰς δύο πλαγίας πλευρὰς. Διὰ νὰ εὔρῃ δὲ τὸ μῆκος, τὸ ὁποῖον θὰ ἔχη ἡ ἐμπροσθία καὶ ἡ ὀπισθία πλευρὰ σκέπτεται ὅτι, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἡ ἐμπροσθία πλευρὰ εἶναι κατὰ 10 ἑκ. τοῦ μ. μακροτέρα τῆς ὀπισθίας, πρέπει, ἀφοῦ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὸ διὰ τὰς δύο πλευρὰς αὐτὰς προοριζόμενον μέρος τῆς σανίδος τὰ 10 ταῦτα ἑκ. τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς, τὸ ὑπόλοιπον, μήκους 45 ἑκ. τοῦ μ., νὰ κόψῃ εἰς δύο ἴσα ἀκριβῶς μέρη καὶ κατὰ ταῦτα ἡ μὲν ἐμπροσθία πλευρὰ θὰ ἔχη μῆκος 32,5 ἑκ. τοῦ μ. ἡ δ' ὀπισθία 22,5· συγχρόνως βλέπει ὅτι αἱ δύο πλαγίαι πλευραὶ ἔχουν τὸ αὐτὸ μῆκος καὶ εἰς τὰ δύο πλάγια ἄκρα. (Ὁ τεχνίτης θὰ ἠδύνατο νὰ ὀρίσῃ τὸ μῆκος τῶν πλευρῶν ο, ε, α, δ καὶ ἀλγεβρικῶς, ἐὰν εἰς τὰς δύο ἀνωτέρω ἐξισώσεις προσέθετε καὶ τὰς ἐξῆς δύο:

$$\epsilon + \sigma + \alpha + \delta = 110$$

$$\alpha = \delta$$

καὶ ἀπ' αὐτὰς τὰς τέσσαρας, μετὰ 4 ἀγνώστους, εὐρίσκει τὸν ἕνα).

Τετάρτη ὄμας σκέψεων. Ἀλλὰ πρὶν προχωρήσῃ εἰς τὸ κόψιμον τῆς σανίδος πρέπει νὰ προσέξῃ ὁ τεχνίτης ἀκόμη καὶ εἰς τοῦτο, ὅτι δηλ. ἡ ἐπιφάνεια τῆς στέγης ἐπίκειται λοξὰ ἐπὶ τῶν ἀκμῶν τῆς προσθίας καὶ τῆς ὀπισθίας ἐπιφανείας. Τώρα

Εἰκ. 6.

πλέον δὲν παρασκευάζει πρόχειρον σχέδιον, ἀλλ' ἀκριβὲς ἰχνογράφημα διὰ τὴν κατακόρυφον τομὴν τῆς ὀροφῆς· ἐκ τούτου συνάγει ὅτι ἡ ἐμπροσθία καὶ ἡ ὀπισθία πλευρὰ εἰς τὰ ἄνω ἄκρα των, καὶ ἡ ὀροφή εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα της πρέπει νὰ λοξευθοῦν καταλλήλως, ἥτοι κατὰ $\frac{1}{2}$ ἐκ. τοῦ μ. Ἐὰν ὁ τεχνίτης εἶναι πολὺ προσεκτικὸς παρατηρεῖ ὅτι ἔπρεπεν ἡ στέγη νὰ ἔχη μῆκος 30,5 ἐκ. τοῦ μ. διὰ νὰ μείνῃ, μετὰ τὴν λοξεύσιν, πραγματικὸν μῆκος αὐτῆς ἀκριβῶς 30 ἐκ. τοῦ μ. Οὕτως ἐσχεδιάσθησαν καὶ ἐλύθησαν ὅλαι αἱ δυσκολαὶ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου· ἡ τελευταία παρατήρησις, τὴν ὁποίαν ἔκαμε δὲν δίδει εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν διὰ νέον ὑπολογισμόν, διότι τὸ ἐντεῦθεν κέρδος εἶναι ἐλάχιστον. Συγχρόνως ἔχει γίνεαι τὸ σχέδιον τῆς ἐργασίας καὶ οὕτως συνετελέσθη καὶ τὸ πρῶτον βῆμα τῆς ἀντικειμενοποιίας· τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας δύναται πλέον νὰρχίσῃ ὁ ἐργάτης, ἥτοι :

α') νὰ κόψῃ 20 ἐκ. τοῦ μ. ἀπὸ τὴν σανίδα διὰ τὸ πάτωμα καὶ 30 ἐκ. τοῦ μ. διὰ τὴν ὀροφήν,

β') νὰ κόψῃ τὸ ὑπολειπόμενον μέρος τῆς σανίδος εἰς τὸ μέσον,

γ') ἀπὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ μέρη αὐτὰ νὰποκόψῃ, ἀπὸ τὰς μακροτέρας πλευρὰς, τμῆμα πλάτους 1 ἐκ. τοῦ μ.,

δ') τὸ πρῶτον ἥμισυ, τὸ ὁποῖον εἶναι προωρισμένον διὰ τοὺς πλαγίους τοίχους νὰ κόψῃ λοξὰ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς μιᾶς ἀκμῆς 22,5 καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης 32,5 ἐκ. τοῦ μ.,

ε') τὸ ἄλλο ἥμισυ, τὸ ὁποῖον εἶναι προωρισμένον διὰ τὴν προσθίαν καὶ τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν, νὰ κόψῃ ὀριζοντίως εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πλαγίας ἀκμῆς 22,5 ἐκ. τοῦ μ.

στ') νὰ λοξεύσῃ τὴν προσθίαν καὶ τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν καὶ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς στέγης κατ' ἀναλογίαν 1 : 2.

Πρὶν ὅμως προβῆ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν τούτων θὰ κάμῃ ἀκριβὲς ἰχνογράφημα τοῦ ἐκτελεσθησομένου ἔργου, κατὰ τὴν ἐργασίαν δὲ ταύτην θὰνακαλύψῃ ὅτι πρέπει νὰ κάμῃ ἀκόμη μερικὰς τροποποιήσεις εἰς τὸ σχέδιον τοῦτο, τὰς ὁποίας ὅμως δὲν θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰναφέρω ἐνταῦθα.

Ἡ πρακτικὴ ἐργασία, ἡ ὁποία ἐπακολουθεῖ μετὰ τὰς ἀνωτέρω σκέψεις ἔχει δευτερεύουσαν σημασίαν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν διὰ τὸ πρόβλημα τῆς μορφώσεως. Ἐὰν αἱ σκέψεις αὐταὶ ἔγιναν μὲ τὴν ἀκριβείαν καὶ ἐπιμελείαν, ὅπως ἀνωτέρω ἐδείχθη, ἡ πρακτικὴ ἐργασία δὲν θὰ προκαλέσῃ **οὐσιώδη** ἀναθεώρησιν καὶ τροποποιήσιν τοῦ σχεδίου τῆς ἐργασίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἰς ἄλλας περιστάσεις εἶναι φυσικὸν νὰ συμβῇ. Ἐνταῦθα ὅμως, μετὰ τὰς ἀνωτέρω σκέψεις, πρόκειται μόνον νὰ κόψῃ ὁ τεχνίτης, μὲ προσοχὴν, τὰ διάφορα τμήματα τῆς σανίδος, νὰ τὰ καρφώσῃ καὶ νὰ τὰ προσαρμόσῃ πρὸς ἄλληλα μὲ προσοχὴν· ἡ ἐργασία αὕτη ἀπαιτεῖ φυσικά, πλὴν τῆς ἐμφύτου καὶ ἐπικτήτου δεξιότητος καὶ ἐπιμελείας, καὶ τινὰς μικροτέρας σημασίας σκέψεις περὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὕλικου καὶ τῶν διαφορῶν κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην χρησιμοποιουμένων ἐργαλείων.

Γεννάται ἤδη τὸ ζήτημα : ἡ ἐργασία αὕτη, ἡ πνευματικὴ—σωματικὴ, ἔχει μορφωτικὴν ἀξίαν ; ὅτι ἡ τοιαύτη ἐργασία εἶναι πνευματικὴ ἐργασία εἶναι ἀναμφίβολον· ἀλλ' εἶναι ἀράγε καὶ ἐργασία ὑπὸ τὴν βαθυτάτην σημασίαν τῆς μορφώσεως ; συντελεῖ

κάπως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς προσωπικότητος ἢ μήπως προάγει ἀπλῶς τὴν ἰκανότητα μερικῶν ψυχικῶν λειτουργικῶν; Καὶ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν ἀναβάλλομεν ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἐρχόμεθα εἰς τρίτον παράδειγμα, *τὴν καθαρῶς θεωρητικὴν ἐργασίαν τῆς μεταφράσεως.*

Ἐκλέγω πρὸς τοῦτο ἓνα λατινικὸν κείμενον, δηλ. *τὴν ἀρχὴν τῆς περιφήμου ᾠδῆς τοῦ Ὀρατίου* (Βίβλ. 3ον, ᾠδὴ 3ῆ στ. 1—4)

justum et tenacem propositi virum
non civium ardor prava jubentium
non vultus instantis tyranni
mente quatit solida.

Κατὰ κανόνα, ὅταν ὁ μαθητὴς εἶναι ὑποχρεωμένος μόνος νὰ ἐρμηνεύσῃ ἓνα ἄγνωστον κείμενον, ζητεῖ κατ' ἀρχὰς νὰ εὔρῃ τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ρῆμα τῆς προτάσεως, τοῦτο δὲ θὰ κάμῃ καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν· παρατηρεῖ τὰς δύο ὀνομαστικὰς *ardor* (= καῦσις, ἐνθουσιασμός, πάθος) καὶ *vultus* (= ὄψις, φυσιογνωμία) καὶ τὸ ρῆμα *quatit* (τοῦ *quatit* = σείω, τινάσσω, ταράσσω, καταπτοῶ) καὶ συνδέει αὐτὰ προσθέτων καὶ τὴν δύο φορὰς ἐπαναλαμβανομένην ἄρνησιν *non*· ἐξηγεῖ ἄρα: οὔτε ὁ ἐνθουσιασμός, οὔτε ἡ φυσιογνωμία συγκινεῖ μετὰ τοῦτο ἐρωτῶ ἐκ νέου: ποῖον ἢ τί δὲν συγκινεῖ οὔτε ὁ ἐνθουσιασμός οὔτε ἡ φυσιογνωμία; ἀπάντησιν εἰς αὐτὴν τὴν ἐρώτησιν εὐρίσκει εἰς τὴν αἰτιατικὴν *dirum*, τὴν ὁποίαν εὐρίσκει εἰς τὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου, καὶ τὴν ὁποίαν συνδέει ἀμέσως μὲ τὰς δύο ἄλλας τοῦ αὐτοῦ στίχου αἰτιατικὰς *justum* (= δίκαιον) καὶ *tenacem* (*tenax* = ἐπίμονος, καρτερικός), ἐξηγεῖ ἄρα: οὔτε ὁ ἐνθουσιασμός, οὔτε ἡ φυσιογνωμία συγκινοῦν τὸν δίκαιον καὶ καρτερικὸν ἄνδρα· ἀπὸ τὴν ἐξηγήσειν αὐτὴν ἔννοεῖ ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ πάθους καὶ διὰ τοῦτο ἐρωτᾷ: τί πάθος καὶ τίς φυσιογνωμία δὲν συγκινοῦν; εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν ἀναγκάζουν τὸν μαθητὴν ὅχι μόνον τὸ μέχρι τοῦδε ἐρμηνευθὲν μέρος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀνάγκην συμπληρώσεως, ἀλλὰ καὶ αἱ γενικαὶ *civium* (*civis* = πολίτης) καὶ *tyranni*, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται ἢ μὲν πρώτη εἰς τὸν δεύτερον, ἢ δὲ δευτέρα εἰς τὸν τρίτον στίχον τῆς ἀνωτέρω στροφῆς, καὶ οὕτω καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα: οὔτε τὸ πάθος τῶν πολιτῶν, οὔτε ἡ φυσιογνωμία

τοῦ τυράννου συγκινοῦν τὸν δίκαιον καὶ καρτερικὸν ἄνδρα. Ἡ ἐξηγήσις αὐτὴ παρέχει εἰς αὐτὸν ἰκανοποιητικὴν κάπως ἔννοιαν· ἴσως ἀπορήσῃ διὰ τὸ λεγόμενον ὅτι τὸ πάθος τῶν πολιτῶν δὲν συγκινεῖ τὸν τοιοῦτον ἄνδρα, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ πρῶγμα εἶναι δυνατόν. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου ὁ μαθητὴς δὲν εἶχε νὰ ὑπερικήσῃ σοβαρὰς δυσχερείας, διότι ἡ ὄλη του ἐργασία συνίστατο εἰς τὴν ἐφαρμογὴν γενικῶν τῆς Γραμματικῆς κανόνων καὶ εἰς τὴν ἀναζήτησιν σχέσεων· τώρα ὅμως ἀρχίζουσι αἱ δυσκολίαι. Τί νὰ σημαίνουν ἄραγε αἱ ἔννοιαι: *propositi, prava jubentium, instantis, mente solida*; Ἡ γενικὴ *propositi* (= τῆς προθέσεως, τῆς ἀποφάσεως, ἀρχῶν) δύναται νὰ εἶναι προσδιορισμὸς τοῦ *vir* ἢ τοῦ *tenax*, κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἔννοια θὰ εἶναι ἀνὴρ-ἀποφάσεως, ἀνὴρ ἀποφάσεων ἢ ἀνὴρ ἐμμένων εἰς τὰς ἀποφάσεις του, εἰς τὰς ἀρχάς του. Πάντως ἄρα πρόκειται περὶ ἀνδρὸς σταθερῶς ἐμμένοντος εἰς τὰς ἀρχάς του. Ἡ γενικὴ *jubentium*, ἢ ὅποια φαίνεται ὅτι προσδιορίζει τὴν γενικὴν *civium*, ἔχει σχέσιν μὲ τὸ ρῆμα *jubio* (= διατάττω, ρυθμίζω): ἀμέσως γεννᾶται ἡ ἐρώτησις: τί διατάσσεται; τοῦτο φανερώσει ἡ αἰτιατικὴ *prava* (= παράλογα, ἀνόητα) πρόκειται ἄρα περὶ πολιτῶν, οἱ ὅποιοι, ἐκ πάθους, διατάττουσι παράλογα· κατὰ ταῦτα: *ardor civium prava jubentium* = τὸ πάθος τῶν πολιτῶν, οἱ ὅποιοι διατάττουσι παράλογα.

Τί σημαίνει ὅμως ἡ γενικὴ *instantis*; ὡς ἐπίθετον, κατὰ γενικὴν πῶσιν κείμενον, ἀναγνωρίζεται ὅτι προσδιορίζει τὸ ἐπίσης κατὰ γενικὴν κείμενον οὐσιαστικὸν *tyranni*: ἐκ τοῦ λεξικοῦ μανθάνει ὁ μαθητὴς ὅτι ἡ κυρία σημασία τοῦ *instans* εἶναι ὁ παρών, ὁ ἀπειλητικός, ὁ ἐπείγων· κατὰ ταῦτα *vultus instantis tyranni* = ἡ φυσιογνωμία τοῦ παρόντος τυράννου, τοῦ ἀπειλητικοῦ τυράννου, ἢ καλύτερα: ἡ ἀπειλητικὴ φυσιογνωμία τοῦ τυράννου· ὑπολείπονται ἀκόμη αἱ λέξεις *mente solida* καὶ αἱ δύο λέξεις αὗται, ἂν καὶ χωρίζονται διὰ τοῦ *quatit*, ἀναγνωρίζονται ὡς συνανήκουσαι εἰς ἀλλήλας, διότι καὶ αἱ δύο, καὶ τὸ οὐσιαστικὸν καὶ τὸ ἐπίθετον, κείνται κατ' ἀφαιρετικὴν, εἶναι δὲ καὶ τοῦ αὐτοῦ γένους. *Mens* σημαίνει διάνοια, χαρακτήρ, ψυχὴ, νόησις, *solidus* δὲ σταθερός, ἀμιγής, στερεός· κατὰ ταῦτα *mens solida* δύναται νὰ σημαίῃ σταθερὸς χαρακτήρ· ἀλλὰ διατὶ αἱ λέξεις

αὐται κείνται κατ' ἀφαιρετικήν : ἡ ἀπορία αὕτη διαλύεται, ἂν ἐνθυμηθῇ ὁ μαθητὴς ὅτι ὑπάρχει ἀφαιρετικὴ τοπική, ἥτοι ἀφαιρετική, ἡ ὁποία σημαίνει τὸν τόπον κατὰ ταῦτα: *ardor non quatit virum, mente solida* = τὸ πάθος δὲν ταράσσει τὸν ἄνδρα κατὰ τὸν σταθερὸν χαρακτήρα του· οὕτω ὅλαι αἱ ἔννοιαι, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνονται εἰς τοὺς στίχους τούτους, φαίνονται ὅτι ἀποτελοῦν ἐνιαῖόν τι ὅλον καὶ ὅτι παρέχουν ἱκανοποιητικὸν νόημα, καὶ ὁ μαθητὴς μεταφράζει τὸ ὅλον, ὡς ἑξῆς: «οὔτε τὸ πάθος τῶν πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι παράλογα διατάττουν, οὔτε ἡ ἀπειλητικὴ φυσιογνωμία τοῦ τυράννου δύνανται νὰ ταράξουν τὸν χαρακτήρα ἀνδρὸς δικαίου καὶ σταθεροῦ εἰς τὰς ἀρχάς του».

Καὶ εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο ἔχομεν ἀναμφιβόλως πνευματικὴν ἐργασίαν. Ὅ,τι ἡμεῖς ἀνεπτύξαμεν ἐνταῦθα εἰς ὀλίγον χρόνον, δύνανται νὰ παιτήσῃ δεκαπλάσιον χρόνον σκέψεως τοῦ μαθητοῦ, διότι ὁ μαθητὴς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐνθυμηθῇ μέγαν ἀριθμὸν κανόνων καὶ πολλὰ ἔξ' ἐκείνων, τὰ ὁποῖα κατ' ἀρχὰς εὐρίσκει νὰ πορρίψῃ καὶ ἔκ νέου νὰ σκεφθῇ, διὰ νὰ εὔρῃ κατὰ τὸ ὁποῖον νὰ παρέχῃ τὴν ὀρθὴν ἔννοιαν· ὁ φυγόπονος βεβαίως μαθητὴς εὐχαριστεῖται μὲ τὰς προχειροὺς λύσεις· τὸ ἀδιανόητον δὲν τὸν ἐνοχλεῖ, οὐδὲ σκοτίζεται πολὺ διὰ νὰ εὔρῃ τὸ ὀρθὸν καὶ ἀκριβές· ὅπως τοῦναντίον ὅμως συμβαίνει εἰς τὸν φιλόπονον· οὗτος δὲν ἡσυχάζει, παρὰ μόνον, ὅταν κατορθώσῃ νὰ εὔρῃ τὸ ὅλον· ὅταν δὲ νομίσῃ ὅτι ἐτελείωσε τὴν ἐργασίαν του, ὅσον δύνανται καλύτερα, ἀνοίγει καὶ μίαν καλὴν μετάφρασιν ἕμμετρον ἢ καὶ εἰς πεζὸν λόγον διὰ νὰ ἴδῃ κατὰ πόσον ἐπέτυχεν εἰς τὴν ἐργασίαν, τὴν ὁποῖαν αὐτὸς μόνος, μὲ τὰς ἰδίας του δυνάμεις, ἔκαμεν. (1)

Ἄλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἐμφανίζεται ἡ ἰδίᾳ ἐρώτησις, τὴν ὁποῖαν εἶδαμεν καὶ εἰς τὰς δύο προηγουμένας περιπτώσεις, ἥτοι: **ἡ πνευματικὴ αὕτη ἐργασία εἶναι ἐργασία καὶ ἀπὸ παιδαγωγικῆς**

(1) Τοὺς ἀνωτέρω στίχους τοῦ Ὁρατίου μετέφρασεν ὁ ἡμέτερος ποιητὴς π. Γουλάρης ἑμμέτρως ὡς ἑξῆς:

Τὸν ἄντρα τὸ σωστό, ποῦ στὴν ἀποφασί του
σταθερὸς μένει, οὔτε τοῦ λαοῦ ἡ μανία
ὅταν ζητάει παράνομα, οὔτε οἱ φοβέρες
τοῦ ἀγρίου τυράννου ἀπὸ τὴν ἄσειστή του γνώμη
θὰ τὸν κλονίσουν. (Σ. Μ.).

ἀπόψεως; ἔχει μορφωτικὴν τινα ἀξίαν; ἔὰν ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι τοιαύτη πρέπει νὰ προσεγγίξῃ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν τοῦ **μορφωμένου ἀνθρώπου**.

Ἄλλὰ τί εἶναι **φύσις τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου;** Διὰ νὰ δώσωμεν τὴν κατάλληλον ἀπάντησιν εἰς τὴν πρώτην ἐρώτησιν πρέπει νὰ κατορθώσωμεν νὰ δώσωμεν τὴν ὀρθὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν δευτέραν αὐτὴν ἐρώτησιν. Ὅσον ὠφέλιμοι καὶ ἂν φαίνονται καὶ αἱ τρεῖς ἀνωτέρω ἐργασίαι, ὅχι μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐκάστοτε ἐπιδιωκομένου σκοποῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν ἐπὶ τὴν ψυχὴν τῶν ἐκτελούντων αὐτάς, δὲν φαίνεται ὠρισμένως, ἂν ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι πραγματικῶς **ἐπίδρασις μορφωτικὴ**. Βεβαίως ὁ ἀγὼν, ὁ ὁποῖος διεξήχθη εἰς τὴν ψυχὴν, εἰς τὸ πρῶτον ἀπὸ τῶν ἀνωτέρω παραδείγματα, μεταξὺ τῶν διαφόρων κλίσεων, μέχρι τῆς ὀριστικῆς καὶ τελικῆς ἀποφάσεως, ἀφήνει εἰς τὴν ψυχὴν **ἐγγραμμὸν τι**, διάθεσιν τινα, ἴχνος τι, (1) τὸ ἴχνος δὲ τοῦτο θὰ δράσῃ καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ εἰς τὸ μέλλον, εἰς ὅλας τὰς ὁμοίας περιπτώσεις· τὸ ἴδιον συμβαίνει προκειμένου καὶ περὶ τῶν σκέψεων, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μὲ τὴν τεχνικὴν καὶ μὲ τὴν μεταφραστικὴν ἐργασίαν. Πᾶς ἐπιτυχῶς διεξαχθεὶς ἀγὼν τῆς βουλήσεως, μᾶς κάμνει δεξιωτέρους, διὰ νὰ διεξάγωμεν καὶ ἄλλους ὁμοίους ἀγῶνας, κάθε ἐπιμελῶς καὶ μὲ σκέψιν ἐκτελεσθεῖσα ἐργασία μᾶς κάμνει ἱκανότερους διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὁμοίων ἐργασιῶν καὶ κάθε λογικὴ ἀσκήσις, κατὰ τὴν μετάφρασιν, συντελεῖ ὥστε νὰ μεταφράζωμεν καλύτερα εἰς τὸ μέλλον. Ἄλλ' εἶναι ἀράγε ἡ μεγαλυτέρα δεξιότης, ἡ μεγαλυτέρα ἱκανότης, ἡ μεγαλυτέρα ἀσφάλεια τοῦ λογικῶς σκέπτεσθαι, ἀσφαλῆς ἀπόδειξις τοῦ ὅτι ὁ ἔχων τὰς ἰδιότητας αὐτάς εἶναι **μορφωμένος ἀνθρώπος**; Δὲν εἶναι δυνατόν ἀράγε οἰαδήποτε δεξιότης, ἱκανότης καὶ λογικὴ νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ σκοπούς, τοὺς ὁποῖους μπορεῖ νὰ προβάλλῃ εἰς ἑαυτὸν **ἐνας τελείως ἀμόρφωτος**;

Ἐὰν εἴμεθα τελείως βέβαιοι ὅτι οἰαιδήποτε μεγαλύτεραι πνευ-

(1) Προβλ. *Conrad—Γεωργακάκι* Ψυχολογίαν Τεῦχος Α'. σελ. 81—82 (Σ. Μ.).

ματικά ἢ σωματικά δεξιότητες δὲν ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου, ὅτι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει διαφόρους γλώσσας, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰναγινώσκη καὶ νὰ μεταφράσῃ τὸ ἀναγινωσκόμενον χωρὶς κανένα λάθος, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ λύῃ δύσκολα τεχνικὰ προβλήματα καὶ, ἀνάγκης παρουσιαζομένης, νὰ λαμβάνῃ ταχείας ἀποφάσεις, εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀδιάφορος δι' ὅλα τὰγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ μάλιστα τελείως ἀπολίτιστος, ὅτι δι' αὐτὸν ἢ πατρίς, οἱ πλησίον, αἱ τέχναι, αἱ ἐπιστήμαι, ὁ Θεός, ἡ εὐσυνειδησία, ἡ φιλαλήθεια, ἡ πίστις κ.λ.π. δύνανται νὰ εἶναι ἀξίαι ἀδιάφοροι, δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰς ἀνωτέρω τρεῖς ἐργασίας ὡς ἐργασίας, *αἱ ὁποῖαι ἔχουν παιδαγωγικὴν τινα σημασίαν.*

Βεβαίως ὁ κόσμος συνήθως ἐκλαμβάνει κάθε ἐργασίαν, ἡ ὁποία προάγει οἰανδήποτε τοῦ ἀνθρώπου δεξιότητα, ἢ, ὅπως συνήθως λέγεται, ἡ ὁποία δύναται νὰ μορφώσῃ εἰδολογικῶς οἰανδήποτε ψυχικὴν λειτουργίαν, ὡς παιδαγωγικῶς πολύτιμον. Ἄλλ' ἡ γνώμη αὕτη, οὕτω γενικῶς ἐκφραζομένη, εἶναι τελείως ἐσφαλμένη. Ἡ εἰδολογικὴ μόρφωσις ἔχει τότε μόνον σπουδαίαν μορφωτικὴν ἀξίαν, ὅταν αἱ δεξιότητες καὶ ιδιότητες, αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἀπὸ αὐτὴν τίθενται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν *σπουδαίων ἀξιών*· ἀλλ' αἱ δεξιότητες καὶ ιδιότητες αὗται τότε μόνον τίθενται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν σπουδαίων ἀξιών, *ὅταν γεννῶνται ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησιν περὶ τὰς ἀξίας αὐτάς.* Εἶναι δυνατόν νὰποκτήσωμεν πολλὰς δεξιότητας καὶ ιδιότητας ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησιν εἰς ποταπὰ πράγματα· οὕτω π. χ. εἶναι δυνατόν νὰποκτήσῃ κανεὶς μυθώδη δεξιότητα εἰς τὴν κλοπὴν, ὡσαύτως εἶναι δυνατόν νὰ συνειθίσῃ, πρὸς τὸ συμφέρον του, νὰ ἐγείρῃται τὴν νύκτα ἀπὸ τὴν κλίνην του, παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν ὑγρασίαν ἢ τὸ ψῦχος ἢ καὶ τὴν τυχὸν ἐμφανιζομένην ἀδιαθεσίαν, ἢ νὰ φεῖδεται τοῦ διὰ τὴν ἐργασίαν του καταλλήλου ὕλικου καὶ μέχρις ἀπάτης, ἢ νὰποκτήσῃ γνώσεις ξένων γλωσσῶν, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν τὸν θαυμασμόν, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ δύναται νὰ ἐκμεταλλεῖται, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον, τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἀποδίδῃ καμμίαν ἀπολύτως σημασίαν εἰς τὰς ἐπιστήμας, τὰς τέχνας, τὸν Θεόν, τὴν πατριδα, τὴν φιλαλήθειαν, τὴν πίστιν, τὴν ψυχικὴν εὐημερίαν τοῦ πλησίον καὶ τῆς ὅλης ἀνθρωπίνης κοινω-

νίας, τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν τῆς ἰδίας προσωπικότητος, ἐν συντόμῳ εἰς κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον συνήθως ὀνομάζομεν *ἀγαθὸν τοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ἀνωτέραν ἀξίαν.*

Ἄλλὰ τὸ θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν γνωρίσμα κάθε μορφώσεως δὲν εἶναι τὸ νὰ λαμβάνῃ τις θετικὴν στάσιν διὰ τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, διὰ τὰς σήμερον ἰσχυρούσας ἀξίας; ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐσκέφθη ποτὲ σοβαρῶς *περὶ τῆς ἐννοίας τῆς μορφώσεως*, ἦτοι *περὶ τῆς περιληπτικῆς ἐννοίας τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας*, θάπαντήσῃ, ἀνευ ὄρων, καταφατικῶς εἰς αὐτὴν τὴν ἐρώτησιν· διότι, ὅπως καὶ ἂν ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν ἐννοίαν τῆς μορφώσεως, τὰκόλουθα πέντε χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα εἶναι *ἀψευδῆ γνωρίσματα τῆς πραγματικῆς μορφώσεως*, ἦτοι:

α.) *ἡ εὐρύτης καὶ ἡ ποικιλία τοῦ πνευματικοῦ ὀρίζοντος ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν, τὴν σημασίαν τῆς ἀξίας καὶ τὰς σχέσεις τῶν ἀξιών τῶν πραγμάτων,*

β.) *ἡ ζωηρότης, ἡ μὴ ἀποκλειστικότης καὶ ἡ ἰκανότης διὰ τὴν κατανόησιν νέων ἀξιών* (ιδεῶν, ἀγαθῶν) καὶ διὰ τὴν πραγματοποίησιν ἀξιών,

γ.) *ἡ ἀνάγκη πρὸς ψυχικὴν τελειοποίησιν* καὶ ἡ διαρκὴς ἐμπρακτος ἀπόδειξις τῆς ἀνάγκης αὐτῆς εἰς τὴν διαμόρφωσιν εἴτε τῆς ἐσωτερικῆς φύσεως τῆς ἰδίας ψυχῆς εἴτε τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὁ μορφωμένος ἀνθρώπος οὐδέποτε ἀργεῖ· *ἡ πρὸς μόρφωσιν τάσις εἶναι τὸ ἄριστον γνώρισμα τῆς πραγματικῆς μορφώσεως.*

δ.) *Ἡ εὐκίνητος συνοχὴ τῆς συνειδήσεως τῶν ἀξιών*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν αὐστηρὰν ἀκαμψίαν καὶ τὴν σχολαστικότητα τοῦ γραφειοκράτου, καὶ

ε.) *ἡ προϋῦσα ψυχικὴ συγκέντρωσις* διὰ τῆς ὑποταγῆς ὅλων τῶν ἀξιών ὑπὸ μίαν ἰσχύουσαν ἀξίαν, ἡ ὁποία κανονίζει κάθε σκέψιν, κάθε συναίσθημα καὶ κάθε πρᾶξιν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν τὰ πάντα δυνάμενον, τὰ πάντα γνωρίζοντα, τὸν ἐσωτερικῶς διεσπασμένον, ὅστις περὶ ὅλα ἀσχολεῖται καὶ ὅλα ἐρασιτεχνικῶς γνωρίζει.

Ταῦτα ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν προσεπάθησα ἄλλοτε νὰ δώσω τὸν ὀρισμὸν τῆς μορφώσεως καὶ τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου

(προβλ. Päd. Blätter, ἔτος 50, τεῦχος 1), τὸν ὄρισμὸν δὲ τοῦτον συντόμως ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐδῶ :

**Μόρφωσις εἶναι ἢ διὰ τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ προ-
καλουμένη καὶ ἀτομικῶς ὀργανωμένη συνείδησις ἀξιών.**
Εἰς τὸν ὄρισμὸν αὐτὸν ἀποδίδεται μεγάλη σημασία εἰς τὸ ὅτι ἡ συνείδησις τῶν ἀξιών πρέπει νὰ γεννᾶται μὲ τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, διότι εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς αὐτὰ μόνον, δηλ. εἰς τὰς ἐπιστήμας, τὰς τέχνας, τὴν θρησκείαν, τὰ ἥθη, τὰς ἠθικὰς προσωπικότητας, τοὺς πολιτισμένους λαοὺς κ.λ.π. ἐνυπάρχουν αἱ ἰσχύουσαι ἀξίαι· ἀντιλαμβανόμενοι δὲ αὐτὰ, ἐργαζόμενοι δι' αὐτὰ ζῶμεν τὰς ἀξίας αὐτὰς καὶ οὕτω **γινόμεθα καὶ ἡμεῖς οἱ ἴδιοι φορεῖς τῶν ἀξιών τούτων**, ἥτοι γινόμεθα καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀντικειμενικῶς ἰσχῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ· ἀλλὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς κάθε διδασκαλίας, κάθε ἀγωγῆς, ἐν συντόμῳ ὁ **τελικὸς σκοπὸς κάθε μορφώσεως**. Οὕτως ἐπλησιάζομεν πολὺ πρὸς τὴν παιδαγωγικὴν ἔννοιαν τῆς ἐργασίας. Μόνον τὴν ἐργασίαν ἐκείνην δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς παιδαγωγικῶς σπουδαίαν, **ἢ ὅποια εὐρίσκεται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἰσχυροῦς ἀξίας**, ἢ ὅποια γεμίζει τὴν ψυχὴν μας. Ὅλος ὁ βίος μας ἐκτυλίσσεται μὲ τὴν ἐπιδιώξιν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους προβάλλομεν εἰς ἡμᾶς αἱ ὑποκειμενικαὶ ἢ ἀντικειμενικαὶ ἀξίαι μας. Καλοῦμεν **ἐγκεντρικὸν** τὸν ἄνθρωπον, ὅστις εἶναι γεμᾶτος κυρίως ἀπὸ ὑποκειμενικῆς ἀξίας, αἱ ὁποῖαι καθορίζουν τοὺς σκοποὺς του, κατὰ τὰς ὁποίας διαμορφώνονται αἱ πράξεις του. Ὅτι ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος, κατὰ τὴν ἐπιδιώξιν τῶν σκοπῶν του, δύναται νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἔξευγένισιν, τὴν ἐκπολίτισιν πολλῶν ἀπὸ τὰς πνευματικὰς καὶ τὰς σωματικὰς του λειτουργίας δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία· μόρφωσιν ὅμως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τὴν ὁποίαν ἡμεῖς ἐδώκαμεν εἰς τὴν λέξιν αὐτήν, δὲν δύναται νὰ ποκτῆσῃ ὁ ἄνθρωπος οὕτως κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον.

Ἐτεροκεντρικὸν ἐξ ἄλλου καλοῦμεν τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος κυρίως, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν ἑαυτὸν, ἀφοσιώνεται εἰς ἀντικειμενικὰς ἀξίας, καὶ μάλιστα ὀνομάζομεν τὸν ἄνθρωπον τοῦτον **φιλάλληλον ἢ κοινωνικὸν ἢ πραγματολογικόν**, ἀναλόγως τῆς ἀντικειμενικῆς ἀξίας, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὁποίας θέτει ἑαυτὸν, ἥτοι **φιλάλληλον** μὲν, ὅταν ἀφοσιώνεται εἰς

ἓνα ἄτομον, **κοινωνικὸν** δ' ὅταν ἀφοσιώνεται εἰς μίαν κοινωνίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος δὲν ἀνήκει ἢ καὶ εἰς κοινωνίαν, τῆς ὁποίας καὶ ὁ ἴδιος ἀποτελεῖ μέλος, καὶ **πραματολογικόν**, ὅταν ἀφοσιώνεται εἰς ἓνα πρᾶγμα ἢ ἀντικείμενον, τοῦ ὁποίου ἡ κατανόησις ἢ ἡ ἀπεικόνισις ἐνδιαφέρει αὐτὸν πολὺ, ὄχι δι' ἄλλον λόγον, ἀλλὰ μόνον καὶ μόνον διὰ τὸ πρᾶγμα, διὰ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο αὐτὸ καθ' ἑαυτό.

Ἐάν ὀνομάσωμεν τὴν ἀφοσίωσιν εἰς ἀξίας, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀντικειμενικὴν ἀξίαν, συντόμως **πραγματικότητα**, παιδαγωγικὴν ἀξίαν ἔχει **κάθε ἐργασία, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐργαζόμενος ἐργάζεται καθαρῶς πραγματολογικῶς**. Ἀλλὰ δι' ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἀφοσιώνεται εἰς τὰ πράγματα ὑπάρχει **ἓνα καὶ μόνον** θεμελιῶδες ἐλατήριο τοῦ πρᾶττειν, ἥτοι **τὸ νὰ πραγματοποιήσῃ ὅσον δύναται καλύτερα τὴν ἀξίαν τῶν πραγμάτων**. Ὁ μαθητῆς, ὁ ὁποῖος ἀφοσιώνεται πραγματολογικῶς εἰς τὴν μετάφρασιν ἑνὸς ἔργου δὲν σκέπτεται καθόλου πλέον ἑαυτὸν, οὐδὲ τὰ ὀφελήματα, τὰ ὁποῖα αὐτὸς θὰ ἔχῃ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐργασίας του· **ἐπιθυμεῖ νὰ ποδώσῃ τελείως καὶ ἀκριβῶς τὴν ἔννοιαν ἐκεῖνον, τὸ ὁποῖον θέλει νὰ μεταφράσῃ, ἀπλῶς καὶ μόνον χάριν αὐτοῦ τοῦ πράγματος**· ὁμοίως ὁ νεαρὸς τεχνίτης, ὁ ὁποῖος ἀφοσιώνεται πραγματολογικῶς εἰς τὸ ἔργον του, θὰ καταβάλλῃ ὅλας τὰς προσπαθείας του **νὰ κατασκευάσῃ τὸ ἀνατεθὲν εἰς αὐτὸν ἔργον μὲ κάθε δυνατὴν οἰκονομίαν καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ παραγγέλαντος**, καὶ τέλος ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἀφοσιώνεται πραγματολογικῶς εἰς τοὺς ἄλλους θὰ λάβῃ, μετὰ ὀριμον σκέψιν, τὴν ἀπόφασιν ἐκείνην, ἢ ὁποῖα φαίνεται εἰς αὐτὸν ὅτι ἔχει ἀντικειμενικὴν ἀξίαν, **χωρὶς νὰ λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἰδικὴν του εὐχαρίστησιν ἢ δυσαρέσκειαν**.

Ἡ πραγματικότης, ὅπως διετυπώθη ἀνωτέρω, εἶναι τέλος καὶ ἠθικότης. Διότι τί ἄλλο εἶναι ἠθικότης ἢ **τὸ νὰ προτάσσωμεν πάντοτε τὴν ἀντικειμενικῶς ἰσχύουσαν ἀξίαν τῆς ὑποκειμενικῶς ἰσχυροῦς** καὶ τί ἄλλο εἶναι πραγματικότης ἢ τὸ νὰ πραγματοποιοῦμεν τελείως σκοπὸν τινα πρὸς τὸ συμφέρον ἀξίας ἀντικειμενικῶς ἰσχυροῦς, χωρὶς νὰ λαμβάνωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ὑποκειμενικὰς μας κλίσεις, ὀρέξεις καὶ ἐπιθυμίας; **Ἡ πραγματι-**

κότης είναι τελείως άτρόσωπος, δέν έχει καμμίαν σχέσιν με πρόσωπα.

Κατά ταύτα ή εργασία, ή όποία έχει παιδαγωγικήν αξίαν, πρέπει νά φροντίζη, όπως αί παραστάσεις του σκοπού της ενεργείας προκάλοϋν εις ήμās *πραγματικήν αντίδρασιν* (τήν λέξιν *πραγματικήν* πρέπει νά έννοήσωμεν υπό την άνωτέρω έκτεθεισαν έννοιαν), ήτοι *αντίδρασιν προς πραγματοποίησιν αξιών*, αί όποίαι ίσχύουν άντικειμενικώς (καί όχι δι' όρισμένον μόνον χρόνον ή δι' όρισμένα μόνον άτομα) όπως είναι π. χ. αί αξίαι της αληθείας, της ήθιχότητος, του ωραίου κ.λ.π., έν συντόμω αί αξίαι της ψυχικής τάξεως καί ένότητος χάριν αυτής της ψυχικής τάξεως καί ένότητος· άλλ' ή ψυχική τάξις καί ένότης δημιουργείται μόνον εκεί, όπου ή εργασία είναι τοιαύτη, όποίαν περιεγράψαμεν αυτήν άνωτέρω.

Άλλά πώς καταλήγει τό άτομον εις την τοιαύτην *πραγματικήν άφοσίωσιν*;

Κάθε άτομική πράξις έχει κατ' άρχάς την αίτιαν της εις τινα όρηγήν, είναι αυτόματος καί έχει τόν χαρακτήρα παιδιās: (1) βαθμηδόν μόνον, περί τό δεύτερον έτος της ήλικίας, εμφανίζεται ή συνείδησις περί *του άποτελέσματος* της ίδιας πράξεως. Από τόν χρόνον τούτον άρχίζει τό παιδί νά διακρίνη επί μάλλον καί μάλλον εις τās πράξεις του *άποτέλεσμα καί αίτιαν, ήτοι τόν σκοπόν καί τά μέσα τών πράξεών του. Η διάκρισις αυτή σκοπού καί μέσων είναι ή πρώτη σπουδαία μεταβολή εις την ψυχικήν εξέλιξιν του ανθρώπου.* Από την όρηγήν του παιδός προς την άσכולον παιδιάν γεννάται τώρα ή βούλησις προς τό κανονικόν, με όρισμένον σκοπόν, παίγιον ή ή βούλησις προς ένασχόλησιν με όρισμένον σκοπόν, καί τέλος ή βούλησις προς την εργασία με όλα τά χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, την κόπωσιν καί την άυταρχίαν.

Καί εις την έκουσίαν παιδιάν, ή όποία διεξάγεται καθ' όρισμένους κανόνας, καί άκόμη περισσότερον εις την έκουσίαν ένασχό-

(1) Περί τών παιδιών, της εξέλιξεως αυτών καί της σημασίας αυτών διά την μόρφωσιν τών παιδών πεβλ. *Gaurr—Γεωργανάκι* ή *Ψυχολογία του παιδός* σελ. 109—115. (Σ. Μ.).

λησιν, αλλά κατά πολύ περισσότερον εις την εργασία, την όποίαν αναλαμβάνομεν έκουσίως, κάθε ένέργεια επηρεάζεται από την διαρκώς αυξανομένην συνείδησιν περί της αξίας της, ή συνείδησις δ' αυτή, κατ' ανάγκην, τελειοποιείται ένεκα της αεί αυξανομένης σχέσεως προς τά άτομικά καί πραγματικά αγαθά του πολιτισμού, *τά όποία κατ' άρχάς μεν θεωροϋνται ως μέσα διά την επιτυχίαν του τεθέντος σκοπού, όλίγον κατ' όλίγον όμως γίνονται αυτά σκοπός.* Ποίαι άντικειμενικώς σπουδαία αξίαι θά λάβουν, παρά τās υποκειμενικώς σπουδαίας αξίας, την άρχουσαν θέσιν εις την συνείδησιν του αναπτυσσομένου παιδιού, εξαρτάται κυρίως από την ψυχικήν σύστασιν αυτού. Εάν τό περιβάλλον του παιδιού είναι πλούσιον εις όρθά άτομικά καί πραγματικά αγαθά του πολιτισμού, τά όποία δύνανται νά χρησιμεύσουν ως μέσα προς επιτυχίαν τών έκουσίως υπ' αυτού εκλεγέντων σκοπών δέν είναι δυνατόν ποτέ νά λείψουν άντίστοιχοι πράξεις, αί όποία θά έχουν άντικειμενικώς ίσχυούσας αξίας.

Τώρα πλέον τό πάλν εξαρτάται από τούτο, νά κατορθώσῃ δηλ. ό παίς νά πραγματοποιήσῃ τās αξίας αυτές εις τās πράξεις του καί με αυτές τās πράξεις νά ζήσῃ την καθαράν πραγματικότητα τών εκ της ίδιας σκέψεως προερχομένων πράξεών του. *Η παιδαγωγική αξία κάθε εργασίας είναι τόσον μεγαλυτέρα, όσον περισσότερον τό προϋδν της εργασίας αυτής καθιστά δυνατόν εις τόν εργαζόμενον νάναγνωρίζη τόν έαυτόν του εις αυτό, όσον περισσότερον ό εργαζόμενος, κατά την εκτέλεσιν της εργασίας του, άφοσιώνεται εις αυτήν, αυτήν καθ' έαυτήν καί δι' αυτήν καί μόνην.* Η καθαρά πηγή πάσης ήθιχότητος της εργασίας είναι τό νάναγνωρίζη ό εργαζόμενος έαυτόν ως την αίτιαν μιας τελείας εργασίας, ή όποία έχει πραγματοποιήσει αξίαν τινά καί ούτω νά συναισθάνεται έαυτόν ως φορέα καθαράς πραγματικότητος καί μάλιστα έξ ίοίας πρωτοβουλίας καί σκέψεως προερχομένης. Διά τούτο ή άγωγή πρέπει νά φροντίζη πάντοτε, όπως, *όσάνκις απαιτείται οιαδήποτε εργασία, μή παραμεληται ή άπαίτησις αυτή της δυνατότητος* της τελειότητος της εργασίας αυτής· όπου δ' εμφανίζεται ή δυνατότης αυτή πρέπει άπαραιτήτως καί νά επιμένωμεν εις *την τελείαν* εκτέλεσιν της εργασίας.

Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα τῆς τελείας ἐκτελέσεως εἶναι ἡ *ἐπιμελής σκέψις*, ἡ ὁποία πάντοτε προηγεῖται καὶ πάντοτε συνοδεύει οἰανδήποτε ἐνέργειαν, οἰανδήποτε ἐργασίαν. Ἡ πραγματική, ἢτοι ἡ λογική σκέψις, συνοδεύει πάντοτε κάθε παιδαγωγικὴν ἐργασίαν, οἰανδήποτε καὶ ἂν εἶναι αὕτη, εἴτε δηλ. καθαρῶς θεωρητική, εἴτε τεχνική—πρακτική, εἴτε κοινωνική—πρακτική. Ἐὰν ἡ πραγματικὴ σκέψις, ἄγῃ εἰς ἀποτέλεσμα, *τοῦ ὁποίου τὴν τελειότητα* δύναται νὰ ἐλέγξῃ καὶ νὰ ἴδῃ σαφῶς αὐτὸς ὁ ἐργαζόμενος, μὲ ἐκάστην ἐπιτυγχανομένην τελειότητα καὶ τὴν μετ' αὐτῆς συνδεομένην συνείδησιν περὶ τῆς αἰεὶ αὐξανομένης ἱκανότητος αὐξάνει γενικῶς καὶ ἡ βούλησις πρὸς αἰεὶ τελειοτέραν πραγματοποίησιν τῆς διὰ τῆς σκέψεως ἐπιτυγχανομένης ἀξίας τῆς ἀληθείας.

Ἡ πραγματικὴ τελειότης ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐγὼ αὐτὸς ἠθέλησα καὶ τοῦ ὁποίου τὴν πραγματικὴν τελειότητα, εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας, δύναμαι ἐγὼ αὐτὸς νὰ ἐλέγξω, εἶναι πάντοτε καὶ γεγονός, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν ἀξίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἢ πρὸς ἐμὲ αὐτὸν εἰλικρίνεια καὶ ἀκρίβεια.

Εἰς πᾶσαν βεβαίως ἐνέργειαν, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν βούλησιν, ἐμφανίζεται καθαρὰ ἐκτὸς τοῦ πραγματικοῦ καὶ τὸ ἐγωκεντρικὸν διαφέρει. Ἡ ἐγωκεντρικὴ ὁρμὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἰσχυροτάτη καὶ διὰ τοῦτο πάντοτε ἐμφανίζεται, εἶναι δ' ἀνάγκη πάντοτε νὰγωνιζόμεθα κατ' αὐτῆς· ἡ ὁρμὴ αὕτη δύναται νὰ κατανηθῇ μόνον μὲ πνευματικὴν ἐργασίαν ὁμοίαν πρὸς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἀπεικονίσασιν εἰς τὰ τρία ἀνωτέρω παρατεθέντα παραδείγματα. Ἡ πνευματικὴ αὕτη ἐργασία ἔρχεται εἰς τὴν πραγματικότητα, τὴν φιλαλήθειαν καὶ τὴν πίστιν εἰς τὰς ἰσχυροῦσας ἀξίας, τὰς ὁποίας ἐγκατέστησεν εἰς τὴν ψυχὴν μας ἡ πείρα τοῦ βίου. *Τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἐναντίον τῶν ὑποκειμενικῶν ἀξιῶν* καὶ τὴν οὕτως ἐπερχομένην διαμόρφωσιν τῆς περὶ τῶν ἀξιῶν συνειδήσεως ἡμῶν χαρακτηρίζομεν ὡς *πνευματικὴν προσπάθειαν ἢ πνευματικὴν ἐργασίαν*. Πρὸς τὴν μόρφωσιν ὅμως ἄγει *ἰδιαιτερόν τι εἶδος τῆς πνευματικῆς ἐργασίας*. Καθόλου εἰπεῖν πνευματικὴ ἐργασία εἶναι κάθε ἐνασχόλησις, ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει νὰ δώσῃ ὠρισμένην μορφήν εἰς περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως· ἀλλὰ κάθε πνευματικὴ ἐργασία δὲν εἶναι

καὶ ἐργασία ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, ὅπως καὶ κάθε ἐργασία τῆς χειρὸς δὲν εἶναι καὶ παιδαγωγικὴ ἐργασία. *Μόνον, ὅταν ἡ πνευματικὴ ἐργασία, εἴτε καθ' ἑαυτὴν, εἴτε ἐν συνδυασμῶ μὲ ἐνασχόλησιν τῆς χειρὸς, ἐπιδιώκει τελείαν πραγματικὴν ἐκτελέσιν, μόνον τότε δυνάμεθα νὰ κάμωμεν λόγον περὶ ἐργασίας ὑπὸ παιδαγωγικὴν ἔννοιαν.*

Συννοήζοντες τώρα τᾶνωτέρω ἐκτενέστερον κάπως λεχθέντα λέγομεν: Πᾶσαν ἐνέργειαν, ἡ ὁποία γίνεται ἀπλῶς καὶ μόνον χάριν ἑαυτῆς χαρακτηρίζομεν ὡς *παιδιάν* ἀπὸ τὴν παιδιάν γεννῶνται τρία ἄλλα εἶδη ἐνεργείας: *τὸ σπόρτ, ἡ ἀπασχόλησις καὶ ἡ ἐργασία*. *Σπόρτ* καλοῦμεν μίαν ἐνέργειαν, ὅταν σκοπὸς τῆς ἐνεργείας αὐτῆς εἶναι ἡ τελεία ἐκτέλεσις τῆς. Τὸ καθαρὸν παιδικὸν παίγνιον καὶ τὸ καθαρὸν σπόρτ δὲν γνωρίζουν κανένα ἄλλον σκοπὸν χωρὶς ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν, ἐνῶ εἰς τὴν ἀπασχόλησιν καὶ τὴν ἐργασίαν τὸ πρᾶγμα ἔχει ἄλλως· καὶ ἡ ἀπασχόλησις δηλ. καὶ ἡ ἐργασία εἶναι ἐνέργειαι, αἱ ὁποῖαι δὲν γίνονται ἀπλῶς χάριν ἑαυτῶν, οἷδὲ διὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς ἱκανότητος τῶν ἐνεργειῶν τούτων, ἀλλὰ χάριν ξένου σκοποῦ, τὸν ὁποῖον θέτει εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτὰς ἡ βούλησις. Ἡ ἀπασχόλησις ἔξ ἄλλου διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐργασίαν μόνον κατὰ τὴν ἔντασιν, κατὰ τοῦτο δηλ. *ὅτι κατὰ τὴν ἀπασχόλησιν τὰ στοιχεῖα τῆς καταπονήσεως καὶ τῆς κοπώσεως, τὰ ὁποῖα εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὴν ἐργασίαν, εἴτε λείπουν ὅλως διόλου, ἢ τοῦλάχιστον δὲν ἔχουν σπουδαίαν σημασίαν.*

Εἰς τὴν ἔννοιαν ἄρα τῆς ἐργασίας, ὡς σκοπίμου ἐνασχολήσεως, ὀφείλομεν νὰ διακρίνομεν τρεῖς σημασίας:

α'.) *Ἐργασία ὑπὸ σωματικὴν ἔννοιαν* (ἐργασία κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν) εἶναι ἐνασχόλησις, ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὕλικου κόσμου καὶ ἡ ὁποία, ἕνεκα τῆς καταβαλλομένης μεγάλης μυϊκῆς ἐνεργείας, συνδέεται μὲ σωματικὴν καταπόνησιν καὶ κόπωσιν.

β'.) *Ἐργασία ὑπὸ πνευματικὴν ἔννοιαν* εἶναι ἐνασχόλησις, ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει τὴν διαμόρφωσιν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως, καὶ ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ἡ σωματικὴ ἐργασία, συνδέεται μὲ καταπόνησιν καὶ κόπωσιν ὄχι μόνον πνευματικῶν, ἀλλὰ καὶ σωματικῶν δυνάμεων, καὶ

γ.) Ἔργασία ὑπὸ παιδαγωγικὴν ἔννοιαν εἶναι πνευματικὴ ἢ πνευματικὴ καὶ σωματικὴ συγχρόνως ἐνασχόλησις, ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει νὰ προκαλέσῃ καὶ ἀποπερατώσῃ ἓνα ἀεὶ τελειότερον καθιστάμενον πραγματικόν, ἥτοι ἀντικειμενικὸν πνευματικὸν φαινόμενον, εἴτε διὰ τῆς διαμορφώσεως τῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως καθ' ἑαυτά, εἴτε καὶ διὰ τῆς εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον πραγματοποιήσεως τούτων τῶν διαμορφωθέντων περιεχομένων τῆς συνειδήσεως.

Ἔργασία ὑπὸ παιδαγωγικὴν ἔννοιαν γίνεται πάντοτε, ὅταν ὑπερισχῆ εἰς τι ἄτομον, διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ πνευματικῆς ἐνεργείας, τὸ πραγματικὸν ἢ, γενικώτερον εἰπεῖν, τὸ ἑτεροκεντρικὸν τοῦ ἐγκεντρικοῦ διαφέροντος· ἡ τοιαύτη ἐργασία ἐμφανίζεται σαφέστατα ἐκεῖ, ὅπου προηγείται τῆς ἐνεργείας ἀληθὴς ἀπόφασις ἐκ τῆς βουλήσεως προερχομένη, ἀλλὰ καὶ ὅπου, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς πραγματικῆς ἀποφάσεως, ἔχει μεγάλην σημασίαν ἡ σκέψις περὶ τῶν καταλλήλων μέσων, τὰ ὁποῖα καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ἀναντίρροτον τελειότητα τοῦ ὑπὸ τῆς βουλήσεως ἀποφασισθέντος. Πᾶσα πραγματικὴ ἐμφάνισις, ἥτοι ἡ εἰς πρᾶγμα, ἀντικειμενὸν τι μετατροπὴ τῆς σκέψεως, ἐξαναγκάζει εἰς σκέψεις, εἰς ἐπιμελῆ ἀνάλυσιν καὶ χωρισμὸν τῶν ἐννοιῶν καὶ εἰς ἐπιμελῆ ὡσαύτως σύνθεσιν αὐτῶν. Ἄγωγὴ πρὸς τὴν πραγματικότητα καὶ πρὸς τὸ ἀντικειμενικῶς σκέπτεσθαι εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Ὅταν δ' ἅπαξ συνειθίσωμεν νὰ ἐνεργοῦμεν πραγματικῶς, ἥτοι νὰ ἐνεργοῦμεν, ἀφοῦ σκεφθῶμεν ἐπιμελῶς ὅλας τὰς σχέσεις ἀξιῶν εἰς οἷονδήποτε εἶδος ἐνεργείας, ἡ συνήθεια αὕτη μεταβιβάζεται εὐκόλα καὶ εἰς ἄλλα εἶδη ἐνεργείας· αὐτονόητον δ' εἶναι ὅτι, ὅταν τοῦτο ἐπαναληφθῆ πολλάκις, κατορθώνεται ἐπὶ τέλους, ἕνεκα τῆς συγῆς ταύτης ἐπαναλήψεως καὶ τῆς ἐξ αἰτίας ταύτης ἀσκήσεως, νὰ ἐκτελεῖται, κατὰ τὰς συνήθεις περιπτώσεις, ἡ πραγματικὴ ἐνέργεια, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἀρχὴν ἦτο συνδεδεμένη μὲ πλείστον κόπον, εὐκόλως καὶ χωρὶς καμμίαν περαιοτέρω σκέψιν· εὐθύς δ' ὡς ἐμφανισθῶν οἰαδήποτε πνευματικὰ ἐμπόδια εἰς κάποιαν πραγματικὴν ἐνέργειαν, ἐμφανίζονται ἀμέσως καὶ αἱ νοητικαὶ ἐκεῖνα λειτουργίαι, αἱ σκέψεις, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν, σύμφωνα

πρὸς ὅσα εἶπαμεν προηγουμένως, ἔθος. (1)

Τοῦτο εἶναι ἡ ἀρχὴ κάθε νοητικῆς λειτουργίας κατὰ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν. Κατὰ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον καὶ ἡ δυνατότης τοῦ αὐτοελέγχου ἡμῶν, ὡς πρὸς τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐσκέφθημεν καὶ ἐπραγματοποιήσαμεν, συγχρόνως δὲ καὶ ἡ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς εἰλικρίνεια καὶ ἀκρίβεια. Μὲ τὴν δι' ἡμῶν δὲ πραγματοποιηθεῖσαν ἀλήθειαν, ἥτοι μὲ τὴν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς εἰλικρίνειαν καὶ ἀκρίβειαν συνδέεται καὶ ἡ ἱκανοποίησις, ἡ ἑσωτερικὴ ψυχικὴ χαρὰ, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ κάθε ἐκπλήρωσιν ἢ πραγματοποίησιν ἀντικειμενικῆς τιμῆς ἀξίας, ἀκριβῶς, διότι ἡ ἀξία αὕτη, ὡς ἰσχύουσα ἀξία, προβάλλει εἰς ἡμᾶς τὴν ἀπαίτησιν νὰ πραγματοποιηθῆ δι' ἡμῶν. Οὕτως ἀφηνεύεται ἐν ἡμῖν ἡ ἀξία τῆς πραγματικότητος καὶ μεταβιβάζεται καὶ εἰς ὅλα τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα ἐξυπηρετοῦν τὴν πραγματικότητα ταύτην, ἥτοι εἰς τὴν ἐπιμελῆ μεθοδικὴν σκέψιν, ἡ ὁποία προηγείται καὶ συνοδεύει εἰς κάθε βῆμα τὴν ἐργασίαν, εἰς τὴν ὁρθὴν χρῆσιν τῶν διαφόρων ἐργαλείων, εἰς τὴν ὁρθὴν χρησιμοποίησιν τῶν διαφόρων ὕλικῶν κ.λ.π. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν χαρὰν τῆς ἐργασίας ἐν παιδαγωγικῇ ἐννοίᾳ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ χαρὰ διὰ τοῦτο, ὅτι ἡμεῖς αὐτοὶ εἴμεθα ἡ αἰτία τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀξίας τῆς πραγματικότητος.

Ἀνωτέρω εἶπαμεν ὅτι διὰ τὴν ἰδέαν τοῦ σχολείου ἐργασίας θεμελιώδη σημασίαν ἔχει ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν ἐρώτησιν, τίνα παιδαγωγικὴν ἐπίδρασιν ἀσκεῖ ἡ παιδαγωγικὴ ἐργασία. Διότι μὲ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν συνδέεται καὶ οὐσιώδης, συνήθως τελείως παραβλεπομένη, ἀπαίτησις, τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἀπὸ τὸ σχολεῖον ἐργασίας. Ἴνα δηλ. τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας εἶναι πραγματικότης πρέπει, ὅπως εἶδαμεν, κάθε ἐργασία, τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλομεν εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ καθιστᾷ δυνατὸν τὸν αὐτοελέγχον τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας, ἥτοι τὴν ἐξακριβώσιν τοῦ κατὰ πόσον ἕκαστον προϊόν τῆς ἐργασίας συμφωνεῖ πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἥτοι πρὸς τοῦτο, τὸ ὁποῖον πραγματικῶς ἐξητήθη ἀπὸ ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἐξετέλεσε τὴν ἐργασίαν.

(1) Περὶ ἀσκήσεως καὶ ἔθους ἐν γένει προβλ. ειδικώτερον Gonrad—Γεωργακάκι Ψυχολογίαν Τεύχος Β'. σελ. 18—22. (Σ.Μ.).

Ὁ ἐσωτερικὸς οὗτος καταναγκασμὸς πρὸς αὐτοέλεγχον καὶ ἡ δυνατότης τοῦ αὐτοελέγχου τούτου εἰς τὸ ἐκάστοτε ἐπιτελούμενον, εἴτε ἐσωτερικὴ σύνδεσις σκέψεων εἶναι τοῦτο εἴτε ἠθικὴ πράξις ἐκ τῆς βουλήσεως προερχομένη, εἴτε τέλος ἐξωτερικὸν τι τεχνικὸν ἔργον, εἶναι τὸ θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ὀρθοῦ σχολείου ἐργασίας. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ καλοῦ σχολείου ἐργασίας δὲν εἶναι τὸ ὅτι δημιουργοῦμεν νέα προϊόντα σκέψεως, τὸ ὅτι κατασκευάζομεν χειροτεχνικὰ προϊόντα, τὰ ὁποῖα δυνατόν νὰ ἔχουν καὶ οἰκονομολογικὴν τινα ἀξίαν, οὐδὲ τὸ ὅτι ἐπεξεργάζομεθα γνώσεις, ἀλλὰ τὸ ὅτι καθιστῶμεν δυνατόν εἰς τὸν μαθητὴν τὸν αὐτοέλεγχον, τὸ ὅτι δηλ. καθιστῶμεν δυνατόν εἰς αὐτὸν νὰ διακρίνη κατὰ πόσον ἦτο εἰλικρινής, ἀκριβής πρὸς ἑαυτόν, κατὰ πόσον ἡ ἐργασία, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἔκαμεν, εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν πραγματικότητα. Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι ἀρκετὸς ὁ ἀπλοῦς χαρακτηρισμὸς τοῦ σχολείου ἐργασίας, ὡς σχολείου αὐτενεργείας. Ἀλλὰ καὶ ἡ πολὺ ὑψηλότερα ἀντίληψις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ σχολεῖον ἐργασίας εἶναι σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ μαθητὴς ἐξ ἑαυτοῦ, ἦτοι ἄνευ ἐξωτερικοῦ τινος καταναγκασμοῦ, ἐνεργεῖ, πρέπει, μετὰ τὰς ἀνωτέρω σκέψεις, νὰ μὴ θεωρῆται ἐπαρκής. (1) Δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ἓνα σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἕκαστος μαθητὴς, ὀριζόμενος ἐξ ἰδίων, ἐσωτερικωτάτων ἐνδιαφερόντων ἐπεξεργάζεται γνώσεις, δεξιότητας, καὶ ἰδιότητας, καὶ ὅμως εἶναι δυνατόν τὸ σχολεῖον τοῦτο νὰ μὴ εἶναι σχολεῖον ἐργασίας ὑπὸ τὴν παιδαγωγικὴν τοῦ ὄρου τούτου σημασίαν (πρβλ. τὰ κατὰ τὸ σύστημα τῆς *Montessori* λειτουργοῦντα σχολεῖα διὰ μαθητὰς ἔχοντας τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου περὶ ὑποχρεωτικῆς φοιτήσεως ὀριζομένην ἡλικίαν).

(1) Τὴν ἀντίληψιν ταύτην ἐμφανίζει ἡ περὶ τοῦ σχολείου ἐργασίας πραγματεία τοῦ *Otto Scheibner*, ἡ δημοσιευομένη εἰς τὸ βιβλίον τοῦ *Σπ. Καλλιάρη* «Θεωρία καὶ πράξις τοῦ σχολείου ἐργασίας» σελ. 9 καὶ ἐπ. πρβλ. σελ. 9 «ὀλίγον κατ' ὀλίγον τείνει νὰ νομολογηθῇ ὑπὸ πάντων ὅτι φορεὺς τῆς ἐννοίας τοῦ σχολείου ἐργασίας εἶναι ἡ ἐλευθέρη πνευματικὴ ἐνέργεια τοῦ μαθητοῦ» (Σ. Μ.)

Μόνον ἓνα πρᾶγμα εἶναι δυνατόν νὰ δώσῃ εἰς τὸ σχολεῖον τὴν σφραγίδα τοῦ κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου σχολείου ἐργασίας, εἶναι δὲ τοῦτο ἡ ἐπὶ τῆς δυνατότητος τοῦ αὐτοελέγχου στηριζομένη καὶ ἀεὶ ὠριμωτέρα γινομένη πραγματικὴ ἐνασχόλησις τῶν μαθητῶν. Κάθε δηλ. μαθητὴς πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν καὶ νὰ συναισθάνεται ἑαυτὸν ὑποχρεωμένον νὰ ἐλέγχῃ κατὰ πόσον ἡ ἐργασία του, καὶ ἡ θεωρητικὴ καὶ ἡ πρακτικὴ, συμφωνεῖ, εἰς κάθε βῆμα τῆς ἐπιτελέσεώς της, πρὸς τὰς τελείους ἀπαιτήσεις. Κάθε ἄλλη ἐνασχόλησις τῶν μαθητῶν, τὴν ὁποίαν ἔχομεν εἰς τὰ σχολεῖα μας, δύναται μὲν νὰ συντελῇ εἰς τὴν μόρφωσιν ὀρισμένων πνευματικῶν ἢ σωματικῶν λειτουργιῶν, ὅπως τοῦτο γίνεται εἰς τὰ καλὰ νηπιαγωγεῖα καὶ τὰ καλὰ εἰδικὰ ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα, ἀλλὰ τοῦτο καὶ μόνον δὲν δύναται νὰ δώσῃ εἰς τὸ σχολεῖον τὸν χαρακτήρα τοῦ σχολείου ἐργασίας.

Εἰς τὸ σχολεῖον ἐργασίας πρέπει νὰ εἶναι δυνατόν τὰ ἔργα τῶν μαθητῶν νὰ ὑποβάλλωνται εἰς τὸν αὐτοέλεγχον αὐτῶν τῶν μαθητῶν, ἢ δ' ἀγωγή πρέπει νὰ φροντίξῃ, ὅπως κάθε μαθητὴς συναισθάνεται τὴν ἀνάγκην ταύτην ὡς ἐσωτερικὴν ἀνάγκην. Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου ἔχομεν δύο μέσα εἰς τὴν διάθεσίν μας: α'.) τὸν ἐμπειρικὸν αὐτοέλεγχον (τὴν ἐξωτερικὴν παρατήρησιν), καὶ β'.) τὸν λογικὸν αὐτοέλεγχον (τὴν ἐσωτερικὴν παρατήρησιν). Δὲν εἶναι βεβαίως ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ διὰ τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως αὐτοελέγχος, πρὸ πάντων ὁ γινόμενος τῇ βοήθειᾳ τοῦ μέτρου, τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ βάρους, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς περισσότερας χειροτεχνικὰς ἐργασίας, προηγήθη, κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, τοῦ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως αὐτοελέγχου, ἀκριβῶς ὅπως τὸ χειρωνακτικὸν ἔργον προηγήθη τῆς τέχνης. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐξωτερικὴ παρατήρησις πρέπει νὰ ποτελέσῃ τὴν βάσιν τοῦ ἔθους τοῦ αὐτοελέγχου. Ἐπειδὴ δὲ αἱ πνευματικαὶ—χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι ἐπιτρέπουν τὸν τοιοῦτον ἐξωτερικὸν αὐτοέλεγχον—καὶ ἐφ' ὅσον αὗται ἐπιτρέπουν τοῦτον—διὰ τοῦτο αἱ τοιαῦται ἐργασίαι εἶναι σπουδαῖον διδασκικὸν μέσον διὰ τὸ δημοικὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον θέλει νὰ διαμορφωθῇ εἰς σχολεῖον ἐργασίας. Ὁ διὰ τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως αὐτοελέγχος εἶναι δυνατός καὶ εἰς ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους, διὰ τοὺς ὁποίους, διὰ

διαφόρους λόγους, είναι δύσκολος ὁ λογικὸς αὐτοέλεγχος, ἢ διὰ μόνου δηλ. τοῦ λογικοῦ ἐπαλήθευσις, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ τελευταία προᾶξις κάθε λογικῆς σκέψεως.

Ἄλλ' ἡ ἐξωτερικὴ παρατήρησις ἐρωτᾷ μόνον: **τι ἔκαμα καὶ πῶς τὸ ἔκαμα**, ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις ἐρωτᾷ ἀκόμη: **διατι τὸ ἔκαμα**, τὸ δὲ ἄξιον τοῦ ὀνόματος σχολεῖον ἐργασίας φροντίζει, ὅπως ὁ μαθητῆς εἰς κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον κάμνει εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐλέγῃ, ἂν τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἔκαμε, συμφωνῇ μὲ τὴν παράστασιν τοῦ **πῶς** ἔκαμε καὶ **διατι** ἔκαμε τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐσκέφθη νὰ κάμῃ. Αὕτη ὁμοῦς ἡ θεμελιώδης ἀπαίτησις ὁρίζει καὶ τὰ ὅρια τοῦ σχολεῖου ἐργασίας. Δυνάμεθα **νὰ ἐπεξεργαζώμεθα** μόνον τὰς λογικὰς μας σκέψεις, καὶ **νὰ αὐτοελέγχωμεν** μόνον ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ὑποβληθοῦν εἰς τὸν ἔλεγχον ἢ τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως, ἢ ὁποῖα ἐργάζεται τῇ βοήθειᾳ τοῦ μέτρου, τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ βάρους, ἢ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, ἢ ὁποῖα τελεῖται διὰ τῆς λογικῆς σκέψεως.

Ὁ *Alois Fischer* ἔχει τελείως δίκαιον, ὅταν λεγῇ εἰς τὴν πραγματείαν του, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἔγινε λόγος, ὅτι ὁ αὐτοέλεγχος καὶ ὁ αὐτοκαθορισμὸς πρὸς τὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι μηχανικά, ἀναπόφευκτα ἀποτελέσματα οἰασδῆποτε ἐργασίας, **ἀλλ' ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ἔχει ἡ ἐργασία μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι εἰς τὸν ἐργαζόμενον ὑπάρχει ὠρισμένη βούλησις**. Τοῦτο εἶναι βέβαιον ἀλλὰ πῶς γεννᾶται ἡ βούλησις αὕτη; πάντως μόνον μὲ ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποβληθοῦν εἰς τὸν αὐτοέλεγχον, οὕτω δὲ καὶ εἰς τὴν δοκιμασίαν τοῦ κατὰ πόσον αὐταὶ συμφωνοῦν πρὸς τοῦτο, τὸ ὁποῖον πρᾶγματι ὁ ἐργαζόμενος ἠθέλησε νὰ παραγάγῃ.

Νομίζω ὁμοῦς ὅτι ὁ *Fischer* ἀπατάται, ὅταν λέγῃ ὅτι αἱ δύο αὐταὶ ἀπαιτήσεις εἶναι αὐτονόητοι διὰ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς θεωρίας τοῦ αὐτοματισμοῦ, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀμφότεροι ἀνήκομεν καὶ ὅτι εἶναι κοινοτοπία. Ἐὰν τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτω δὲν θὰ προσεπάθουν ὁ *Gaudig* καὶ οἱ μαθηταὶ του νὰ λύσουν τὰ προβλήματα τοῦ σχολεῖου ἐργασίας ἀκριβῶς μὲ τὰ μαθήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀκαταλλήλота διὰ τὸν αὐτοέλεγχον καὶ διὰ τὴν ἀγωγὴν πρὸς τὴν σύμφωνον μὲ τὴν πραγματικότητα ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας καὶ τὰ ὁποῖα μᾶλλον προϋποθέτουν τὴν βούλησιν δι' ἀμφό-

τερα ταῦτά, ἦτοι μὲ τὰς ἐκθέσεις, τὴν φιλολογοῖαν καὶ τὴν Ἱστορίαν. Πρὸ πάντων δὲ δὲν θὰ περιεφρόνουν οὗτοι **ὡς σπουδαῖον μέσον ἀγωγῆς** τὰς ἐργασίας ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι πρὸ πάντων δύνανται νὰ ὀδηγήσουν τοὺς μαθητὰς τῶν δημοτικῶν καὶ τῶν ἐπιμορφωτικῶν σχολεῖων εἰς τὸν αὐτοέλεγχον καὶ τὴν σύμφωνον μὲ τὴν πραγματικότητα ἐκτέλεσιν καὶ αἱ ὁποῖαι ἀνταποκρίνονται, ὅσον οἴδεμία ἄλλη, πρὸς τὴν κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἐμφανιζομένην τάσιν τῆς αὐτομάτου ἐνεργείας τῶν παιδῶν, **δηλ. τὰς δημιουργικὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας**. Ὁ *Gaudig* μάλιστα καὶ καταπολεμεῖ τὴν ἀπαίτησιν τῆς σκοπίμου χειροτεχνικῆς μορφώσεως τῶν μαθητῶν τοῦ Δημοτικοῦ Σχολεῖου, μὲ τὴν παράδοξον δικαιολογίαν ὅτι τὰ περισσότερα ἐπαγγέλματα, εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἐπιδοθοῦν εἰς τὸ μέλλον οἱ μαθηταὶ τῶν Δημοτικῶν Σχολεῖων, δὲν ἔχουν ἀνάγκην τῆς συστηματικῆς ἐξελέξεως τῶν χειροτεχνικῶν δεξιοτήτων αὐτῶν καὶ ὅτι καὶ τὰ ἐπαγγέλματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὀφειληθοῦν ἀπὸ τοιαύτην τινὰ συστηματικὴν διδασκαλίαν, εἶναι δυνατόν νὰ ἀσκήσων οἱ μαθηταὶ καὶ ἄνευ τοιαύτης τινὸς **εἰς τὸ σχολεῖον ἐκτενοῦς προσπαθείας καὶ προπαρασκευῆς**. Ὁ *Gaudig* ἄρα δὲν κατενόησε τὴν κολοσσιαίαν μορφωτικὴν ἀξίαν, τὴν ὁποῖαν ἔχουν αἱ δημιουργικαὶ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι διὰ τὴν ἀγωγὴν εἰς τὸν αὐτοέλεγχον καὶ τὴν σύμφωνον πρὸς τὴν πραγματικότητα ἐργασίαν. **Ἀκριβῶς δ' εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ πρὸς αὐτὸν διαφωνία μου ἐνῶ τελείως συμφωνοῦμεν προκειμένου περὶ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν ἐργασιῶν.**

Ὁ *Fischer* ὁμοῦς ἔχει τελείως δίκαιον, ὅταν, εἰς τὸ ἔργον του *Psychologie der Arbeit*, χαρακτηρῶσιν ὡς **αὐτενέργειαν** τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἐργασίας, τὸ ὁποῖον α.) ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὸ ἐλεύθερον ἐγὼ, β.) εἶναι ἐκδήλωσις τοῦ ἐγὼ τούτου, καὶ γ.) ἐπιδρᾷ μορφωτικῶς ἐπὶ τὸ ἐγὼ τοῦτο. Αὐτενέργεια, λέγει ὁ *Fischer*, σύντομα καὶ σαφῶς εἶναι: **τὸ πράττειν τοῦ ἐγὼ, ἐξ αὐτοῦ, δι' ἑαυτό**. Ἀκριβῶς οὕτως ἀντελαμβάνομην καὶ ἐγὼ πάντοτε τὴν αὐτενέργειαν· εἶχα μάλιστα πάντοτε τὴν γνώμην ὅτι **ὄχι μόνον κάθε πρᾶξις, ἀλλὰ καὶ κάθε σκέψις, ἢ ὁποῖα τελεῖται αὐτομάτως εἰς τὸ ἐγὼ ἐπιδρᾷ μορφωτικῶς ἐπὶ τὸ ἐγὼ τοῦτο** (πρὸβλ. τὴν πραγματείαν μου: *Zwanzig Jahr im*

Schulaufsichtsam εἰς τὸ περιοδικὸν *Archiv für Pädagogik*, ἔτος τρίτον, τεύχος Βον 1915 σελ. 97).

Ἄλλ' ὅταν ὁμιλῶ διὰ τὴν *παιδαγωγικὴν* (ὄχι τὴν ψυχολογικὴν) ἔννοιαν τῆς ἐργασίας δὲν μὲ ἱκανοποιεῖ οὔτε τὸ γεγονός ὅτι ἡ αὐτενέργεια εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ ἐγώ, οὔτε τὸ γεγονός ὅτι ἡ αὐτενέργεια ἐπιδοῶ ἀναδρομικῶς ἐπὶ τὸ ἐγώ τοῦτο μορφώουσα αὐτό.

Τὶ σημαίνει ἡ φρασίς: *ἡ πρᾶξις εἶναι ἐκδήλωσις ἐμοῦ αὐτοῦ*; Ἐάν τις νομίζῃ ὅτι ὀφείλει νὰ ἐξάσῃ τοῦτο ὅτι ἡ αὐτενέργεια ἐκείνη, τὴν ὁποίαν καὶ οἱ δύο ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν, εἶναι *ἐκδήλωσις* τοῦτου τοῦ ἐγώ, ὀφείλει πάντως καὶ νὰ τονίσῃ ὅπως κάμνει ὁ *Freyer*, εἰς τὴν θεωρίαν του περὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, τὴν διττὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἔννοια *ἐκδήλωσις τοῦ ἐγώ*, ἄλλως παρέχει ἀφορμὴν πρὸς παρεξήγησιν. Τὴν φρασίαν ὅτι *ἔργον τι εἶναι ἐκδήλωσις τοῦ ἐγώ* (ἦτοι τῆς προσωπικότητος) δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ἢ καθαρῶς ψυχολογικῶς ἢ καθαρῶς ἀντικειμενικῶς. Καὶ ὁ μάλιστα ἀκατάστατος ἐργάτης ἐκδηλώνει τὴν φύσιν του εἰς τὸ ἔργον τῶν χειρῶν του, ὅπως καὶ ὁ ἐπιμελέστατος ἐργαζόμενος. Ὁ *Th. Litt*, ὅστις ἐρευνᾷ τὴν διπλὴν ταύτην σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ φρασίς αὕτη, ὀρμώμενος ἀπὸ τὴν ἰδίαν σκέψιν, ἡ ὁποία ὠδήγησε καὶ ἐμὲ εἰς τὴν ἐρευναν περὶ τῆς παιδαγωγικῆς ἔννοιας τῆς ἐργασίας, περιλαμβάνει τὴν διπλὴν ταύτην ἔννοιαν εἰς τὰς ἀκολουθούσας λέξεις: *τὸ ἔργον ἐκδηλώνει τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἀνθρώπος ἐκδηλώνει τὴν φύσιν του εἰς τὸ ἔργον.*

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἀναδρομικὴν ἐπίδρασιν παντὸς ἔργου ἐπὶ τὸ ἐγώ, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ τρίτον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἔννοιας τῆς αὐτενεργείας, κατὰ τὸν *Fischer*, πρέπει, πρὸ παντός, νὰ καθορισθῇ, ἐὰν ἡ ἀναδρομικὴ αὕτη ἐπίδρασις, ἡ ὁποία πάντως ὑπάρχει, ἔχει καὶ μορφωτικὴν τινα ἐπίδρασιν τοῦτο ἔξαορτάται ἀπὸ τὸ τί ἐννοοῦμεν, ὅταν λέγωμεν μορφωτικὴν ἐπίδρασιν. Ἐάν τις ἀσκήσῃ εἰς τὸ ὅτι ἡ αὐτενέργεια ἐπεκτείνει τὰς γνώσεις, ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν ἀπόκτησιν νέων ἐποπτεῶν καὶ γνώσεων, ἀξάνει τὴν ἀνάγκην πρὸς ἀπόκτησιν σαφῶν ἐννοιῶν, διαπαιδαγωγεῖ τὴν μνήμην, προάγει τὴν δεξιότητα πρὸς ἀφομοιώσιν, τελειοποιεῖ τὰς δεξιότητας τῆς χειρὸς, ἀσχεῖ εἰς τὸ λογικῶς

σκέπτεσθαι, μὲ ἄλλας λέξεις τελειοποιεῖ οἰανδήποτε ψυχικὴν λειτουργίαν ὡς πρὸς τὴν ἐνέργειάν της, ἐκπληροῦται τελείως τὸ ὑπὸ τοῦ *Fischer* τεθὲν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἀναδρομικῆς ἐπίδρασεως. Ἄλλ' αἱ τελειοποιούμενα αὐτὰ δεξιότητες δὲν εἶναι *μορφωτικὴ ἐπίδρασις*, ἐν τῇ αὐστηρᾷ τοῦ ὅρου τούτου σημασίᾳ, ὅπως ἐγώ τοῦλάχιστον νομίζω· κατὰ τὴν ἰδικήν μου ἀντίληψιν *τότε μόνον ἡ ἐργασία ἐπιδοῶ μορφωτικῶς ἐπὶ τὸν ἐργαζόμενον, ὅταν οὗτος συνειθίξῃ, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας αὐτῆς, νὰποβλέπῃ εἰς ἐκεῖνο μόνον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ἡ ἐργασία του καὶ εἰς οὐδὲν ἄλλο.* Τὶ ὑψηλότερον εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιθυμίσῃ καεὶς ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον, ἀπὸ τὸ νὰποβλέπῃ οὗτος, εἰς κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον πράττει καὶ εἰς κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον σκέπτεται, μόνον εἰς αὐτὸ τὸ ὁποῖον πράττει καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ὁποῖον σκέπτεται καὶ οὐχὶ εἰς ἄλλο τι; Καὶ ὁ Ὁλλανδὸς ψυχολόγος *G. Heyman* καὶ ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος *Stumpf* ταυτίζουν τὴν πραγματικότητα πρὸς τὸ ἠθικὸν φρόνημα. Ὁ *Heyman* μάλιστα ἀποδίδει τὴν κατηγορικὴν προσταγὴν τοῦ Καντίου διὰ τῶν λέξεων: *"Ἔσο ἀντικειμενικός.*

Τέλος πρὸς ἀποφυγὴν οἰασδήποτε παρεξηγήσεως νομίζω ἀναγκαῖον νὰ τονίσω ὅτι χρειάζεται πολλὴ προσοχή, ὅπως μὴ τὸ εἰς τὸν ἀνωτέρω ὀρισμὸν τῆς αὐτενεργείας (αὐτενέργεια εἶναι τὸ πράττειν τοῦ ἐγώ ἐξ ἑαυτοῦ, δι' ἑαυτὸ) δι' ἑαυτὸ ἐριμνησθῇ *ἐγωκεντρικῶς*. Τὸ δι' ἑαυτὸ τοῦτο νοητέον *ὅτι οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τοῦτο μόνον ὅτι κάθε ἐνέργεια, κάθε πρᾶξις ἐπιδοῶ ἀναδρομικῶς ἐπὶ τὸν πράττοντα.*

IV, Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΡΙΤΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ,

Ὁ δεῦτερος σκοπὸς παντὸς δημοσίου σχολείου εἶδαμεν ὅτι εἶναι *ἡ ἠθικοποίησις τῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως.* Ἡ ἠθικοποίησις τῶν πράξεων, αἱ ὁποῖαι συμφωνοῦν μὲ τὴν συνείδησιν τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς μίαν ἐποχὴν, ἀρχίζει ἀπὸ τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ὁποῖον αἱ πράξεις αὐταὶ γίνονται

εἴτε διὰ νάνυψώσουν τὴν ἐσωτερικὴν μας προσωπικὴν ἀξίαν, εἴτε ἀπὸ ἀνιδιοτελῆ κλίσιν πρὸς ξένην τινὰ ἠθικὴν ἀξίαν. Τὸ νὰ διευθύνῃ κανεὶς μίαν τάξιν μὲ τὴν μεγαλύτεραν δυνατὴν εὐσυνειδησίαν, διότι ἔχει διορισθῆ διδάσκαλος τῆς τάξεως αὐτῆς καὶ διότι πληρώνεται διὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ *ἐνέργεια ἠθικὴ*· τὸ νὰ κάμνῃ κανεὶς τὸ ἴδιον, ὄχι διότι πληρώνεται, ἀλλὰ διότι ἄλλως ἐνεργῶν θὰ ἔχανε τὴν πρὸς ἑαυτὸν ἐκτίμησιν εἶναι *βεβαίως ἠθικόν*. Τὸ νὰ κάμνῃ τοῦτο ἀποκαθαρὰν εὐαρέσκειαν πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν, πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἐξύψωσιν, τὴν ὁποίαν συναισθάνεται ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν τιμωροῦσαν συνείδησιν, εἶναι *ἠθικώτερον*. Ἀλλὰ τὸ νὰ κάμνῃ τοῦτο, διότι δὲν δύναται νὰ φαντασθῆ ὡραιότερον ἔργον ἀπὸ τὸ νὰ συντελῆ, μὲ αὐτὴν τοῦ τὴν ἐνέργειαν, εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας *εἶναι ἠθικώτατον*. *Ἡ συνειδησις τοῦ ὅτι κάμνομεν μίαν ἐργασίαν, καὶ τὴν ἐλαχίστην καὶ ταπεινοτάτην, πρὸς τὸ καλὸν τῆς κοινωνίας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἡμεῖς ἀνήκομεν, συντελεῖ πάντοτε εἰς τὴν ἠθικοποίησιν αὐτῆς τῆς ἐργασίας*. Διὰ νάναπτύξωμεν δὲ καὶ ἐνισχύσωμεν τὴν συνειδησιν αὐτὴν διὰ τοῦ σχολείου δὲν ὑπάρχει κανένα καταλληλότερον μέσον ἀπὸ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐγὼ χαρακτηρίζω ὡς *ὀργάνωσιν τοῦ σχολικοῦ βίου ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐργατικῆς κοινότητος*.

Βεβαίως ἡ ἐκουσία κατὰτάξις εἰς μίαν ἐργατικὴν κοινότητα δὲν παρέχει, αὐτὴ καὶ μόνη, τὴν βεβαιότητα τῆς ἠθικοποιήσεως τῆς ἐνεργείας. Ἀλλ' ἐὰν ἡ ἐργατικὴ αὐτὴ κοινότης εἶναι φορεὺς μιᾶς ἠθικῆς ιδέας, ἐὰν π.χ. ἡ ἐργατικὴ αὐτὴ κοινότης καλλιερῇ εὐγενῆ συναδελφικὴν ἀγάπην, τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὴν Θρησκείαν, τὴν ἐξακριβίωσιν τῆς ἀληθείας, τὴν βοήθειαν τῶν πτωχῶν, τὴν ὑποστήριξιν τοῦ δικαίου καὶ τὰ ὅμοια, εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ ἐκουσία ὑπηρεσία εἰς μίαν τοιαύτην ἐργατικὴν κοινότητα, καὶ ἂν αὕτη συχνάκις ζητῆται ἀπὸ μαθητὰς καὶ μαθητριάς δι' ἄλλας αἰτίας, δὲν εἶναι δύσκολον ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν καθαρῶς πρακτικῶν σκοπῶν νὰ μεταβληθῆ εἰς ὑπηρεσίαν ἐκτελουμένην ἀπλῶς καὶ μόνον χάριν τῆς ἠθικῆς ιδέας

Ἀλλ', παρὰ ταῦτα, καμμία σκέψις δὲν ἔμεινε τόσο μακρὰν

ἀπὸ τὸ γερμανικὸν σχολεῖον ὅσον ἡ σκέψις περὶ τῆς ἐκουσίας ἐργατικῆς κοινότητος. Μόνον δ' εἰς ὀλίγα δημοτικὰ καὶ ἀνώτερα σχολεῖα ἐπραγματοποιήθη ἐνσυνειδήτως ἡ σκέψις αὕτη εἴτε δι' εἰδικῶν τινῶν μέτρων ληφθέντων διὰ τὴν διδασκαλίαν, εἴτε δι' εἰδικῶν μέτρων σχετιζομένων πρὸς τὴν παιδονομίαν τῶν μαθητῶν, εἴτε διὰ τῆς ἐκουσίας ὑπὸ τῶν μαθητῶν ἐκτελέσεως ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποβαίνουν πρὸς ὠφέλειαν τοῦ σχολείου. Καὶ ὅμως ἔχομεν, ἀπὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν, τὰς ἐξαιρέτους συστάσεις τὰς ὁποίας ἔκαμεν ὁ *Fichte* εἰς τοὺς λόγους τοῦ πρὸς τὸ Γερμανικὸν ἔθνος, εἰς τοὺς ὁποίους οὗτος συνιστᾷ, ὡς σπουδαιότατους παράγοντας ἀγωγῆς, διὰ τὰς μελλούσας γενεάς, τὰς οἰκονομικὰς ἐργατικὰς κοινότητας. Ἀπὸ πολλοῦ ὑπενθυμίζω, κατ' ἐπανάληψιν, τὰς συστάσεις αὐτάς, ὅπως καὶ τὰς σχετικὰς δοκιμὰς τοῦ *Lietz* εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ καὶ τὴν λαμπρὰν ἀπόπειραν τοῦ *John Deweys* εἰς τὸ Σικάγον, ἡ ὁποία δυστυχῶς διεκόπη μετὰ βραχύτατον χρόνον.

Ὅλος διόλου ὅμως διαφορετικὰ συνέβη τὸ πρᾶγμα εἰς τὰ ἀγγλικά καὶ τὰ ἀμερικανικά σχολεῖα· καὶ ἐκεῖ βεβαίως, ὅπως καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν, *τὸ σχολεῖον ἀσχολεῖται πρὸ πάντων μὲ τὴν προαγωγὴν μόνον τοῦ ἀτόμου*· παρὰ τοῦτο ὅμως εὐρίσκωμεν ὅτι εἰς πολλὰ σχολεῖα τῶν χωρῶν τούτων *τὰ ζητήματα τῆς παιδονομίας ἔχουν ἀνατεθῆ εἰς τὴν αὐτοδιοίκησιν τῶν μαθητῶν καὶ ὅτι ἡ ιδέα τῆς ἐργατικῆς κοινότητος ἔχει πραγματοποιηθῆ μὲ διαφόρους φιλολογικούς, ἀθλητικούς, ἐπιστημονικούς καὶ καλλιτεχνικούς συνδέσμους τῶν μαθητῶν*. Οἱ Γερμανοὶ, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχομεν ἀκόμη κατανοήσει, ὅσον πρέπει, ὅτι τὰ σχολικὰ ζητήματα εἶναι ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἄμεσον μὲ τὸν λαὸν σχέσιν καὶ διὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἐκ τῶν ἄνω διευθύνσις ὅλων τῶν σχολικῶν ζητημάτων ἔχει γίνεαι ἀπαραίτητος ἀνάγκη τοῦ βίου, εὐρίσκόμεθα ἀκόμη πρὸ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ιδέας αὐτῆς, χωρὶς οὐδὲ νάναπτύσσωμεν κάποιαν ἀξιόλογον δραστηριότητα ἐν σχέσει μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο. Δὲν σκεπτόμεθα δὲ καθόλου διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, οὐδὲ κατὰ τὰς περιστάσεις ἐκείνας, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ὀργάνωσις σχολικῶν ἐορτῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἐργατικὴ κοινότης τῶν μαθητῶν εἶναι πρᾶγμα φυσικώτατον. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἔχει τὴν αἰτίαν τοῦ ὄχι ὀλίγον καὶ εἰς τοῦτο, ὅτι δηλ. ἡ συνειθισμένη εἰς τὰ σχολεῖα μας ἀπὸ τῶν βιβλίων διδα-

σκαλία, ἡ διδασκαλία δηλ. τῆς ἀναγνώσεως, τῆς γραφῆς, τῆς Ἀριθμητικῆς, τῶν Θεσησκευτικῶν, τῆς Ἱστορίας, τῆς Γεωγραφίας, τῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Γραμματικῆς δὲν εἶναι διόλου κατάλληλος, ὅπως ἢ ἐν τῷ σχολείῳ συντελουμένη ἐργασία στηριχθῆ, κατὰ τὴν διδασκαλίαν, ἐπὶ τῆς βάσεως τῆς ἐργατικῆς κοινότητος ἢ θὰ ἠδύνατο ἐν μέρει μόνον νὰ γίνῃ κατάλληλος, ἥτοι ἴσως εἰς τὰς δύο ἀνωτάτας τάξεις, μὲ τὴν βοήθειαν πλουσίων βιβλιοθηκῶν τῶν τάξεων καὶ τοῦ σχολείου. Ἡ διδασκαλία τῆς μαγειρικῆς διὰ τὰ θήλαα, ἡ κηπουρικὴ, ἡ ἀνθοκομία καὶ ἡ εἰδικὴ εἰς ἐργαστήρια διδασκαλία τῆς ἐργασίας, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν σπουδαιότατον μέσον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐργατικῆς κοινότητος, ὅπως καὶ κάθε ἐν νέναι πρακτικὴ ἐνασχόλησις, εἰσῆχθησαν, ὡς ὑποχρεωτικὰ μαθήματα, εἰς ὀλίγα σχετικῶς δημοτικὰ σχολεῖα τῆς Γερμανίας. Αἱ τακτικαὶ κοιναὶ ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν εἰς τὴν Φυσικὴν, τὴν Χημείαν καὶ τὴν Βιολογίαν, αἱ ὅποια ὄχι ὀλιγώτερον ἀπὸ τὰνωτέρω καθιστοῦν δυνατὴν τὴν ὁργάνωσιν κοινῆς ἐργασίας λείπουν ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ δημοτικὰ μας σχολεῖα ὡς ὑποχρεωτικὰ συστατικὰ μέρη τῆς ἐργασίας.

Ἄλλ' ἐφ' ὅσον καὶ ὁ *Πεσταλότζης* βλέπει εἰς τὴν ἐργασίαν *τὰς εἰζας καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς μορφώσεως* καὶ ὁ *Natorp* ζητεῖ εἰς τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν ἐργατικὴν κοινότητα *τὸν πυρῆνα καὶ τὸ κέντρον τῆς ἠθικῆς μορφώσεως*, ἐφ' ὅσον ὅπως οὗτος ἰσχυρίζεται, *ἡ δικαιοσύνη, ἡ κυριωτάτη ἀρετὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, δύναται νὰ διδαχθῆ μόνον μὲ τὴν ἄμεσον συμμετοχὴν εἰς τὴν κοινωνίαν*, δὲν δικαιολογοῦμεθα τελείως νὰ μεταβάλωμεν τὰ σχολεῖα μας, ὅσον εἶναι δυνατόν, εἰς ἐργατικὰς κοινότητας;

Μόλις ἔξεστώμεθα, πρὸ πολλῶν ἐτῶν, τὴν σκέψιν περὶ εἰσαγωγῆς εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐργατικῆς κοινότητος, δὲν ἀντετάχθησαν κατὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ θεσμοῦ τούτου τεχνικαὶ ἀμφιβολίαι, ἀλλ' ἠγέρθη ἀμφισβήτησις περὶ τῆς ἐκ τούτου ἠθικῆς ὠφελείας. Οὕτως ἐλέχθη ὑπὸ τινῶν *ὅτι οἱ δραστήριοι καὶ ἀρχομανεῖς μαθηταὶ θάρχουν πάντοτε εἰς τὰς ἐργατικὰς κοινότητας*, οἱ δὲ λοιποὶ θὰ εὐρίσκωνται εἰς ὑπνωτιστικὴν τινα κατάστασιν καὶ θάκολουθοῦν, ἐκουσίως ἢ ἀκουσίως, τούτους, ὅπως ἢ ἀγέλη τῶν προβάτων ἀκολουθεῖ τὸν ὀδηγόν τῆς Βεβαίως οἱ

δραστήριοι θὰ ὀδηγοῦν, τοῦτο δὲ καὶ πρέπει νὰ συμβαίῃ. Τὸ πρῶγμα ἀντελήφθη καὶ ἐγὼ ἀρχετὰ καλὰ εἰς τὰ δημοτικὰ καὶ τὰ ἐπιμορφωτικὰ μας σχολεῖα, εἰς τὰ ὅποια εἰσῆχθη τὸ σύστημα τῶν *κατ' ἐργατικὰς κοινότητας ἀσκήσεων τῶν μαθητῶν*. Ἄλλὰ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ σχολεῖον, *διὰ νὰ διδάσκῃ δηλ. τοὺς ὀδηγοὺς τούτους νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν πρωτεύουσαν θέσιν τῶν πρὸς ὑπηρεσίαν καὶ βοήθειαν τῶν ἀδυνάτων*. Θὰ συνίστα ἄρα γε κανεὶς νὰ καταστρέψωμεν καὶ διαλύσωμεν τὰς ἐν τῇ πολιτείᾳ ἐργατικὰς κοινότητας, ἐπειδὴ εἰς τὴν πολιτείαν οἱ ἄνθρωποι διαιοῦνται εἰς ὀδηγοῦντα, καὶ ὀδηγούμενα πλήθη; *Διὰ κάθε ἄνθρωπον, λογικῶς σκεπτόμενον, ἀκριβῶς τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἕνας λόγος τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἐργατικῶν κοινοτήτων καὶ εἰς τὰ σχολεῖα μας*. Ἄλλ' ἢ εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τούτου εἰς τὰ σχολεῖα προϋποθέτει *βαθεῖαν ὑπὸ τῶν διδασκάλων κατανόησιν τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον δύναται νὰ ἐπέλθῃ ἡ δέουσα ἐπίδρασις τῶν ἐργατικῶν συνδέσμων*. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὀργανώσωμεν ἐργατικὸς συνδέσμους πρὶν οἱ μαθηταὶ ἀποκτήσουν ἐλάχιστόν τι ποσὸν ἰκανότητος πνευματικῆς, χειροτεχνικῆς καὶ ἠθικῆς εἰς τὸ εἶδος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐργασίας. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ συνδέωμεν κατ' ἀρχὰς εἰς ἐργατικὰς κοινότητας πολὺ ἀνόμοια στοιχεῖα, πάντοτε δ' εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαγρυπνοῦμεν ἐπὶ τῶν μεγάλων ἐγωϊστῶν, οἱ ὅποιοι εὐρίσκονται πάντοτε καὶ παντοῦ. Συχνάκις μάλιστα, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει τοῦτο ἢ ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασία, θὰ λαμβάνωμεν τοὺς ὀδηγοὺς ὅλων τῶν ὁμάδων καὶ θὰ καταρτίζωμεν ἀπὸ αὐτοὺς ἰδίαν συνεργατικὴν ὁμάδα, διὰ νὰ μὴ ἔχουν οὔτοι πάντοτε τὴν συνείδησιν ὅτι εἶναι ἰκανότεροι καὶ δεξιότεροι ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους.

Ἄλλὰ πρὸ παντός εἶναι ἀνάγκη καὶ αὐτοὶ οἱ διδασκαλοὶ τοῦ Σχολείου νὰ ἐμφοροῦνται *βαθέως ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς προθύμου εἰς θυσίας ἐργατικῆς κοινότητος, τὴν ὅποιαν συναποτελοῦν καὶ μεταξύ των καὶ μὲ τοὺς μαθητὰς των*. Ἀκριβῶς δ' ἢ τελευταία αὕτη ἀπαίτησις παρουσιάζει τὰς μεγίστας δυσκολίας διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ θεσμοῦ τούτου εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα. Διότι ὅσον καὶ ἂν ἀρχῇ μεταξὺ τῶν διδασκάλων ἢ ἰδεολογία, ἢ ἰδεολογία τῆς ἐκουσίας προθυμίας εἰς θυσίας καὶ πέραν τῶν ὑπὸ τοῦ κράτους ὀριζομένων ὑποχρεωτικῶν ὥρων ἐργασίας, ὑπάρχει εἰς πολὺ

περιορισμένον ἀριθμὸν διδασκάλων, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα. Ὅπου οἱ διδάσκαλοι κατέχονται ἀπὸ τὴν ιδέαν ὅτι τὸ ἔργον των εἶναι χειρωνακτικόν, δύσκολα θάποτελέσουν οἱ μαθηταὶ ἐργατικὰς κοινότητας, καὶ ἐὰν δὲ κάπου κατορθωθῇ τοῦτο, θὰ λείπη ἀπὸ τὰς κοινότητας αὐτὰς ἢ πρὸς ἠθικοποίησιν δύνάμις. Τοῦναντίον, ὅπου οἱ μαθηταὶ ἐνὸς σχολείου κατέχονται ἀπὸ τὸ ὁρθὸν πνεῦμα τῆς ἐργατικῆς κοινότητος, τὸ πνεῦμα τοῦτο παρέχει τὴν λαμπροτάτην ἀπόδειξιν διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν τῶν διδασκάλων τοῦ σχολείου τούτου. *Αἱ πηγαὶ τῆς προθυμίας πρὸς ἠθικὰς θυσίας στεριεύουν πολὺ εὐκόλα, ὅταν δὲν τροφοδοτοῦνται διαρκῶς ἀπὸ τὸ παράδειγμα φιλαλλήλου περιβάλλοντος τοῦ τροφίμου.*

Ἀλλὰ μὲ τὴν πραγματοποιήσιν τῆς ἀρχῆς τῶν ἐργατικῶν κοινοτήτων δὲν ἐπιτυγχάνεται μόνον μία ἀπὸ τὰς δραστηριωτάτας δυνάμεις τῆς ἠθικοποιήσεως τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ συγχρόνως ἀναπτύσσονται καὶ πλείσται σπουδαῖαι ιδιότητες, αἱ ὁποῖαι ἐλάχιστα εἶναι δυνατόν νὰ καλλιεργηθοῦν μὲ τὴν συνήθη καὶ κανονικὴν εἰς τὰ σχολεῖά μας ἐργασίαν. Μὲ τὰς ποικίλας σχέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἔρχονται πρὸς ἀλλήλους πάντοτε οἱ μαθηταὶ διὰ τῶν ἐργατικῶν κοινοτήτων ἀναπτύσσεται πρὸ πάντων *μία* ιδιότης, διὰ τὴν ὁποῖαν θὰ ὀμιλήσω ἐκτενέστερα εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐρεῦνης μου, *ἡ εὐαισθησία*, ἡ ὁποία, καθ' ἑαυτὴν μὲν δὲν εἶναι ἠθικὴ ιδιότης, εἶναι ὅμως σπουδαιότατη διὰ τὴν ἐξελίξιν τοῦ χαρακτήρος.

Μὲ τὰς ἐργατικὰς κοινότητας προάγεται ἀκόμη πρὸ πάντων, ἀκριβῶς εἰς τοὺς καλύτερους μαθητὰς, καὶ μία ἄλλη ἠθικὴ ιδιότης, τόσον ὅσον δὲν ἠδυνήθη ἕως τώρα νὰ τὸ κατορθώσῃ τὸ δημόσιον σχολεῖον, *ἦτοι ἡ ἀνάπτυξις τῆς συνειδήσεως τῆς εὐθύνης*. Ὅμι μόνον οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐργατικῶν ομάδων, ἀλλὰ καὶ κάθε μέλος αὐτῶν λαμβάνει καθ' ἑκάστην συνειδήσιν ποῖαν σημασίαν. ἔχει ἡ ἐργασία, τὴν ὁποῖαν αὐτὸ παρέχει ὄχι μόνον δι' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τῆς ὅλης ομάδος. *Τὰ σημερινὰ μας σχολεῖα δὲν δύνανται ὄχι μόνον νὰ προκαλέσουν, ἀλλ' οὐδὲ νὰ φυπνίσουν τὸ φλέγον συναίσθημα τῆς εὐθύνης εἰς τοὺς μαθητὰς.* Ἐὰν δ' ἢ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐργατικὴ κοινότης δὲν ἀναλάβῃ, εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, τὴν μερίδα τοῦ λέον-

τος ἢ θεμελιώδους αὐτῆ ἰσχυρῆ τοῦ χρησίμου πολέμου ἔξαφανίζονται ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ.

Διὰ τὴν τελείαν ἐκμετάλλευσιν τῆς παιδαγωγικῆς δυνάμεως τῆς ἐργατικῆς κοινότητος εἶναι βεβαίως ἀναγκαῖα καὶ *ἡ ἐκτενὴς περὶ τῆς ψυχῆς φροντίς, ἡ σκόπιμος κάθαρσις τῆς ἠθικῆς κρίσεως*, ὅπως τονίζει ὁ *Foerster* (εἰς τὸ ἔργον του *Staatsbürgerliche erziehung*). Βεβαίως «ἡ ἀπλὴ ἄσκησις πρὸς συνεργασίαν» δὲν προφυλάττει ἀπὸ τοὺς πειρασμοὺς *τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἐγωῖσμοῦ*, ὁ ὁποῖος διὰ τὸ κράτος εἶναι τοῦλάχιστον τόσον επικίνδυνος, ὅσον καὶ ὁ *ἀτομικὸς ἐγωῖσμός*. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη *προφορικὴ* φροντίς περὶ τῆς ψυχῆς δὲν ἔλειπεν, ἕως τώρα τοῦλάχιστον, ἀπὸ τὰ *καλύτερα* σχολεῖά μας, καίτοι ὀφείλομεν νὰ νομολογήσωμεν, ὅτι αἱ σχετικαὶ ὑποδείξεις τοῦ *Foerster*, κατέδειξαν τὴν ἀνάγκην τῆς τοιαύτης διδασκαλίας καὶ προεκάλεσαν τὸ γενικὸν διαφέρον διὰ ταύτην· ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον λείπει ὅλως διόλου ἀπὸ τὰ σχολεῖά μας εἶναι ἡ *πρακτικὴ* διὰ τὴν ψυχὴν φροντίς, ἀνευ τῆς ὁποίας «ἡ κάθαρσις τῆς ἠθικῆς κρίσεως» ἐπιδρᾷ ἀποτελεσματικῶς μόνον ὅπου καὶ ὅταν ὁ κοινωνικὸς βίος τῆς οἰκογενείας κάμνη ὅπως πρέπει τὸ καθῆκόν του. Διὰ τοῦτο σημερινὸν δὲν εἶναι τίποτε τόσον ἀναγκαῖον διὰ τὰ σχολεῖά μας ὅσον οἱ θεσμοὶ ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ πρακτικὴ αὐτῆ φροντίς περὶ τῆς ψυχῆς εὐρίσκει ἀφ' ἑαυτῆς τὸ κατάλληλον πρὸς εὐδοκίμησιν ἔδαφος.

Τὸ σχολεῖον λοιπόν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ μορφώσῃ τὸ ἠθικὸν πνεῦμα τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀφοσιώσεως διὰ τῆς ἐργατικῆς κοινότητος καὶ τῆς ἐπὶ τῶν ἠθικῶν αὐτῆς ἐθῶν στηριζομένης φρονηματιστικῆς διδασκαλίας, εἶναι πολὺ ὀλιγότερον κατάλληλον νὰ ἐπιληφθῇ τοῦ τρίτου καὶ τελευταίου ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐξηγάγομεν προηγουμένως ἀπὸ τὸν σκοπὸν τοῦ δημοσίου σχολείου, ἦτοι *νὰ καθοδηγήσῃ τοὺς μαθητὰς του νὰ συνεργάζωνται διὰ τὴν ἠθικοποίησιν τῆς μεγάλης κοινωνίας*, εἰς τὴν ὁποῖαν ζοῦν, καὶ εἰς τὴν ὁποῖαν ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμά των. Διὰ τὸ κυριώτατον τοῦτο ἔργον τῆς πολιτειακῆς ἀγωγῆς τῶν νέων, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εἶναι τὸ θεμελιώδες ἔργον κάθε δημοσίας ἀγωγῆς, τὸ σπουδαιότατον εἶναι *ἡ πρῶτος καλλιέρ-*

γεια τοῦ ἔθους τοῦ ἐργάζεσθαι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἑνὸς ἰδεώδους.

Τὸ Δημοτικὸν βεβαίως σχολεῖον δὲν δύναται νὰ κάμῃ τίποτε περισσότερον ἀπὸ τὸ νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἔθος τοῦτο μετὰ τὴν ἐργατικὴν κοινότητα. Τὸ ἕνεκα τῆς ἡλικίας ἄωρον καὶ πρὸ πάντων ἡ ἑλλιπὴς πνευματικὴ ἰδιοφυΐα τῶν μαθητῶν τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου, καθιστοῦν, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀσκόπους τὰς προσπαθείας, αἱ ὁποῖαι καταβάλλονται κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας καὶ τῶν λοιπῶν μαθημάτων διὰ νὰ διδάξουν αὐτοὺς **τοὺς σκοποὺς καὶ ἰδίᾳ τοὺς ἠθικοὺς σκοποὺς**, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ ἡ πολιτεία. Ἡ δραστηριότης, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα τῆς Γαλλίας διὰ τῆς *instruction civique*, δὲν μὲ ἐδίδαξε τίποτε τὸ καλύτερον.

Ἄλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιδιώξῃ ἐπιτυχῶς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον εἶναι τὸ ἀκόλουθον: νὰ προκαλῆ δηλ. τοῖς μαθητὰς νὰ ἐργάζωνται πρακτικῶς διὰ τὴν ἠθικοποίησιν τῆς ἰδίας μικρᾶς κοινότητος τῆς τάξεως ἢ καὶ ὀλοκλήρου τοῦ σχολείου των, τῆς ἰδίας μικρᾶς σχολικῆς συμβιωτικῆς κοινότητος, διὰ καταλλήλων συνδέσμων, οἱ ὁποῖοι ὀργανώνονται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπὸ τοὺς μαθητὰς. Τοῦτο ὄχι μόνον θὰ ἠδύνατο νὰ κάμῃ τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον, ἀλλὰ καὶ πραγματικῶς καὶ τώρα τὸ κάμνει, βεβαίως ὄχι εἰς τὴν Γερμανίαν, ἀλλ' εἰς πλεῖστα μέρη τῶν ἠνωμένων πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. **Ἡ σχολικὴ πολιτεία**, ἀπὸ μακροῦ ἤδη χρόνου, δὲν εἶναι θεωρητικὸν πρόβλημα εἰς τὴν χώραν αὐτήν. Εἰς αὐτὴν τὴν κολοσσιαίαν πόλιν τῆς Νέας Ὑόρκης, εὗρηκα εἰς τὸ ἑκατοστὸν δέκατον δημοτικὸν σχολεῖον λαμπρὸν παράδειγμα σχολικῆς πολιτείας. Μία τάξις τοῦ σχολείου τούτου εἶχε συντάξει, 12 ἔτη πρὸ τῆς ἐπισκέψεώς μου, **τὸ πολίτευμά της**, τὸ ὁποῖον καὶ κατέγραψεν εἰς **τὸν ὀργανικὸν της χάρτην**. Εἰς τὸ πολίτευμα τοῦτο διαγράφονται, διὰ τοὺς πολίτας τῆς σχολικῆς κοινότητος, πλὴν ἄλλων, καὶ πολλὰ καὶ διάφορα καθήκοντα, π. χ.: **νὰ εἶναι εὐγενεῖς καὶ φιλόφρονες πρὸς ὄλους, νὰ ποφεύγουν κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἀντίκειται εἰς τοὺς νόμους τοῦ κράτους ἢ τῆς πόλεως ἢ τὸ ὁποῖον προσβάλλει τὸ δίκαιον καὶ τὴν εὐτυχίαν ἄλλων, νὰ παρενρίσκωνται εἰς ὅλας τὰς γενικὰς συνελεύσεις τῶν μαθητῶν.**

τὰ συντελοῦν εἰς τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν νόμων, νὰ δίδουν εἰς τοὺς ἄλλους καλὸν παράδειγμα, νὰ κάμνουν κάθε πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ προαγάγῃ τὴν πρόοδον καὶ τὴν εὐημερίαν τοῦ σχολείου των, κ.λ.π. κ.λ.π. Διὰ τὴν ἀκριβῆ δὲ τήρησιν τῶν σχολικῶν νόμων κατηρτίσθησαν δύο δικαστήρια, ἓνα ἀπὸ τοὺς ἄρρενας μαθητὰς καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὰ κορίτσια τοῦ σχολείου. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἦτο, κατὰ τὰς ἀνακοινώσεις τῆς διευθυντρίας τοῦ Σχολείου, τόσον καλόν, ὥστε ἡ σχολικὴ αὕτη πολιτεία, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἀρχὴν περιελάμβανε μίαν μόνον τάξιν, βαθμηδὸν ἐπεξετείνετο καὶ σήμερον περιλαμβάνει **ὅλας τὰς ἀνωτέρας** τοῦ σχολείου τούτου τάξεις. Τὸ σχολεῖον τοῦτο εὗρισκεται εἰς συνοικίαν τῆς Νέας Ὑόρκης πυκνότερον οἰασθήποτε ἄλλης εἰς τὸν κόσμον κατοικουμένης, ἀνθρώποι δὲ πάσης ἐθνικότητος, Ρῶσοι, Ἰταλοί, Γερμανοί, Αὐστριακοί, Οὐγγροί, Ἕλληνες, Ρουμάνοι κατοικοῦν εἰς τὰς κολοσσιαίας περὶ τὸ σχολεῖον κατοικίας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὸ ἀναγκαϊότατον διὰ τὸ σχολεῖον τοῦτο πρᾶγμα ἦτο **νὰ ἐμβάλῃ εἰς τὰ παιδιὰ τῶσων ξένων πρὸς ἀλλήλας φυλῶν ἀνιδιοτελὲς πρὸς ἀλληλα διαφέρον, νὰ ἀναπτύξῃ εἰς αὐτὰ ἐσωτερικὸν κῦρος, ἀντὶ νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς αὐτὰ ἐξωτερικὸν κῦρος καὶ νὰ δείξῃ εἰς αὐτὰ ὅτι ἡ τάξις εἶναι καλύτερα ἀπὸ τὴν ἀναρχίαν**. Κάθε πολίτης τῆς πολιτείας αὐτῆς ἐγίνετο διδάσκαλος ἑνὸς νέου προσερχομένου εἰς τὸ σχολεῖον μαθητοῦ, κατὰ τοῦτον δὲ τὸν τρόπον ἡ σχολικὴ πολιτεία ἐστηρίζετο ἐπὶ ἀσφαλοῦς καὶ ὑγιοῦς βάσεως. Οἱ μικροὶ πολῖται εἶναι εὐμενεῖς καὶ φιλόφρονες πρὸς τοὺς μικροὺς ἐγκληματίας, τὸ μόνον δὲ τὸ ὁποῖον κάμνουν εἶναι νὰ ποφεύγουν νὰ παίζων μαζί των. Ἡ δεσποινὶς *Simson*, ἡ διευθύντρια τοῦ σχολείου τούτου, λέγει: «τὸ μόνον μέσον, μὲ τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτύχῃ ἡ τοιαύτη αὐτοδιοίκησις εἶναι νὰ μὴ ἀναμιγνύωνται εἰς αὐτὴν οἱ διδάσκαλοι οὗτοι πρέπει, ἐξωτερικῶς τοῦλάχιστον, νὰ γνοοῦν τὴν τοιαύτην παιδονομίαν. Ἐγὼ ἡ ἰδίᾳ οὐδέποτε ἔδωκα εἰς τοὺς μαθητὰς μου συμβουλὴν, παρὰ μόνον κατὰ τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἠτοίμαζαν τὸ πολίτευμά των. Ἀπὸ τοῦ χρόνου τούτου οἱ μαθηταὶ ζοῦν συμφωνότατα μὲ τὸ πολίτευμα τοῦτο, **ἢ αὐτοδιοίκησις δ' αὕτη μετέβαλε τὸ σχολεῖον αὐτό.**

τὸ ὁποῖον πρὸ δέκα μόλις ἐτῶν ἐθεωρεῖτο τὸ χεῖριστον τῆς Νέας Ὑόρκης, εἰς ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα».

Τοῦναντίον τὸ ἐπιμορφωτικὸν σχολεῖον, καὶ πρὸ πάντων ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον φοιτοῦν μαθηταὶ πνευματικῶς προηγημένοι, δύναται, τοῦλάχιστον εἰς τὰς δύο ἀνωτάτας τάξεις του, νὰ καταστήσῃ κοιταληπτοὺς εἰς αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς τῆς πολιτείας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον πρὸ πάντων εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ γενικῶς ὑποχρεωτικὴ ἢ φοίτησις εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον πρέπει, δι' ἐπαρκoῦς κατὰ τε τὸ ποῖον καὶ τὸ ποσὸν διδασκαλίας, νὰ φροντίζη ὄχι μόνον διὰ τὴν πληρεστέραν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν τῶν εἰς αὐτὸ φοιτῶντων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πολιτικὴν ἀγωγὴν αὐτῶν.

Πρὸ πάντων ὅμως τὰ ἀνώτερα σχολεῖα δύναται νὰ συντελέσουν ἐπιτυχῶς εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ τρίτου, ἀνωτέρω θεθέντος διὰ τὰ δημόσια σχολεῖα, σκοποῦ. Τὰ πρακτικὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ τεθῇ κάθε μαθητῆς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν διαφόρων σκοπίμων συνδέσμων τῶν συμμαθητῶν του, εἶναι πολὺ εὐκολώτερον κατορθωτὰ εἰς τὰ σχολεῖα αὐτὰ παρὰ εἰς τὰ δημοτικὰ καὶ τὰ ἐπιμορφωτικὰ σχολεῖα. Εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἀποτελεῖ ἐνίοτε ἡ μικρὰ σωματικὴ, πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ὠριμότης τῶν μαθητῶν, ἰδίᾳ εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, ἐμπόδιον, τὸ ὁποῖον δύσκολα δυνάμεθα νάρωμεν, διὰ τὴν ὀργάνωσιν ἐλευθέρων ἐργατικῶν κοινοτήτων πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὑπὸ τοῦ σχολείου ἐπιδιωκομένων σκοπῶν, διότι, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμεν καὶ τοῦτο ὅτι οἱ μαθηταὶ τῶν ἀνωτάτων τάξεων τῶν δημοτικῶν μας σχολείων, εἶναι, κατὰ μέσον ὄρον, ἓνα ἕως δύο ἔτη μικρότεροι ἀπὸ τοὺς μαθητὰς, οἱ ὁποῖοι φοιτοῦν εἰς τὰς δύο ἀνωτάτας τάξεις τῶν δημοτικῶν σχολείων τῶν Ἠνωμένων πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. Ἡ εἰς τὰ τοιαῦτα λοιπὸν σχολεῖα εἰσαγωγή τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐργατικῶν κοινοτήτων ἀπαιτεῖ, τοῦλάχιστον, πολλὴν καὶ ἐπιμελῆ περίσκεψιν καὶ πολλὰ μέτρα, προϋποθέτει δὲ διδασκαλικὸν προσωπικόν, τὸ ὁποῖον πολὺ περισσότερον παρὰ εἰς κάθε ἄλλο σχολεῖον συνεργάζεται χωρὶς νάντιληφθοῦν τοῦτο οἱ μαθηταί. Εἰς δὲ τὰ ἐπιμορφωτικὰ σχολεῖα τῆς Γερμανίας ἡ μεγαλύτερα δυσκολία, διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς αὐτὰ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐργατικῶν κοινοτήτων, ἔγκειται εἰς τοῦτο ὅτι ἕνεκα τοῦ σχετικῶς ὀλίγου

χρόνου τῆς εἰς αὐτὰ διδασκαλίας, οἱ μαθηταὶ τῶν ἔρχονται εἰς μικρὰν πρὸς ἀλλήλους σχέσιν, διὰ τοῦτο δὲ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς αὐτοὺς τὸ κοινωνικὸν συναίσθημα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον, σχεδὸν αὐτομάτως, γεννᾶται ἡ κλίσις πρὸς ἐκουσίους συνεργατικούς συνδέσμους.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐμπόδια λείπουν ἀπὸ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα, ἐκτὸς δὲ τούτου, εἰς τὰς ἀνωτάτας ἰδίᾳ τάξεις τῶν σχολείων τούτων, ἡ ἀνάγνωσις τῶν κλασσικῶν συγγραφέων, καὶ τῶν τῆς πατριδος τῶν μαθητῶν καὶ ἄλλων ξένων χωρῶν, καὶ ἡ βαθυτέρα ἐπέξεργασία τῆς ἱστορίας εἰσάγει τοὺς μαθητὰς εἰς τὰ προβλήματα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ κράτους οὕτω δὲ ἐμφανίζεται ἀφ' ἑαυτῆς ἡ ἀνάγκη πρὸς ἐπιστημονικὴν, δηλ. ἀντικειμενικὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν σκοπῶν τοῦ κράτους καὶ τῶν καθηκόντων τῶν πολιτῶν. Τὸ ὅτι τὰ ἀνώτερα σχολεῖα τῆς Γερμανίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ὁμοιόβαθμα σχολεῖα τῶν Ἀγγλοσαξῶνων, οὐδόλως ἢ ἀνεπαρκῶς ἐπελήφθησαν τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ σκοποῦ τούτου μέχρι τοῦδε, προέχεται πρὸ πάντων ἐκ τούτου ὅτι τὰ γερμανικὰ ἀνώτερα σχολεῖα ἀντελαμβάνοντο τὸν σκοπὸν τῶν διαφορετικώτερα ἀπὸ ὅτι ἀνωτέρω ἡμεῖς ἀνεπτυξάμεν τὸν σκοπὸν τῶν σχολείων τούτων. Τὰ ἀνώτερα δηλ. γερμανικὰ σχολεῖα δὲν ἐκλαμβάνουν ἑαυτὰ ὡς ὄργανα πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐξέλιξιν τῆς πολιτείας, ἀλλ' ὡς ὄργανα πρὸς μόρφωσιν λογίων, μὲ τὴν ἐντελῶς ἐσφαλμένην προϋπόθεσιν **ὅτι ὁ ἱκανὸς λόγιος εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ χεῖσιμος πολίτης.** Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πραγματικῶς σὲ κάθε ἐποχὴν ὑπῆρξαν ἐπιφανεῖς λόγιοι, οἱ ὁποῖοι συγχρόνως ἦσαν καὶ μεγάλοι πολῖται. Ἀπὸ τὴν γενίκευσιν ὅμως αὐτῆν τῶν τοιούτων μερικῶν φαινομένων θὰ ἔπρεπε νὰ τέχωμεν ἔχοντες τοῦλάχιστον πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν σημερινήν, κατὰ μέσον ὄρον, κατάσταση τῶν λογίων καὶ ὑπαλλήλων μας. Οἱ Γερμανοὶ ὑποφέρομεν ἀκόμη ἀπὸ τὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖον ἐκληροδότησαν εἰς ἡμᾶς τὰ σημερινὰ σχολεῖα τῶν λογίων μὲ τοὺς εἰδικoὺς τῶν σκοποὺς· ἀλλ' οἱ συγγενεῖς μας Ἀγγλοσαξῶνες ἀπέσεισαν τὸν ζυγὸν τοῦτον τοῦ παρελθόντος. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπηύθυνα, δι' Ἀγγλου φίλου μου, εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἐνὸς ἀγγλικοῦ σχολείου, ἀναλόγου πρὸς τὰ ἰδικὰ μας γυμνάσια, τὴν ἀκόλουθον

ερώτησιν: *Ποῖος εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ σχολείου μας καὶ πῶς τοῦτο ἐπιτυγχάνει τὸν σκοπὸν αὐτόν;* Οἱ μαθηταὶ ἀπήντησαν, χωρὶς καμμίαν προηγουμένην σχετικὴν προπαρασκευὴν οὐδὲ καθοδήγησιν, ὁμοφώνως ὅλοι: *σκοπὸς τοῦ σχολείου μας εἶναι ἡ προπαρασκευὴ τοῦ μέλλοντος πολίτου.* Ἡ ὑπὸ τῶν μαθητῶν ἐπεξεργασία τοῦ θέματος τούτου, ἡ ὁποία ἐδείκνυε μεγάλην ποικιλίαν τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν, ἔδειξε καθαρὰ ὅτι οἱ μαθηταὶ αὐτοὶ εἶχαν σαφεστάτην γνῶσιν καὶ τῶν καθηκόντων καὶ τῶν ἀναγκαίων ἰδιοτήτων τοῦ πολίτου· ⁽¹⁾ ποίου γερμανικοῦ γυμνασίου οἱ μαθηταὶ θὰ ἔδιδαν τὴν ἰδίαν ὁμόφωνον ἀπάντησιν; ⁽²⁾

V ΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Ἡ ἐξέτασις τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖον δυνάμεθα νὰ πραγματοποιήσωμεν τοὺς τρεῖς σκοπούς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εἶδαμεν, φυσικὰ ἐξάγονται ἀπὸ τὸν ἀνώτατον σκοπὸν τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου, μὲ ὠδήγησεν εἰς τὸν καταρτισμὸν σχεδίου ἐνὸς ἐσωτερικοῦ ὄργανισμοῦ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, εἰς τὸν ὁποῖον, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1908, ἔδωκα τὸ ὄνομα τοῦ *Σχολείου ἐργασίας*.

Μὲ ὅσα ὅμως προηγουμένως εἶπαμεν δὲν ἐξηγητήσαμεν ἀκόμη τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τοῦ σχολείου ἐργασίας. Οἱ τρεῖς σκοποὶ τοῦ σχολείου, διὰ τοὺς ὁποίους ἐκάμαμεν λόγον ἀνωτέρω, καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν ἐκπηγάζουσα ὀργάνωσις τοῦ σχολείου δεικνύουν *τὴν ἠθικὴν κατεύθυνσιν τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος*, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἐπιδιώξῃ ἡ ἀγωγή διὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Οὕτως εὐρήκαμεν *τὴν πρώτην* σειρὰν τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ἐννοίας τοῦ σχολείου ἐργασίας.

(1) Πρὸβλ. τὸ ἔργον τοῦ συγγραφέως τοῦ βιβλίου τούτου, Begriff der staatsbürgerlichen Erziehung, ἔκδ. 3 παρὰ τῷ Teubner, Ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ *Εὐαγγ. Κακούρου «ἡ ἐννοία τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη»*, Ἀθήναι 1926. (Σ. Μ.),

(2) Περὶ τῆς αὐτοδιοικήσεως ἐν γένει καὶ τῶν συνεργατικῶν κοινοτήτων τῶν μαθητῶν πρὸβλ. *Conrad—Γεωργακάκι*, Στοιχεῖα Παιδαγωγικῆς Τευχὸς Α' σελ. 91—103 (Σ, Μ.).

Ἡ δευτέρα σειρά τῶν γνωρισμάτων τούτων ἐξάγεται ἀπ' αὐτὴν τὴν φύσιν τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος· ἀλλὰ μόνις θελήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν τὴν φύσιν τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος· εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ βασικοῦ προβλήματος τῆς ἀγωγῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν πρόκειται νὰ ἐξακριβώσωμεν τοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκομεν μὲ τὴν παιδαγωγικὴν αὐτὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ νὰ εὐρωμεν: α'.) *εἰς τίνας ψυχικὰς δυνάμεις τοῦ τροφίμου πρέπει νὰ στραφῶμεν καὶ πῶς πρέπει νὰ μεταχειρισθῶμεν αὐτάς;* β'.) *ποῖαι ἀπὸ τὰς δυνάμεις αὐτάς εἶναι ἀμετάβλητοι καὶ ποῖαι εἶναι μεταβληταί, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προσिताὶ εἰς τὴν διὰ τῆς ἀγωγῆς ἐπίδρασιν;* γ'.) *πῶς πρέπει νὰ γίνεταί ἡ ἐπίδρασις αὕτη, ὥστε νὰ ἐξελίσσειται ἠθικῶς ἡ ἀτομικὴ προδιάθεσις τοῦ χαρακτῆρος ἐκάστου, χωρὶς νὰ καταπιέζωνται, παραμελοῦνται ἢ μαραίνωνται σπουδαῖαι τοῦ χαρακτῆρος τούτου ιδιότητες;* Εἰς τὰς περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ χαρακτῆρος ἐρεῦνας μου (πρὸβλ. Charakterbegriff und Charaktererziehung ἔκδ. 3 1923 παρὰ τῷ Teubner) προσεπάθησα νὰ ἐξακριβώσω τὰς δυνάμεις αὐτάς.

Τέσσαρες εἶναι αἱ δυνάμεις, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξὶς παρέχει τὴν ἐλπίδα ὅτι δυνάμεθα νὰ μορφώσωμεν εἰς τοὺς τροφίμους σπουδαῖον χαρακτῆρα, εἶναι δ' αὐταί: α') *ἡ ἰσχὺς τῆς βουλῆσεως*, β') *ἡ διαύγεια τῆς κρίσεως*, γ') *ἡ εὐαισθησία*, καὶ δ') *ἡ τάσις πρὸς ἐρευναν*. Αἱ δυνάμεις αὐταί, ὅπως καὶ πᾶσαι ἐν γένει αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις, δὲν εἶναι τελείως ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων· ἡ τελευταία μάλιστα τῶν ιδιοτήτων τούτων, ἡ ὁποία, κατὰ τὰ κύρια σημεῖα, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀμετάβλητος προδιάθεσις τῆς ψυχῆς, ἐπηρεάζει πολὺ τὰς ἄλλας τρεῖς ιδιότητες. Διότι ἀπὸ *τὴν ἔντασιν* καὶ τὴν *διάρκειαν* τῶν συναισθητικῶν μᾶς καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι συνδέονται μὲ ἐν ἀξίωμα τῶν πράξεών μας, μὲ μίαν ἀρχὴν τῆς συνειδήσεώς μας, μὲ μίαν ἰδέαν τῆς περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου ἐποπτείας μας, ἐξαριζαται πολὺ ἡ ἐπιμονὴ τῶν ἀποφάσεων, αἱ ὁποῖαι προσέρονται ἀπὸ τὴν βούλησίν μας καὶ ἡ δύναμις μὲ τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκομεν τὴν μεταβολὴν αὐτῶν εἰς πράξεις. Βεβαίως αἱ τέσσαρες αὐταὶ ιδιότητες δὲν εἶναι ἀσφαλῆς ἐγγύησις περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ χαρακτῆρος· εἶναι ἀναγκαῖαι, ἀλλ' οὐχὶ ἐπαρκεῖς προϋποθέσεις, αἱ ὁποῖαι ἐν μέρει

πρέπει να υφίστανται ήδη εις την προδιάθεσιν τοῦ χαρακτῆρος. Πάντοτε ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ προσεέλθῃ εἰς τὰς ἐν μέρει ἐμφύτους αὐτὰς ιδιότητας τοῦ χαρακτῆρος καὶ μία ἐπι-
κτιτος ιδιότης, ἡ ἐνιαία δηλ. εἰς τὴν ψυχὴν μας ὁργάνωσις τῶν ἀξιομάτων, ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν ὑπὸ μίαν ἀνωτάτην ἰδέαν, ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ὅλην ψυχικὴν μας σύστασιν καὶ ἡ ὁποία διὰ τοῦτο κυριαρχεῖ τῆς φύσεώς μας καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν καὶ καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ βάθος.

Ἡ ἐξέλιξις τῶν τριῶν πρώτων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ χαρακτῆρος ἀπαιτεῖ πρὸ πάντων **ἐλευθερίαν ἐνεργείας καὶ ποικιλίαν σχέσεων**. Διὰ νὰ ἐξελιχθῇ ἡ βούλησις πρέπει νὰ παρέχεται εἰς αὐτὴν διαρκῶς ἡ εὐκαιρία νὰ μεταβάλλεται εἰς πρᾶξιν, διὰ νὰ γίνῃ δὲ ἰσχυρὰ πρέπει νὰ παρέχεται εἰς αὐτὴν ἐλευθερία καὶ κίνησις¹⁾. Διὰ νὰ διδαχθῇ ἡ κρίσις νὰ κρίνῃ διαυγέστερα πρέπει νὰ ποικίλῃ τὰς παραστάσεις καὶ τὰς ἐννοίας, μὲ τὰς ὁποίας ἐργάζεται, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, **διὰ τῆς ἀτομικῆς ἐμπειρίας**. Διὰ νὰ ἐπεκτείνεται δ' ἡ εὐαισθησία εἰς εὐρύτερον κύκλον εἶναι ἀνάγκη ἡ νόησις καὶ τὸ θυμικὸν νὰ κινουῦνται, ἀπὸ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας, εἰς πλῆθος πραγματικῶν σχέσεων καὶ οὕτω νὰ συνειθίσουν νὰντιδροῦν ταχέως καὶ πολυειδῶς. Ἡ παθητικότης καὶ ἡ δεκτικότης, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν εἰς τὰ συνήθη σχολεῖα, ἐπηρεάζουν ἀνεπαρκῶς μόνον τὴν ἐξέλιξιν τῶν τριῶν τούτων δυνάμεων, διὰ τοῦτο δέ, οὐχὶ σπανίως, ζητεῖ ἡ ἐξέλιξις τῶν δυνάμεων τούτων διέξοδον, ἡ ὁποία παρέχει νέας δυσκολίας εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἠθικῆς κατευθύνσεως τῶν μαθητῶν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ἡ παλαιὰ ἀπαιτήσις τοῦ Πεισιστοχόου περὶ τῆς αὐτενεργείας τῶν παιδιῶν εὐρίσκειται πάντοτε εἰς τὸ στόμα τῶν παιδαγωγῶν καὶ τῶν διδασκάλων· ἀλλ' ἡ αὐτενεργεῖα αὕτη, καὶ ὅπου, ἕνεκα τοῦ συνήθους εἰς τὰ σχολεῖα μας τρόπου διδασκαλίας ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ διδασκάλου καὶ τὰ βιβλία, δὲν εἶναι ἐπίφασις μόνον, εἶναι αὐτενεργεῖα περιοριζομένη, καὶ διὰ τὰς τρεῖς βασικὰς ιδιότητας τοῦ χαρακτῆρος, δι' ὅλης τῆς εἰς τὰ σχολεῖα συντελουμένης ἐργασίας.

¹⁾ Περὶ τῆς βουλήσεως ἐν γένει πρβλ. *Conrad Γεωργανάκι*, *Ψυχολογίαν* τεύχος Β'. σελ. 5 καὶ ἐπ. (Σ. Μ.).

ὑπὸ ὁρίων αὐστηρῶς προδιαγεγραμμένων, εἶναι **δυστυχῶς ἡ αὐτενεργεῖα μιᾶς μηχανῆς μᾶλλον ἢ τῆς ἰδιορρυθμῶς διαμορφωνούσης ἑαυτὴν ψυχῆς**.

Ἡ μικρά, διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος, ἐπίδρασις τοῦ τοιοῦτου τῶν σχολείων συστήματος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραμείνῃ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἄγνωστος. Ἡ διαρκῶς ἀξαναμένη ἐξατομίκευσις τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου ἐν συνδυασμῶ μετὰ τὴν διαρκῶς περισσότερον ἐμφανιζομένην ἔλλειψιν ἀνιδιοτελῶν, διαυγῶν καὶ αὐτοτελῶς δρώντων ἀνθρώπων, καὶ ἡ ἀνεπαρκὴς ὑπὸ τοῦ λαοῦ διαχείρισις τῶν δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων, τὰ ὁποῖα ἐξεχωρήθησαν εἰς αὐτόν, μᾶς ἔδειξαν ὅτι ἀπὸ τὴν νέαν γερμανικὴν μόρφωσιν λείπει, ὅπως παρετήρησε καὶ ὁ Lichtwark, **ἡ δημιουργικὴ δύναμις**. Διδασκόμεθα, κάθε ἡμέραν καὶ περισσότερον, νὰ κατανοοῦμεν τὴν σημασίαν τῆς ἀτομικῆς πρακτικῆς πρωτοβουλίας, τὴν ὁποῖαν τίποτε δὲν ἔμπορεῖ νὰντικαταστήσῃ, ἡ ὁποία διευθύνεται ἀπὸ μεγάλας ἀρχὰς καὶ ἡ ὁποία κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰναπτυχθῇ, ἐφ' ὅσον ἡ ἀγωγή αὐστηρῶς προδιαγράφει εἰς τὸν τρόφιμον τὸν δρόμον, τὸν ὁποῖον πρέπει νὰκολουθῇ εἰς ὅ,τι καὶ ἂν πρᾶτῃ· διαρκῶς καὶ ἐντονώτεραι ἀκούονται αἱ φωναί, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν, ὅπως τὸ Σχολεῖον ἀνοίξῃ τὰς πύλας του εἰς τὴν **ἐλευθέρως ἐκλεγομένην** ἢ τοῦλάχιστον **τὴν ἐλευθέρως δρῶσαν** ἐνεργεῖαν τοῦ μαθητοῦ· ὁ καθηγητῆς P. Joachimsen ἀπαιτεῖ, εἰς τὴν ἐξαίρετον πραγματείαν του «περὶ τῆς ἐπὶ τὸ ἐλευθερώτερον διαμορφώσεως τῆς διδασκαλίας εἰς τὰς ἀνωτάτας τάξεις τῶν γυμνασίων» (πρβλ. *Báltter für das gymnasialschulwesen*, 1912, τεύχος 2ον) **συστηματοποίησιν τῆς προαιρετικῆς διδασκαλίας** (πρβλ. καὶ κατωτέρω). Παρὰ ταῦτα, κατ' ἀρχάς, ἡ πρακτικὴ παιδαγωγικὴ δὲν ἤθελε τίποτε νὰκούσῃ ἀπὸ τὰ πράγματα αὐτά· ἔπειτα ὅμως ἀπὸ ὀλίγον χρόνον ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐργασίας ὡς ἀρχήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὅμως οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι ἐνόουν **τὴν σύνδεσιν πολλῶν καὶ ποικίλων ἐνεργειῶν τῶν χειρῶν μὲ ὅλα τὰ συνήθως εἰς τὰ σχολεῖα διδασκόμενα μαθήματα**. Καὶ μόνῃ αὕτῃ ἡ χονδροειδῶς ἐπιπολαία ἀντίληψις τῆς ἐννοίας τῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας, ὡς διδασκαλίας περιοριζομένης εἰς τὴν **ἐνασχόλησιν μόνον τῶν χειρῶν**, δείχνει πόσον ὀλίγον

κατενοήθη, ἀπὸ τοὺς περισσοτέρους, ἢ φύσις τῆς ἐννοίας τοῦ σχολείου ἐργασίας. Ἐπειδὴ δέ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν, μέγας ἀριθμὸς διδασκάλων ἀπέκρουε, μὲ ἐπιμονήν, καὶ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ σχολεῖον τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν, ὡς εἰδικοῦ μαθήματος, τὸ σχολεῖον ἐστερεῖτο **τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου μέσου πρὸς μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος**. Παρὰ τοῦτο εἰς τρία παιδαγωγικὰ συνέδρια, τὰ ὁποῖα ἔγιναν κατὰ τὰ ἔτη 1857, 1882 καὶ 1900, ὁ διδασκαλικὸς κόσμος τῆς Γερμανίας ἀνεθεμάτισε τὸ εἰδικὸν χειροτεχνικὸν μάθημα, ὑπὸ οἰανδήποτε μορφήν καὶ ἂν προετείνετο ἢ εἰς τὸ σχολεῖον εἰσαγωγῇ του.

Ἐξ ἄλλου ἢ κινήσις διὰ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας ἔστρεψε τὴν προσοχὴν πολλῶν διδασκάλων, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, εἰς τὰς ἐργασίας τῶν χειρῶν. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἐννοοῦμεν εὐκολα ὅτι ἡ νέα αὕτη κινήσις δὲν ἐβάδισεν, εὐθὺς ἔξ ἀρχῆς, τὴν εὐθεῖαν ὁδόν. Κανεῖς δὲν ὠρμάτο ἀπὸ τὰς σκέψεις, μὲ τὰς ὁποίας θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐννοηθῆ ἢ ἀληθῆς φύσις τῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας· αἱ ἐνασχολήσεις εἰς τὰ νηπιαγωγεῖα, ἢ ἀρξαμένη διὰ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας κινήσις, αἱ παλαιαὶ ἀπαιτήσεις περὶ τῆς αὐτενεργείας τῶν μαθητῶν καὶ ἄλλα ὅμοια συνετέλεσαν εὐθὺς ἔξ ἀρχῆς εἰς τὴν παρανόησιν τῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας, ὡς ἀρχῆς. Ἐπειδὴ δ' ὅταν λέγωμεν ἐργασίαν ἐννοοῦμεν συνήθως **ἐνέργειάν τινα τῶν χειρῶν** ἐνομίσθη ὅτι λύεται τὸ πρόβλημα τοῦ σχολείου ἐργασίας, ἐὰν μὲ οἰονδήποτε ἀπὸ τὰ συνήθως εἰς τὰ σχολεῖα διδασκόμενα μαθήματα συνδεθῆ καὶ οἰαδήποτε τῶν χειρῶν ἐνασχόλησις· καὶ εἰς αὐτὸ δὲ τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας τῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου ἐνομίσθη ὅτι δίδεται ὁ χαρακτὴρ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας, ἐὰν καθωδηγοῦντο οἱ μαθηταὶ νὰ κατασκευάσουν πύργους ἱπποτῶν, οἰκοδομὰς διαφόρους κατὰ τινὰ παλαιὸν ῥυθμόν, νὰ ἰχνογραφήσουν πεδία μαχῶν καὶ τὰ ὅμοια· ἢ δ' εἰκονογράφησις ἐπιχῶν ποιημάτων καὶ τῶν διηγήσεων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης· ἔθεωρεῖτο ὡς ἡ τελειοτάτη ἐφαρμογὴ τῆς νέας ἀρχῆς. Ἄλλ' ὅσον ὀλίγον ἔμπορει κανεῖς νὰ αποκτήσῃ τὴν ἐννοίαν τῆς κατηγορικῆς ἐπιταγῆς τοῦ Καντίου μὲ τὴν ἀντιγραφὴν μιᾶς εἰκόνης τοῦ Καντίου, τόσον ὀλίγον καὶ αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ἐργασίαι τῆς χειρὸς συμφοροῦν μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐργασία τῆς

χειρὸς δύναται, τιθεμένη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν οἰονδήποτε μαθήματος, νάσκησιν μορφωτικὴν ἐπίδρασιν μόνον, ὅταν αἱ ἐννοιαὶ καὶ αἱ γνώσεις τῶν μαθητῶν προέρχονται ἀπὸ γεγονότα τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας, τὸ δ' ὕλικόν τῶν παραστάσεων αὐτῶν ἔχη τὴν πηγὴν του εἰς τὴν ἄμεσον διὰ τῶν ἰδίων αἰσθήσεων παρατήρησιν. Ὅλα τὰ εἶδη **τῆς πνευματικῆς ἐργασίας**, τὰ ὁποῖα ἀνεπτύχθησαν παρὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου, ἔχουν ἕκαστον εἰδικὸν τρόπον ἐργασίας, τότε δὲ μόνον τηρεῖται ἡ ἀρχὴ τῆς ἐργασίας εἰς ἕκαστον τούτων, ὅταν ἡ ἐργασία, εἰσερχομένη εἰς τὸν κύκλον τῶν παραστάσεων καὶ τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἐργασίας, **προσαρμόζεται πρὸς τὰς μεθόδους τῆς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτύχθησαν μετὰ λογικῆς ἀνάγκης ἐντὸς αὐτῆς**. Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος παρέχει εὐκαιρίαν εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ πορίζονται αὐτοτελῶς ἱστορικὰς γνώσεις ἀπὸ συγχρόνους πρὸς τὰ γεγονότα ἀφηγήσεις ἢ ἀπὸ ἄλλας πηγὰς ἢ καὶ μόνον ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν ἱστορικῶν συγγραμμάτων τοῦ παρόντος, ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατορθώνει νὰ κατανοήσουν οἱ μαθηταὶ βαθυτέρα καὶ νὰ συζητήσουν, οὕτως εἰπεῖν, μὲ τὰ πρόσωπα ἐνὸς δράματος, ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος μὲ τὰς ἐργατικὰς κοινότητας παρέχει εἰς τοὺς μαθητὰς εὐκαιρίαν, διὰ τῆς μεταξὺ των συναδελφικῆς ἀναστροφῆς, νὰ καλλιεργήσουν καὶ ἀναπτύξουν τὸ συμπαθητικὸν των συναίσθημα, ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ τοὺς μαθητὰς νὰ κατανοοῦν ἀκριβῶς, διὰ πειραμάτων, τὰ ὁποῖα οἱ ἴδιοι ἐκτελοῦν, τοὺς φυσικοὺς, χημικοὺς καὶ βιολογικοὺς νόμους, **οὗτος ἐργάζεται, κατὰ τὴν διδασκαλίαν του, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας**.

Ἡ φύσις τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ τῆς ἐν αὐτῷ πραγματοποιμένης ἀρχῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ὅπως διόλου διάφορος ἀπὸ ἐκείνην, τὴν ὁποῖαν φαντάζονται καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη οἱ ἀπόστολοι τοῦ σχολείου ἐργασίας, οἱ ὁποῖοι κηρύττουν τὸ νέον εὐαγγέλιον εἰς τὰ διάφορα διδασκαλικά συνέδρια, καὶ διὰ τοῦτο θὰ προσπαθῶ νὰ διασαφηνίσω, μὲ ὅλην τὴν δυνατὴν συντομίαν, τὴν φύσιν αὐτὴν τοῦ σχολείου ἐργασίας· ἐκτενεστέρα δύναται νὰ ἴδῃ ὁ βουλόμενος τὰς ἐνταῦθα ἀναπτυσσομένας ἰδέας μου εἰς τὸ ἔργον μου: *Das grundaxiom des Bildungsverfahrens und*

seine Folgerungen für die Schulorganisation. (Verlag Deutsche Union, Berlin, έκδ. 2α 1923).

Τὸ παιδί μορφώνεται διὰ τούτου ὅτι ἀντιλαμβάνεται καὶ ζῆ εἰς τὸ περιβάλλον. ἐντὸς τοῦ ὁποίου αὐξάνει, τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἢ κοινωνία, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸ ἀγῆκει, ἐκτιμᾷ ὡς τοιαῦτα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ἤτοι τὴν γλῶσσαν, τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα, τὸ πολίτευμα καὶ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου, τὴν θρησκείαν, τὴν ἔννοιαν καὶ τοὺς νόμους τῶν ἐπιστημῶν, αὐτὰς τὰς ἐπιστήμας, τὰ ἀγαθὰ τῆς καλλιτεχνίας καὶ τῆς τέχνης. Ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ δὲν ὁμιλοῦν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἰς τὰ μικρὰ παιδιά, τὰ μεγαλύτερα, τοὺς ἐφήβους· διὰ πολλὰς χιλιάδας ἀπὸ τὰς ὑπάρξεις αὐτὰς δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν φύσιν των κανένα κλειδί, διὰ νὰ μπορέσουν μὲ αὐτὸ νὰ φομοιωθῶσιν, νὰ ἐπεξεργασθῶσιν αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ. Μὲ τὸ νὰ ἐγχαράξωμεν εἰς τὴν μνήμην αὐτῶν μερικὰς ἐννοίας, ἀξιώματα, κανόνας πίστεως, φυσικοὺς νόμους, καλλιτεχνικὰς μορφὰς, ἠθικὰς παραστάσεις, μεθόδους ἐργασίας κλπ. κλπ. δὲν μορφώνομεν αὐτούς· τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν καὶ ἀπὸ τὴν μὲ αὐτὰ ζῶν, διότι μόνον μὲ τὴν ἀτομικὴν ἐπεξεργασίαν μορφώνονται αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι εἰς τὴν ὁλότητά των, γίνονται ἰκανότεραι, ἰσχυρότεραι, σκοπιμώτεραι καὶ μόνον μὲ τὴν ἀτομικὴν ἐπεξεργασίαν ἀναπτύσσονται τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ἐκεῖνα ἔθνη, τὰ ὁποῖα τόσον πολὺ ἐκτιμῶμεν εἰς τοὺς μορφωμένους ἀνθρώπους.

Ἄλλὰ τί ἐννοοῦμεν ὅταν λέγωμεν ἀτομικὴν ἐπεξεργασίαν ἐνὸς ἀγαθοῦ τοῦ πολιτισμοῦ; τί ἐννοοῦμεν ὑπὸ τὰς λέξεις αὐτὰς ψυχολογικῶς καὶ λογικῶς;

Διὰ νὰ μπορέσωμεν νὰ δώσωμεν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν πρέπει νὰ σκεφθῶμεν πῶς γίνονται τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ὄχι βεβαίως εἰς τὰς λεπτομερείας των, διότι τοῦτο θὰ μᾶς ἔφερον εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ γενικῶς. Κάθε νέον ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον χαρίζουν οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν ἀνθρωπότητα φέρει τὸν χαρακτῆρα τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον προέρχεται τὸ πνεῦμα τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι τὸ πνεῦμα ἐνὸς ἀτόμου, εἶναι δυνατόν ὅμως νὰ εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα ὁλοκλήρου λαοῦ ἢ καὶ ὁλοκλήρου γενεᾶς· δυνατόν νὰ

εἶναι ἀτομικόν, δυνατόν ὅμως νὰ εἶναι καὶ γενικόν **χαρακτηριστικόν γνώρισμα ἢ μείγμα τι καὶ τῶν δύο τούτων.** Σαφέστατα φαίνεται τοῦτο εἰς τὰ διάφορα καλλιτεχνικὰ ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα εἰς κάθε ἐποχὴν ἦσαν καὶ εἶναι τὰ ἀτομικώτατα ἀγαθὰ διότι κάθε πραγματικὸν ἔργον τέχνης εἶναι ἢ ἀψευδὴς ἐκδήλωσις ἐνὸς ἀτόμου καὶ μάλιστα τόσον πολὺ, ὥστε ἓνα ἀξιόλογον ἀγαλμα, τὸ ὁποῖον εὐρέθη εἰς μίαν ἀνασκαφήν, ἢ σπουδαῖόν τι νεωστὶ ἀνακαλυφθὲν δράμα ἢ σπουδαῖον μουσικὸν τεμάχιον δύναται νὰ ποδοθῆ ἀσφαλῶς καὶ ὠρισμένως εἰς τὸν πραγματικὸν δημιουργόν του· τοῦτο δὲ εἶναι δυνατόν, διότι τὰ ἔργα τῆς τέχνης φέρουν, **χωρὶς ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ χαρακτηριστικὰ γνώρισμα, τὰ ὁποῖα τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἔχουν εἰς τὸ γενικὸν ἀντικειμενικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς των, καὶ τὸν ὑποκειμενικὸν χαρακτῆρα τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐδημιουργήθησαν.**

Τὸ ἴδιον ἀκριβῶς συμβαίνει δι' ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ· ἡ γερμανικὴ π. χ. γλῶσσα φέρει τὴν σύστασιν, τὸν χαρακτῆρα τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, ὅπως καὶ ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία, εἰς τε τὸ σύνολόν της καὶ εἰς τὰ καθ' ἕκαστον ἐνιαῖα συστήματά της. Καὶ αὐταὶ δ' αἱ μηχαναὶ καὶ τὰ ἐργαλεῖα φέρουν τὸ ἀτομικόν των χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, ὅπως καὶ τὰ ἥθη, τὰ ἔθιμα, αἱ μορφαὶ καὶ τὰ εἶδη τῆς θρησκείας. Αἱ διάφοροι ἐπιστήμαι φέρουν τὸν χαρακτῆρα ὠρισμένων τρόπων τοῦ σκέπτεσθαι· ὁ χαρακτῆρ οὗτος καὶ αἱ πραγματικαὶ σχέσεις εἶναι διάφοροι εἰς τὸν φυσικόν, ἀλλὰ εἰς τὸν καθαρὸν μαθηματικόν καὶ ἀλλὰ εἰς τὸν ἱστορικόν, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἄλλως σύμφωνοι αἱ βαθμίδες τῆς λογικῆς λειτουργίας καὶ εἰς τὰς τρεῖς αὐτὰς ἐπιστήμας.

Αἱ χιλιάδες τῶν σκευῶν, τὰ ὁποῖα καθ' ἑκάστην μᾶς περιβάλλουν καὶ τὰ ὁποῖα καθ' ἑκάστην μεταχειρίζομεθα, φέρουν εἰς τὴν κατασκευὴν των, ἤτοι εἰς τὰς πραγματικὰς των σχέσεις καὶ εἰς τὴν καλαισθητικὴν των ἐμφάνισιν, ἔθρικὸν χαρακτῆρα, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχει συσσωρευθῆ ἢ πνευματικὴ καὶ χειροτεχνικὴ ἐργασία ἀναριθμῶν γενεῶν.

Μετὰ τάνωτέρω δυνάμεθα νὰ δώσωμεν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἄνωτέρω τεθεῖσαν ἐρώτησιν, **τί σημαίνει ἐπεξεργασία ἐνὸς ἀγαθοῦ τοῦ πολιτισμοῦ;** ἐφ' ὅσον ἕκαστον ἀγαθόν τοῦ πολι-

τισμοῦ ἔχει ἓνα πνευματικὸν χαρακτῆρα, μίαν πνευματικὴν σύστασιν, ἐκεῖνος μόνον δύναται νὰ ἔχη πρόσοδον πρὸς τὸ ἀγαθὸν τοῦτο, ὁ ὁποῖος κατέχει τὴν αὐτὴν, ἢ κατὰ προσέγγισιν τὴν αὐτὴν πνευματικὴν σύστασιν. **Διὰ τοῦτον δὲ ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν πρόσοδον αὐτὴν δύναται τὸ ἀγαθὸν τοῦ πολιτισμοῦ νὰ γίνῃ ἀγαθὸν μορφώσεως.** Ὁ πνευματικὸς χαρακτῆρ τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης εἶναι διάφορος ἀπὸ τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα τῆς Φυσικῆς καὶ οὗτος πάλιν εἶναι διάφορος ἀπὸ τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀγαθοῦ τῆς γλώσσης ἢ μαθηματικῆς τινος ἐπιστήμης. Ἀκόμη διαφορετικώτεροι εἶναι οἱ πνευματικοὶ χαρακτῆρες τῶν ἀγαθῶν τῆς τέχνης καὶ τῶν θρησκευτικῶν συστημάτων. Κανὲν ἀπὸ τὰ συστήματα αὐτὰ δὲν ἔχει, ἐφ' ὅσον λαμβάνομεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς καθαρῶς μονομερεῖς ἐκδηλώσεις τῶν ἀγαθῶν τούτων, τὸ κλειδί διὰ τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἄλλου.

Ὅταν ἡ πνευματικὴ μου σύστασις προσαρμόζεται πρὸς τὴν πνευματικὴν σύστασιν ἐνὸς ἀγαθοῦ τοῦ πολιτισμοῦ καταλαμβάνομαι τελείως ἀπὸ τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ καὶ ὑπολείπεται μόνον νὰ ἐξακριβωθῇ, ἂν εἶμαι πνευματικῶς ἢ ψυχικῶς τόσον ἰσχυρὸς, ὥστε νὰ φομοιωθῶ τὸ ἀγαθὸν αὐτό. **Δύναμαι δὲ νὰ φομοιωθῶ τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ μόνον διὰ τούτου** ὅτι, διὰ συνεχοῦς καὶ ἀδιαλείπτου ἐνεργείας, ἢ ὅποια προέρχεται ἀπὸ **τὴν ὁλότητα** τῆς φύσεώς μου, προσπαθῶ νὰ μεταθέσω ἑμαυτὸν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀγαθοῦ τούτου τοῦ πολιτισμοῦ, μὲ ἄλλας λέξεις νὰ **ἐπεξεργασθῶ αὐτό.** Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἀγαθὸν τοῦτο τοῦ πολιτισμοῦ ἀναπτύσσει τὴν μορφωτικὴν του ἀξίαν, καὶ μάλιστα κατ' ἀναλόγητον ἀνάγκην αὐτὸ τοῦτο μὲ συναρπάζει τὸ ἀγαθὸν τοῦτο καὶ μὲ ὀλοσπᾶ ἀπὸ τὴν μέχρι τοῦδε βαθμίδα τῆς πνευματικῆς μου ὑπάρξεως· καὶ τοῦτο συμβαίνει, διότι τὸ ἀγαθὸν τοῦτο προῆλθεν ἀπὸ ἀνάλογον πνευματικὴν λειτουργίαν καὶ συγκεντρώνει, οὕτως εἶπεῖν, ἐν ἑαυτῷ, **δυνάμει**, τὴν μορφωτικὴν ἐνέργειαν τῆς πνευματικῆς ταύτης λειτουργίας, ἕως ὅτου ἐφανισθῇ τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἀγαθὸν τοῦτο πνεῦμα καὶ μεταβάλλῃ, διὰ τῆς ἐπεξεργασίας, διὰ τῆς ἀφομοιώσεως τοῦ ἀγαθοῦ τούτου τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν δυνάμει ὑφισταμένην ἐν αὐτῷ ἐνέργειαν εἰς **ἐνεργεῖα** ἐνέργειαν τῆς προσωπικότητός του.

Αὐτὴν τὴν δυναμικὴν πνευματικὴν ἐνέργειαν, ἢ ὅποια συγκεντρώνεται εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ καλῶ ἐσωτερικὴν μορφωτικὴν ἀξίαν τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ δὲ σχολεῖον ἐργασίας εἶναι τὸ σχολεῖον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον, διὰ τῶν μεθόδων, τὰς ὁποίας ἐφαρμόζει καὶ διὰ τοῦ εἶδους τῆς ὅλης λειτουργίας του, παραλαμβάνει τὰ μορφωτικὰ αὐτὰ ἀγαθὰ τῆς ἐσωτερικῆς μορφωτικῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ. Κατὰ ταῦτα δὲν ἔχει οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην σχέσιν μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ σχολείου ἐργασίας τὸ νὰ ἰχνογραφῇ κανεὶς **εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας** τὴν πορείαν μαχῶν ἢ τὸ νὰ νάναπαριστᾷ δι' εὐπλάστου ὕλης τὰ εἶδη γνωστῶν οἰκοδομικῶν ὀρθῶν, ἢ τὸ νὰ εἰκονογραφῇ, κατὰ **τὸ γλωσσικὸν μάθημα,** ποιήματα ἢ διηγήσεις τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἢ τὸ νὰ προπαρασκευάζῃ τεχνικὰς τινὰς δεξιότητας π. χ. **τὴν γραφὴν ἢ τὴν ἰχνογραφίαν** δι' ἄλλων τεχνικῶν δεξιοτήτων, π. χ. τῆς παραστάσεως γραμμάτων ἢ ἀντικειμένων δι' ὀσπρίων, ξυλῶν ἢ εὐπλάστου τινὸς ὕλης, καὶ δὲν θὰ εἴπη τίποτε, ἀπολύτως τίποτε, διὰ τὸ σχολεῖον ἐργασίας, ἢ συνήθως, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, γινομένην διάκρισις **τῆς ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ διδασκαλίας καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας,** ὧν ἡ τελευταία κηρύσσεται, ὡς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ σχολείου ἐργασίας.

Ἡ ἐργασία εἰς τὸ ἐργαστήριον εἶναι δυνατὸν νὰ ανταποκρίνεται τελείως πρὸς τὸ τέλειον πνεῦμα τοῦ σχολείου ἐργασίας, ὅπως τοῦτο ὠρίσαμεν ὀλίγον ἀνωτέρω, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ διδασκαλία τῆς ἐργασίας εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ανταποκρίνεται εἰς τοῦτο, καὶ ἀντιστρόφως. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον σήμερον ἐφαρμόζεται εἰς τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα, ὡς **ἀρχὴ τῆς ἐργασίας καὶ διδασκαλίας τῆς ἐργασίας,** ὡς μέσον μορφώσεως τῶν μαθητῶν, δύναται μὲν νὰ εἶναι κατάλληλον καὶ μάλιστα νὰ σινιστᾶται ὡς μέσον κατάλληλον διὰ τὴν ἐποπτεῖαν τῶν μαθητῶν ἢ τὴν ἐνασχόλησιν αὐτῶν ἢ καὶ ὡς μέσον παιδείας (διότι καὶ τοῦτο ἐπιτρέπεται προκειμένου περὶ μικρῶν μαθητῶν), **δὲν ἔχει ὅμως νὰ κάμῃ τίποτε μὲ τὴν ἐννοίαν τοῦ σχολείου ἐργασίας.** Ὁ γνωστὸς παιδαγωγικὸς *Basedow* ἐπέζησε νὰ ἴδῃ ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐπινοηθέντα γράμματα ἀπὸ ζύμην δὲν ἠδύναντο νὰ προαγάγουν οὔτε τὴν πρὸς ἀνάγνωσιν οὔτε τὴν πρὸς γραφὴν δεξιότητα τῶν μαθητῶν· καὶ τὰ ἔντυπα καὶ τὰ

χειρόγραφα γράμματα ἔχουν βεβαίως καὶ τὸν ἔθνικὸν καὶ τὸν ἀτομικὸν τῶν χαρακτῆρα· καὶ εἰς αὐτὰ ἐνυπάρχει ἀντικειμενικὸν τι πνεῦμα· ἀλλ' ἢ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπεξεργασία τοῦ πνεύματος τούτου δὲν εἶναι ἔργον τοῦ Σχολείου.

Υπάρχουν ἄλλαι μέθοδοι, αἱ ὁποῖαι ἐπιδιώκουν τὴν διὰ τῶν τοιούτων πραγμάτων ἐργασίαν, ἥτοι τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν μορφῶν καὶ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῶν μορφῶν χωρὶς νὰ προσκρούουν εἰς τὴν ψυχολογίαν καὶ τὴν λογικὴν τῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας. Ἡ ἅπλῃ τῶν χειρῶν ἐνασχόλησις, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν λαμβάνονται πρὸς ὄφθαλμῶν οὔτε αἰσθητικὰ φυσικὰ καὶ ἀντικειμενικῶς πνευματικὰ σχέσεις τῆς ἐσωτερικῆς πορείας τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐνεργείας, οὔτε ἢ μὲ αὐτὰς συνδεομένη ἀσκήσις τῆς βουλήσεως καὶ διαύγεια τῆς κρίσεως, ὅσον καὶ ἂν φέρῃ τὸν τύπον τῆς ἐξωτερικῆς ἐργασίας, δὲν εἶναι σαφῆς ἀπόδειξις τοῦ Σχολείου, τὸ ὁποῖον ἡμεῖς ὀνομάζομεν σχολεῖον ἐργασίας.

Ὡς μέθοδοι βεβαίως ἐπιπτείας, ὡς μέσα μορφώσεως τῶν αἰσθησεῶν, ὡς ἱκανοποιήσις τῆς τόσον ζωηρᾶς ὀρεῆς τῶν παιδιῶν πρὸς ἐνασχόλησιν, ὡς μέσα τέλος, διὰ τῶν ὁποίων ζωογονεῖται ἢ διδασκαλία οἰουδήποτε μαθήματος, αἱ τοιαῦται τῶν χειρῶν ἐνεργεῖαι εἶναι ὄχι μόνον ὠφέλιμοι, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἀναγκαῖαι· ἀλλὰ διὰ τούτων δὲν προστίθεται εἰς τὸ σχολεῖον κανένα νέον μορφωτικὸν στοιχεῖον· τὸ πολὺ ἢ ἐκτέλεσις τῶν τοιούτων ἐργασιῶν εἶναι παλαιὰ ἀπαιτήσις, ἢ ὁποία ἐπὶ πολὺ παρημελήθη. Μόνον, ὅταν αἱ ἐνεργεῖαι τῶν χειρῶν χρησιμοποιοῦνται πρὸς ἐπεξεργασίαν ὠρισμένων ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς συστηματικὸν μέσον τῆς μορφώσεως τῆς βουλήσεως καὶ τῆς διαυγείας καὶ τῆς δξότητος τῆς κρίσεως, χρησιμοποιοῦνται δὲ μόνον, ὅπου ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων φαίνονται ἀναγκαῖαι καὶ ἐκ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς εἶναι δυναταί, μόνον τότε παρέχουν αὐταί μορφωτικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἦτο, μέχρι τῆς σήμερον, ἄγνωστον εἰς τὰ σχολεῖά μας. Ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει μόνον, ὅταν αἱ ἐνεργεῖαι τῶν χειρῶν παρέχουν ἀφορισμὸν, εἰς τὴν ἐκάστοτε ὑπάρχουσαν, εἰς ἐκάστην βαθμίδα τῆς ἐξελίξεως τοῦ παιδιοῦ, **δεξιότητα ἐκδηλώσεως τῆς ὅλης ψυχῆς αὐτοῦ, νάναπαραστήσῃ ἀκριβῶς τοῦτο, τὸ ὁποῖον τὸ παιδί ἐπιδιώκει αὐτομάτως, ἐξ ἰδίου ὅλως**

διαφέροντος καὶ ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου, τὸ ὁποῖον, αὐτὸ καθήρτισε μετὰ ἐπιμελῆ ἀτομικὴν σκέψιν, καὶ ὅταν αἱ ἐνεργεῖαι αὐταί, σύμφωνα πρὸς ταῦτα, προβάλλουν, εἰς κάθε βῆμα μεγαλυτέρας ἀπαιτήσεως εἰς τὴν δεξιότητα, τὴν ἀκριβείαν καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ παιδιοῦ.

Ἴδιον συστατικὸν μέρος τοῦ σχολείου ἐργασίας ἀποτελεῖ καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἐργασίας, ὡς ἐργασίας τῶν χειρῶν· ἡ διδασκαλία αὕτη πρέπει νὰ γίνεται πρὸ πάντων εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, **διότι ἡ πρακτικὴ ἐνεργεῖα ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς παιδικῆς ψυχῆς.** Ὑπάρχουν ὅμως διδάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι τὴν τοιαύτην τῶν χειρῶν ἐργασίαν ἀποδέχονται μὲν ὡς ἀρχὴν ἐνασχολήσεως τῶν παιδιῶν εἰς ὠρισμένα μαθήματα, ἀποκροῦν ὅμως ὡς **εἰδικὸν μάθημα.**

Ἄλλ' ἡ διδασκαλία τῆς ἐργασίας ὡς ἀρχὴ καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἐργασίας, ὡς **εἰδικὸν μάθημα,** συνδέονται στενωτάτα μεταξὺ τῶν, ὡς ἢ λαβὴ καὶ ἢ λεπίς τοῦ μαχαιριοῦ. Παντοῦ, ὅπου τίθεται ὡς διδακτικὴ ἀρχὴ ἢ προαγωγή τῆς τεχνικῆς δεξιότητος τῶν μαθητῶν, εἶναι ἀναπόφευκτος ἀνάγκη καὶ ἡ ἀνάλογος τεχνικὴ μόρφωσις αὐτῶν. Τὸ νὰποκρούη κανεὶς ὅλως διόλου τὴν ἐνασχόλησιν τῶν χειρῶν τῶν μαθητῶν, καίτοι δὲν εἶναι ψυχολογικόν, εἶναι εὐνόητον· **εἶναι ὅμως ὅλως διόλου παράλογον τὸ νὰ δεχόμεθα μὲν τὴν ἐργασίαν τῶν χειρῶν ὡς ἀρχὴν, νὰποκρούωμεν ὅμως αὐτήν, ὡς εἰδικὸν μάθημα.** Ἀπὸ τοῦ Πεσταλότζη θεωρεῖται ὡς ἄξιωμα ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς μητρικῆς γλώσσης πρέπει νὰ εἶναι καὶ διδακτικὴ ἀρχὴ καὶ εἰδικὸν μάθημα· ἢ ἀπαιτήσις **πᾶν μάθημα πρέπει νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ διδασκαλία τῆς μητρικῆς γλώσσης,** δὲν θὰ εἶχε καμμίαν σημασίαν, ἂν δὲν εἶχαν ὀρισθῆ καὶ ἰδιαίτεροι ὄροι διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς μητρικῆς γλώσσης· διὰ τοῦτο δὲν ἀπαιτοῦμεν μόνον νὰ ἐκφράζον οἱ μαθηταὶ ὀρθῶς, προφορικῶς τε καὶ γραπτῶς, τὰ διανοήματά των εἰς κάθε μάθημα, ἀλλ' ἐκτὸς τούτου ἀπαιτοῦμεν μέγαν ἀριθμὸν ὠρῶν καὶ διὰ τὴν εἰδικὴν διδασκαλίαν τῆς μητρικῆς γλώσσης. Ἡ ἀρχὴ, τὴν ὁποίαν ἐγὼ ἔθηκα πρὸ πολλῶν ἐτῶν καὶ τὴν ὁποίαν, σήμερον, ὅλοι ἀποδέχονται, **ὅτι δηλ. κανένα μάθημα, τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται μὲ πράγματα δὲν πρέπει νὰ διδάσκηται ἄνευ τῆς βοήθειας τῆς Ἰκνογραφίας,** θὰ εἶχεν ὀλέθρια ἀποτελέσματα διὰ

τὴν ἐξέλιξιν τῆς διὰ τῶν γραφικῶν παραστάσεων δεξιότητος τῶν μαθητῶν πρὸς ἐκδήλωσιν καὶ διὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ καλαισθητικοῦ τῶν συναισθήματος, ἂν δὲν ὑπῆρχεν παράλλῳ καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἰχνογραφίας, ὡς εἰδικοῦ μαθήματος, μὲ τὸ ὁποῖον παρέχονται εἰς τοὺς μαθητὰς ὁρισμέναι τεχνικαὶ δεξιότητες, ἄνευ τῶν ὁποίων ἡ δύναμις τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῶν θὰ παρέμενεν εἰς πρωτογενῆ κατάστασιν. Ἐὰν θὰ εἶχαμεν τὴν ἀρίθμησιν μόνον ὡς διδακτικὴν ἀρχήν, ἄνευ εἰδικῶν ἀσκήσεων καὶ εἰδικῆς διδασκαλίας, θὰ ἐβλέπαμεν ταχέως ὅτι τὸ συγκεχυμένον περιεχόμενον τῶν οὕτως ἀποκτωμένων ἀριθμητικῶν παραστάσεων θὰ καθίστατο ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀχρηστον διὰ τὴν διασάφησιν ἄντικειμενικῶν ἐννοιῶν. Ὁ χορὸς, ὁ ὁποῖος διδάσκεται εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῶν Δημοτικῶν σχολείων τῶν θηλέων θὰ παραμένῃ, ἐφ' ὅσον δὲν γίνονται συστηματικαὶ ἀσκήσεις, αἱ ὁποῖαι μόναι δίδουν εἰς τὴν βούλησιν τὴν δύναμιν νὰ κυριαρχῇ τῶν μυϊκῶν κινήσεων, εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀφύας παιδικῆς παιδείας. Ἄλλ' ἡ δύναμις τῆς τοπικῆς ἐκδηλώσεως, ὅπως ἐκδηλώνεται εἰς τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας, ἐξεταζομένη ἁπλῶς ὡς ψυχικὴ δύναμις, δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὰς δύο ἄλλας δυνάμεις τῆς γλωσσικῆς καὶ τῆς γραφικῆς ἐκδηλώσεως. Τὸ νὰ θεωροῦν μερικοὶ τὴν δύναμιν αὐτὴν μικροτέρου λόγου ἀξίαν, ὡς πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀγωγῆς, εἶναι ἐπὶ τέλους εὐνόητον. Ἐκεῖνος ὅμως, ὁ ὁποῖος ἐκτιμᾷ καὶ τὴν δύναμιν αὐτὴν καὶ νομίζει ἀναγκαῖον νὰ καλλιερῆ καὶ αὐτὴν, ὡς παιδαγωγικὸν μέσον, ὀφείλει νὰ ἐξάγῃ τὰ ἴδια συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴν καλλιέργειαν καὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων τῆς ἐκδηλώσεως. Οὕτως ἐρχόμεθα εἰς ἓνα νέον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ὀρθοῦ σχολείου ἐργασίας, ὡς σχολείου, τὸ ὁποῖον μορφώνει τὸν χαρακτῆρα.

IV. Η ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΤΕΧΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ.

Ὅτι καὶ ἂν κάμνη τὸ σχολεῖον πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει καὶ οἰαδήποτε διδακτικὰ καὶ παιδονομικὰ μέτρα καὶ ἂν λαμβάνῃ πρὸς τοῦτο, αὐτὴ ἡ φύσις τοῦ Σχολείου ἀπαιτεῖ νὰ δίδεται **μεγαλυτέρα σημασία εἰς τὴν τελείαν καὶ ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν κάθε ἐνεργείας, μὲ τὴν ὁποῖαν τὸ σχολεῖον ἐπιδιώκει νὰναπτύξῃ τὴν βούλησιν, τὴν νόησιν καὶ τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα τῶν τροφίμων του.** Ἡ ἀγωγή πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς βουλήσεως ἀπαιτεῖ ἀναντιρροήτως νὰ μὴ ἐξέροχεται ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ παιδιοῦ καμμία ἐργασία, ἡ ὁποία δὲν φέρει τὴν σφραγίδα τῆς προσπαθείας, τὴν ὁποῖαν κατέβαλλε τὸ παιδί πνευματικῶς ἢ σωματικῶς διὰ νὰ κάμῃ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ὅσον τὸ δυνατόν τελειότεραν· τοῦτο δ' εἶναι ἡ οὐσιωδестаτή διαφορὰ τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀπὸ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας τοῦ νηπιαγωγείου, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ καθαρὰ παιδιὰ εἶναι ὁ ζωογόνος ἀῆρ τῆς παιδαγωγικῆς ἐνεργείας. Τὴν χειρίστην ἐπίδοσιν διὰ τὴν ἀγωγήν τῆς βουλήσεως ἔχει τὸ νὰ συνειθίσουν τὰ παιδιὰ ἐνὸς σχολείου, εἰς τὸ ὁποῖον φοιτοῦν 7—8 ἔτη, νὰ ἐκτελοῦν τὴν ἐργασίαν των, εἰς ἓνα ἢ καὶ εἰς ὅλα τὰ μαθήματα, **κατὰ προσέγγισιν ἢ σχεδὸν ὀρθῶς**, καὶ τίποτε δὲν παρασύρει περισσότερο εἰς τοῦτο—χωρὶς νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖον—ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐργασίας, ὅταν αὕτη τίθεται μόνον, ὡς ἀρχή, διότι ἐνενηντα φορὰς εἰς τὰς ἑκατὸν ἢ τοιαυτῆ ἐργασία **ἐκφυλλίζεται εἰς ἓνα ἀρκετὰ ἢ περίπου καλά**, καὶ παραμένει εἰς ὀλόκληρον σειρὰν τάξεων εἰς τὴν βαθμίδα τῆς ἀμερίμως καὶ ἀκόπως παιζούσης ἐρασιτεχνίας. Ὅλη ἡ ἀγωγή τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ ὄλικόν ἀποτέλεσμα πλείστον καὶ ἐλαχίστων προσπαθειῶν τῆς ἐκουσίας προσοχῆς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν παντοῦ τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν. Εἰς τοὺς ἠθικοὺς ἀγῶνας τοῦ μετὰ ταῦτα ὁμοίου βίου νικᾷ πρὸ πάντων ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐπιτυγχάνει καλύτερα νὰ στρέφῃ διαρκῶς τὴν ἐκουσίαν προσοχήν του εἰς τὰ ἠθικὰ ἐλατήρια, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προκαλέσουν τὴν πρὸς ἐνέρο-

γειαν ἀπόφασιν· ἀλλ' ἡ ἔκονσία προσοχή, ὅπως ὅλοι γνωρίζομεν, εἶναι διὰ τὰ παιδιὰ πολὺ δυσκολωτέρα παρὰ διὰ τοὺς ἐνηλίκους, οὐδέποτε δὲ θὰ κατορθώσουν νὰ μάθουν τὸ πραγματικῶς δύσκολον τοῦτο πρᾶγμα, ἐὰν πάντοτε ἐπιτρέπωμεν εἰς αὐτοὺς νὰ ἐκτελοῦν τὰς χειροτεχνικὰς τῶν ἐργασίας **κατὰ προσέγγισιν** ὀρθῶς καὶ ἐὰν χαρίζομεν εἰς αὐτοὺς ὅλας τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν τὰ ὑλικά καὶ ἡ χρῆσις τῶν ἐργαλείων καὶ ὅλας τὰς σωματικὰς προσπαθείας, καὶ τὰς πνευματικὰς σκέψεις. Συμβαίνει ὅμως καὶ ἄτι ἄλλο πολὺ χειρότερον· συνειθίζουσι δηλ. οἱ μαθηταὶ σιγὰ σιγὰ νὰ μένουν εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴν ἐργασίαν, τὴν ὁποίαν, χωρὶς κόπον, ἔκαμαν, ὅσας ἀτελείας καὶ ἂν ἔχη· **ἀλλ' οὕτω μορφώνομεν ἐρασιτέχνας καὶ ὄχι ἐργάτας.**

Ὁ κίνδυνος αὐτὸς προλαμβάνεται, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐὰν συστηματικῆ εἰδικῆ διδασκαλίᾳ τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ τὸ παιδί ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους τῆς φοιτήσεώς του εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον, μὲ τὴν αὐστηρότητα τῶν ἀπαιτήσεών της, ὡς πρὸς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐκτελέσεως οἰασδήποτε ἐργασίας, ἀναλόγου πρὸς τὴν ἐκάστοτε ἱκανότητα αὐτοῦ, διαπαιδαγωγῆσιν αὐτὸ μὲ ἀγάπην μὲν, ἀλλὰ καὶ ἄνευ οἰασδήποτε ἐπιεικείας. Γὰ πνευματικὰ καὶ χειροτεχνικὰ ἔθη, τὰ ὁποῖα τὸ παιδί αὐτὸ θάποκτήσῃ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον, μεταβιβάζονται, χωρὶς ἀμφιβολίαν, καὶ εἰς τὰς ἐργασίας τῆς χειρὸς, αἱ ὁποῖαι ἐκτελοῦνται καὶ εἰς οἰονδήποτε ἄλλο μάθημα καὶ ἀπομακρύνουν καὶ ἀπ' αὐτὸ τὴν ἐπιβλαβῆ ἐρασιτεχνίαν. Παιδιὰ τοιοῦτοτρόπως διαπαιδαγωγούμενα ἀρνοῦνται νὰ ἀναλάβουν τὴν ἐκτέλεσιν οἰασδήποτε ἐργασίας, τὴν ὁποίαν γνωρίζουν ὅτι θὰ ἐκτελέσουν ἀτελῶς, τὸναντίον δ' ἐπιζητοῦν νὰ μεταβιβάσουν καὶ εἰς τὰς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι ἀνατίθενται εἰς αὐτὰ καὶ εἰς τὰ ἄλλα μαθήματα, τὴν αὐτὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐκδηλώσεως, ἡ ὁποία ἔγινεν εἰς αὐτὰ φύσις κατὰ τὴν εἰδικὴν διδασκαλίαν τῆς ἐργασίας, ἐφ' ὅσον αἱ ἐργασίαι αὗται εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὴν ὀριμότητα καὶ πρὸς τὰ διαφέροντά των. Σαφῆς ἀπόδειξις τοῦτου εἶναι ἡ σχεδὸν αὐτομάτως ἐμφανιζομένη ἀπαρῆσκα ὡς πρὸς τὸ μάθημα τῆς Ἰχνογραφίας εἰς τὰ παιδιὰ ἡλικίας δέκα ἕως δώδεκα ἐτῶν, ὅταν, μέχρι τῆς ἡλικίας αὐτῆς, δὲν ἐκαλλιεργήθη ἐπιμελῶς ἡ δεξιότης αὐτῶν πρὸς γραφικὴν ἐκδήλωσιν ἢ

τὰποτελέσματα τῆς διδασκαλίας δὲν ἦσαν ἱκανοποιητικὰ δι' αὐτὰ. Καὶ εἰς τὰς δύο αὐτὰς περιπτώσεις βλέπομεν ὅτι παύει, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, ἡ Ἰχνογραφικὴ παιδιὰ, εἰς τὴν ὁποίαν, μέχρι τῆς ἡλικίας αὐτῆς, τόσον εὐχαρίστως ἀσχολοῦνται σχεδὸν ὅλα τὰ παιδιὰ.

Ἡ γλῶσσα, ἡ Ἰχνογραφία καὶ ἡ πλαστικὴ (ἢ πλαστικὴ ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν μὲ οἰανδήποτε ὕλην) εἶναι μέσα ἐκδηλώσεως, δυνάμενα νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὴν ἀγωγήν τῆς βουλήσεως καὶ τὴν διαύγειαν τῆς κρίσεως, μόνον, ὅταν συστηματικῆ παιδείᾳ διδάσκῃ τὸν παῖδα νὰ τελειοποιῇ τὰς δεξιότητάς του πρὸς ἐκδήλωσιν καὶ συνειθίζῃ αὐτὸν νὰ εὐρίσκη, ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου του, δι' ἐκάστην σκέψιν, τὴν μόνην κατάλληλον ἐκδήλωσιν μὲ τὴν μεγίστην δυνατὴν αὐτοτέλειαν καὶ νὰ δίδῃ εἰς ἐκάστην μορφήν, τὴν ὁποίαν διενόηθη, τὴν μεγίστην δυνατὴν (εἰς τὴν φύσιν τῆς χρησιμοποιουμένης ὕλης) τελειότητα· **εἰς τοῦτο μόνον πρέπει νὰναζητῆται ἡ φύσις τῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας ὡς ἀρχῆς.**

Ἡ κατεύθυνσις, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ὁ χαρακτὴρ μας ἐξαοτᾶται, ὄχι ὀλίγον, καὶ ἀπὸ τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἐκτελοῦμεν τὴν καθημερινὴν μας ἐργασίαν. Κάθε ἐπιπολαίᾳ ἐργασία, ἡ ὁποία ἐξέρχεται ἀπὸ τὰς χεῖράς μας, κάθε **κατὰ προσέγγισιν**, τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπομεν εἰς τοὺς ἑαυτούς μας, ἀποτυπώνεται εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς βουλήσεώς μας. Ἐφ' ὅσον τὸ παιδί παίζει πραγματικὰ καὶ ἐφ' ὅσον τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ παίζῃ, κάθε κατὰ προσέγγισιν ἐκτελουμένη ἐργασία ὄχι μόνον ἐπιτρέπεται, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀναγκαία, διότι κατὰ τὴν καθαρὰν παιδικὴν παιδιάν ἡ ἐνέργεια τῶν χειρῶν παρέχει μόνον τὴν βάσιν διὰ τὴν ἐλευθέρως δρωσαν φαντασίαν, τὰ δὲ προϊόντα τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἔχουν συμβολικὴν μόνον σημασίαν, δὲν εἶναι αὐτὰ σκοπὸς τῆς ἐνεργείας. Τὸ σχολεῖον ὅμως **πρέπει νὰ μεταβάλῃ τὴν παιδιάν εἰς ἐργασίαν** καὶ τὰ προϊόντα τῆς ἐν αὐτῷ ἐκτελουμένης ἐργασίας ἔχουν πραγματικὴν ἀξίαν, **εἶναι αὐτὰ ταῦτα ὁ σκοπὸς τῆς ἐνεργείας**, ἐπειδὴ δ' ὁ χαρακτὴρ μορφώνεται μόνον μὲ τὴν πρᾶξιν, διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη **νὰ καταβάλουν οἱ παιδαγωγοὶ μεγάλην φροντίδα, ὅπως κάθε ἐργασία, κάθε πρᾶξις τῶν παιδιῶν φέρῃ τὴν σφραγίδα τῆς βαθείας σκέψεως, τῆς**

μεγίστης επιμελείας και τῆς ἀπολύτου ἐντιμότητος. Ἀπ' αὐτῆς δὲ τῆς ἀπόψεως δὲν ἔχει καμμίαν σημασίαν τὸ τί προκαλοῦμεν τὸν τρόφιμον νὰ κάμῃ, εἰς ποίαν δηλ. τεχνουργίαν προσπαθοῦμεν νὰναπτύξωμεν τὴν δεξιότητα καὶ τὴν πρὸς ἐκδήλωσιν ἱκανότητά του· μία ἢ δύο τεχνουργίαι εἶναι ἀρκεταί. Τὸ μόνον, τὸ ὁποῖον ἔμποροῦμεν νὰπαιτήσωμεν εἶναι ὅπως αἱ τεχνουργίαι, τὰς ὁποίας ἐκλέγομεν. **δύνανται νὰ ἐξελίσσονται πάντοτε εἰς περισσοτέραν ἀκριβείαν, τὴν ὁποίαν καὶ ὁ ἴδιος ὁ τρόφιμος δύναται νὰ ἐλέγῃ μὲ μηχανικὰ μέσα.** Ἐπειδὴ δὲ τὰς ιδιότητας αὐτὰς δὲν ἔχει ἢ διὰ πλαστιλίνης πλαστικῆ, λαμβανομένων πρὸ ὀφθαλμῶν τῶν ἀπαιτήσεων, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἔχωμεν ἀπὸ παιδιὰ ἡλικίας ἕξ ἕως δώδεκα ἐτῶν, διὰ τοῦτο θεωρῶ τὴν χειροτεχνίαν αὐτήν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διὰ ναστοχάστου, ξύλου καὶ μετάλλου, ἀκατάλληλον διὰ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον. Ὅλοι οἱ ἀπόστολοι τοῦ σχολείου ἐργασίας πρέπει νὰ ἔχουν τὴν συνείδησιν ὅτι εἶναι ἐγκλημα διὰ τὸ σχολεῖον νὰ στηρίζουν τὴν ἀρχὴν τῆς ἐργασίας ἐπὶ βάσεως ἄλλης ἀπὸ τὴν τῆς ἀκριβείας καὶ τῆς φερεγγυότητος, δύο ιδιοτήτων, εἰς τὰς ὁποίας ὁ γερμανικὸς λαὸς ὀφείλει, πρὸ πάντων, τὴν εὐδοκίμησίν του. Ἡ πείρα, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησα εἰς τὰς πειραματικὰς τάξεις τῶν σχολείων τοῦ Μονάχου, ὅτι δηλ. **ἡ ἀπαίτησις πρὸς μεγίστην ἀκριβείαν δὲν ζημιώνει οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον τὴν ἐκ τῆς ἐργασίας χαράν,** ἀλλὰ τοῦναντίον αὐξάνει αὐτὴν ἀπὸ μηνὸς εἰς μῆνα, πείθει ἀσφαλῆστατα ὅτι ἔμποροῦμεν νὰκολουθήσωμεν τὸν δρόμον αὐτόν, ἀπὸ τὸ πρῶτον σχολικὸν ἔτος, μὲ ἀρίστας περὶ τῆς ἐπιτυχίας ἐλπίδας.

Ἄλλ' ἡ ἀντίληψις αὕτη περὶ τῆς βάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ στηρίζεται ἡ ἀρχὴ τῆς ἐργασίας, ἀντίκειται πρὸς τὴν ἀπαίτησιν, κατὰ τὴν ὁποίαν **εὐθύς ἐξ ἀρχῆς** πρέπει νὰ ἐπιτρέπωμεν **ἐλευθερίαν** ἐνεργείας εἰς τὰς πνευματικὰς καὶ τὰς χειροτεχνικὰς δυνάμεις τῶν μαθητῶν. Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι κύριος τῶν μέσων τῆς ἐκδηλώσεως δὲν δύναται νὰ ἐκδηλώσῃ τελείως οὐδὲ τὰ ἀπλούστατα ἀντικείμενα· ἡ μηχανικὴ ἀσκησις διὰ τῆς συστηματικῆς χρήσεως τῶν μέσων τῆς ἐκδηλώσεως εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ κάθε ἀξίαν λόγου ἐλευθερίαν ἐνεργείαν, διὰ κάθε παραγωγικὴν ἐργασίαν, (προβλ. τὴν πραγματείαν

μου: *Productive Arbeit und ihr Erziehungsvert*), ἢ δ' εἰσαγωγή εἰς τὴν χοῆσιν τῶν μέσων τῆς ἐκδηλώσεως γίνεται, εἰς ὅλας τὰς σφαίρας τῆς ἐνεργείας, διὰ τῆς μιμήσεως. Καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι κατεῖχαν τὴν μεγίστην δύναμιν τῆς ἐκδηλώσεως, ὅπως εἶναι οἱ μεγάλοι καλλιτέχναι (*Dürer, Ραφαήλ* κλπ.) ἦσαν, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ σταδίου τῶν, κατ' οὐσίαν μιμηταὶ ἄλλων, μόνον δὲ μὲ τὴν ἐπιμελῆ, ἀκαταπόνητον σπουδὴν τῶν μέσων καὶ τῶν μεθόδων, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποιοῦν ἄλλοι παλαιότεροί των, ἐξελιχθῆ ἢ δυνάμεις των καὶ ἀπέκτησαν ἐπὶ τέλους τὴν ἐλευθερίαν ἐκείνην καὶ τὴν δύναμιν, αἱ ὁποῖαι ἐδημιούργησαν τελείως νέας καλλιτεχνικὰς ἀξίας. Μόνον λοιπόν, ὅταν ὁ τρόφιμος ἀποκτήσῃ ἀρκετὴν ἀσφάλειαν, ὡς πρὸς τὴν χοῆσιν τῶν μέσων τῆς ἐκδηλώσεως, ὀφείλει ὁ παιδαγωγὸς νὰ παρέχῃ πάντοτε μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἀτομικὴν του πρωτοβουλίαν. **Τοῦτο εἶναι τὸ δευτέρον θεμελιῶδες ἀξίωμα διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας.** Ἐνδόνητον ὅμως εἶναι ὅτι δὲν ἀντίκειται εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦτο, εἰάν τὸ Σχολεῖον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, διδομένης εὐκαιρίας, παρέχῃ πάντοτε εἰς τὸν μαθητὴν τὴν δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας ἐνεργείας, τὸ μὲν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν πολλὰκις ἀκόμη ὑφισταμένην ἀγάπην τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὰς παιδιὰς καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἐκπηγάζουσαν παρόρμησιν πρὸς σοβαρωτέραν ἐνεργείαν, τὸ δ' ὅπως δίδῃ εἰς τὸν μαθητὴν ἀφορμὴν νὰ συναισθάνεται μόνος του, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν, ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμη τελείως κάτοχος τῶν μέσων τῆς ἐκδηλώσεως. Βεβαίως δὲν ἔχει καμμίαν σημασίαν, εἰάν ἐνίοτε, εἰς τὰς κατωτέρας καὶ τὰς μέσας τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου τάξεις, ἐπιτρέπωμεν εἰς τοὺς μαθητὰς, διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱγνογραφικῆς τῶν δεξιότητος, καὶ παρὰ τὴν συστηματικὴν διδασκαλίαν τῆς ἱγνογραφίας, οἰαδήποτε ἱγνογραφήματα, ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τῶν πρωτοβουλίαν προερχόμενα· τοῦναντίον ὅμως **ἡ συνεχῆς** ἄνευ σχεδίου ἱγνογραφίαις καὶ ἀπεικόνισις καταπνίγει εὐκολώτατα τὰς μετρίαις ἱγνογραφικαῖς ἰδιοφυίαις, εἰς τὰς ὁποίας, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀνήκουν οἱ μαθηταί.

Ἄλλ' ἐφ' ὅσον ἀπαιτοῦμεν, διὰ τὸ συμφέρον τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος, τοιαύτην ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας διὰ κάθε πνευματικὴν καὶ σωματικὴν ἐργασίαν, καὶ ἐφ' ὅσον ὁ σκοπὸς τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου ἐπιβάλλει τὴν ἐπιμελῆ ἐξέλιξιν

τῆς καθαρῶς πρακτικῆς χειροτεχνικῆς ἰδιοφυΐας τῶν μαθητῶν, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς αὐτὸ ἐνὸς εἰδικοῦ μαθήματος ἕφ' ὅσον δ' ἐξ ἄλλου εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ ἐπιβαρύνωμεν περισσότερο τοὺς φοιτῶντας εἰς τὰ Διδασκαλεῖα μὲ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς αὐτὰ καὶ νέου μαθήματος, συνάγεται ἀφ' ἑαυτοῦ ὅτι τὸ σχολεῖον ἐργασίας ἔχει ἀπαραίτητον ἀνάγκην ἐκτὸς τοῦ *θεωρητικῶς ἐπιστημονικῶς μορφωμένου* διδασκάλου καὶ δευτέρου διδασκάλου, ὁ ὁποῖος νὰ εἶναι *τεχνικῶς* τελείως κατηρτισμένος.

Ἄλλη διέξοδος δὲν ὑπάρχει. Ὁ διδάσκαλος αὐτὸς τῶν τεχνικῶν μαθημάτων δύναται νὰ ληφθῆ, διὰ τὰς ἀνωτέρας τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου, μετὰ κατάλληλον ἐκλογὴν καὶ τὴν ἀναγκαίαν συμπληρωτικὴν παιδαγωγικὴν μόρφωσιν, ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευμένους εἰς τὰ εἰδικὰ ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα. Εἰς τὸ Μόναχον, τοὺς Παρισίους καὶ τὴν Στοκχόλμην εἶχον ἄριστα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν τοιαύτην τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν τεχνικῶν μαθημάτων ἐκλογὴν ἢ ἀπόκρουσις τῶν τοιοῦτων διδασκάλων τῶν τεχνικῶν μαθημάτων, ὅπως ἀπεφάσισε τὸ ἐν Στουτγκάρτη διδασκαλικὸν συνέδριον τοῦ 1921, δεικνύει τὴν ἰδίαν παιδαγωγικὴν ἀντίληψιν, τὴν ὁποίαν ἔδειξε καὶ ἡ εἰς τὰ ἐπανειλημμένα διδασκαλικά συνέδρια, τῶν ἐτῶν 1857, 1852 καὶ 1900 (ὅπως εἶπομεν καὶ ἀνωτέρω), ἀπόκρουσις τῆς εἰδικῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας· ἀλλ' ἡ τοιαύτη λύσις τοῦ ζητήματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὀριστική· τὴν ὀριστικὴν λύσιν αὐτοῦ θὰ δώσουν διδάσκαλοι τῶν τεχνικῶν μαθημάτων, οἱ ὁποῖοι θάποκτῆσουν εἰς εἰδικὰ Διδασκαλεῖα μόρφωσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν μόρφωσιν τῶν διδασκάλων τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων. Διὰ τὸν σκοπὸν καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν τὸ κατάλληλον διδακτικὸν τεχνικὸν προσωπικὸν μὲ μερικὰς τροποποιήσεις εἰς τὸ μέτρο τοῦδε ἰσχύον πρόγραμμα τῶν Διδασκαλείων (διὰ τὸ ἐπιμορφωτικὸν σχολεῖον ἢ τοιαύτη μόρφωσις τοῦ προσωπικοῦ εἶναι ἀνεπαρκής). Λαμπρὸν παράδειγμα τούτου παρέχουν αἱ ἀνώτεροι τεχνικαὶ, σχολαὶ (*Manual Training High Schools*) τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, αἱ ὁποῖαι προπαρασκευάζουν τόσοις διδασκάλους τῶν τεχνικῶν μα-

θημάτων ὄχι μόνον διὰ τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὰς τὰς ἀνωτέρας τεχνικὰς σχολὰς¹⁾.

Τὸ Διδασκαλεῖον τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως πρέπει νὰ στρέψῃ κυριώτατα τὴν προσοχὴν του, πλὴν τῆς τελείας διδασκαλίας τῶν Παιδαγωγικῶν, τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς Ἠθικῆς, μόνον εἰς τὴν πρακτικὴν τεχνικὴν ἀγωγὴν τῶν τροφίμων του, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν Φυσικὴν καὶ τὴν Χημείαν, ἐνῶ τὸ Διδασκαλεῖον, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν διδασκάλων τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων, πλὴν τῆς διδασκαλίας τῶν Παιδαγωγικῶν μαθημάτων, καὶ τῶν βοηθητικῶν τῆς Παιδαγωγικῆς ἐπιστημῶν, συνεχίζει τὴν διδασκαλίαν τῆς Φιλολογίας, τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Γεωγραφίας. Εἶναι δυνατὸν βεβαίως, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς *Manual Training High Schools*, τὰ δύο αὐτὰ Διδασκαλεῖα νὰ λειτουργοῦν εἰς τὸ ἴδιον οἶκημα, διότι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα καὶ τῶν δύο τούτων σχολείων μαθήματα, ἡ Παιδαγωγικὴ μὲ ὄλους τοὺς κλάδους τῆς, εἶναι κοινὸν καὶ εἰς τὰς δύο ομάδας τῶν διδασκάλων. (2) Παρὰ τὸν τοιοῦτον ὅμως χωρισμὸν πρέπει ὄχι μόνον νὰ ἐπιτρέπεται, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιμονὴν νὰ συνιστᾶται καὶ εἰς τοὺς θεωρητικῶς μορφωνομένους διδασκάλους νὰ φροντίζουν, διὰ προαιρετικῆς διδασκαλίας, ἢ ὁποῖα δὲν θὰ τοὺς ἀπασχολῆ ἐπὶ πολὺν χρόνον, νὰ τελειοποιοῦν τὰς χειροτεχνικὰς τῶν δεξιότητας, διότι ὁ εἰδικὸς διδάσκαλος τῶν τεχνικῶν μαθημάτων θὰνάλαβῃ κατόπιν εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον μόνον τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων τούτων καὶ τῆς Ἰχνογραφίας ἴσως δὲ καὶ τὴν εἰς τὸ εἰδικὸν ἐργαστήριον διδασκαλίαν τῆς Φυσικῆς καὶ τῆς Χημείας, διὰ νὰ δυ-

1) Καὶ ταῦτα μὲν λέγει ὁ πολὺς *Kerschesteiner* περὶ τῆς τεχνικῆς προπαιδεύσεως τῶν διδασκάλων καὶ τῆς ἀνάγκης λειτουργίας εἰδικῶν πρὸς τοῦτο ἰδρυμάτων παρ' ἡμῖν μεγαλοφυῆς ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ ὁποῖου ἡ δράσις καὶ ἀπὸ πολλῶν ἄλλων ἀπόψεων ἀπέβη εὐεργητικωτάτη διὰ τὴν ἐκπαιδεύσιν, κατήργησε τὸ Διδασκαλεῖον τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ ὁποῖον μὲ τόσοις κόπους ἰδρύθη καὶ τόσα χρήματα, ἐκόστισεν εἰς τὸ κρᾶτος (Σ. Μ.).

(2) Τοῦτο συνέβαινε καὶ παρ' ἡμῖν κατὰ τὴν πρώτην ἰδρυσιν τοῦ μακρῆς τῆ λήξει (πρὸς προηγουμένην σημείωσιν) Διδασκαλείου τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὁπότε τοῦτο ἐστεγάζετο εἰς τὸ Μαράσλειον Διδασκαλεῖον. (Σ. Μ.).

νηθῆ νὰ μορφώσῃ τελείως τοὺς παῖδας εἰς ὅλα τὰ τεχνικῆς φύσεως ζητήματα. Ἐφ' ὅσον ὁμως καὶ δι' ὅλην τὴν ἄλλην, εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον γινομένην, ἐργασίαν ἀπαιτοῦμεν, σύμφωνα μὲ θεμελιώδη ἀρχήν, τὴν ἐνασχόλησιν τῶν χειρῶν, ἐφ' ὅσον δηλ. ἡ ἀρχὴ τῆς ἐργασίας ἐφαρμόζεται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μαθήματα, ἢ τοιαύτῃ ἐνασχόλησις εἶναι ἔργον τοῦ θεωρητικῶς μορφωμένου διδασκάλου· διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ στεροῖται ὁ θεωρητικὸς μορφωμένος διδάσκαλος παντελῶς χειροτεχνικῆς τινος δεξιότητος, καὶ ἐὰν δὲν εἶναι τεχνικῶς τοιοῦτοτρόπως κατηγορημένος, ὥστε νὰ δύναται νὰ διδάξῃ, μὲ τὴν ἀναγκαίαν τελειότητα, τὸ εἰδικὸν μάθημα τῆς ἐργασίας. Ἐὰν ἐκλέξωμεν τὸν τρόπον τοῦτον τῆς μορφώσεως τῶν διδασκάλων τῶν τεχνικῶν μαθημάτων, τὸ μὲν δὲν θὰ εἰσέλθουν εἰς τὰ σχολεῖα ξένα στοιχεῖα, τὸ δ' οἱ διδάσκαλοι τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων θὰ δύναται νὰ μορφώνωνται πολὺ τελειότερον διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τῶν. Δι' ἐμὲ εἶναι πάντοτε αἴνιγμα πῶς οἱ δημοδιδάσκαλοι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς διδασκάλους, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον, δύναται νὰ ζητοῦν συγχρόνως τὸ μὲν τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ Διδασκαλεῖα πάντοτε περικοπῶν θεωρητικῶν καὶ τεχνικῶν μαθημάτων, τὸ δὲ βαθυτέραν τελειοποίησιν εἰς ἕκαστον τούτων· αὐτὰ εἶναι δύο πράγματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμβιβασθοῦν, ἀλλ' ἀποκλείουν ἀμοιβαίως ἄλληλα.

Ἐκτὸς τούτων ὁμως ἡ ἀπαιτήσις αὕτη περὶ τοῦ εἰδικοῦ διδασκάλου τῶν τεχνικῶν μαθημάτων δὲν εἶναι πρᾶγμα ἀπολύτως νέον διὰ τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον. Ὁ δρόμος αὐτός, τὸν ὁποῖον ζητοῦμεν νὰ κολουθήσωμεν διὰ τὰ Σχολεῖα τῶν ἀρρένων, εἶναι κοινός, ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, διὰ τὰ σχολεῖα τῶν θηλέων, εἰς τὰ ὁποῖα, ἀπὸ αἰῶνος ἤδη, συνεργάζονται ἀδελφικῶς διδασκάλισσαι θεωρητικῶς μορφωμέναι μὲ διδασκάλισσας, αἱ ὁποῖαι ἔχουν εἰδικὴν τεχνικὴν μόρφωσιν, χωρὶς οὐδὲ νὰ ὀνειρευθῆ κανεὶς νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν τελευταίων τούτων· ἀκριβῶς δ' ἡ Πρωσσία εἶναι τὸ πρῶτον Γερμανικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον ἴδρυσεν, ἰδίᾳ δαπάνῃ, Διδασκαλεῖα διὰ τὴν τεχνικὴν μόρφωσιν διδασκαλισσῶν. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Σουηδία καὶ αἱ Ἡνωμέναι πολιτεῖαι τῆς Βορείου Ἀμερικῆς ἀκολουθοῦν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου τὸν αὐτὸν δρόμον διὰ τὰ σχολεῖα τῶν ἀρρένων· ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχουν εἰ-

δικὰ Διδασκαλεῖα διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν διδασκάλων τῶν τεχνικῶν μαθημάτων, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν Γαλλίαν, δὲν διστάζουσι, ὅσῳς παρουσιάζεται ἀπόλυτος ἀνάγκη, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῶν δημοτικῶν σχολείων, νὰ ἐμπιστευθῶνται *προσωρινῶς* τὴν διδασκαλίαν τῶν τεχνικῶν μαθημάτων εἰς χειρῶνακτας, οἱ ὁποῖοι ἔχουν παιδαγωγικὴν ἰδιοφυίαν.

Καὶ ὁμως ὁ *Gutmann* ἐξέφρασε τὴν γνώμην, εἰς τὸ δέκατον ὄγδον συνέδριον τῶν Βαυαρῶν διδασκάλων, ὅτι: «χειροτεχνικὴ διδασκαλία, αὐτοτελῶς παρὰ τὰ λοιπὰ μαθήματα βαίνουσα καὶ ὑπὸ χειρῶνακτῶν παρεχομένη, πρέπει νὰ θεωρῆται ἡ χειρίστη τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου παρεκτροπῆ.» Ἄλλ' ὁ ἐπίμοτος οὗτος, ἔνεκα ἐσωτερικῶν πεποιθήσεων, ἀντίπαλος τοῦ Σχολείου ἐργασίας, γνωρίζει βεβαίως πολὺ καλὰ ὅτι ἡ μόρφωσις τῶν διδασκάλων δὲν δύναται νὰ ἐπιβαρυνθῆ περισσότερο ἀκόμη, τοῦναντίον δὲ ἔχει ἄμεσον ἀνάγκη νὰ παλλαγῆ μεγάλου βάρους· ἀπὸ τὸ γεγονός ὁμως τοῦτο δὲν ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ βάρη πρέπει νὰ κατανεμηθοῦν καὶ εἰς ἄλλους ὅμους, ἀλλ' ὅτι τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον πρέπει νὰπομακρύνῃ ἀφ' ἑαυτοῦ κάθε εἶδος εἰδικῆς διδασκαλίας τῆς ἐργασίας. Ἐν τοιαύτῃ ὁμως περιπτώσει καὶ ὅλαι αἱ διδασκάλισσαι τῶν τεχνικῶν μαθημάτων, ἢτοι αἱ διδασκάλισσαι τῶν χειροτεχνημάτων, τῆς μαγειρικῆς κ.λ.π. εἶναι ἀποτέλεσμα βαρυτάτης παρεκτροπῆς τῶν διευθυνόντων τὰ σχολικὰ πράγματα, ὅπως εἶναι καὶ οἱ εἰδικοί διδάσκαλοι τῆς Ἰχθυογραφίας, οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουν εἰς πολλὰ δημοτικὰ σχολεῖα τῆς Γερμανίας, οἱ θαυμάσιοι διδάσκαλοι τῆς Γυμναστικῆς τῶν Σουηδικῶν σχολείων, οἱ διδάσκαλοι τῆς Ὡδικῆς πολλῶν Ἀμερικανικῶν σχολείων καὶ οἱ διάφοροι τύποι τῶν τεχνικῶς μορφωμένων διδασκαλισσῶν τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, τὰς ὁποίας εἶδα εἰς τὴν Γλασκὼβην καὶ τὸ Ἐδιμβούργον, καὶ διὰ τοῦτο ὅλοι οἱ τύποι οὗτοι τῶν διδασκάλων πρέπει νὰποσκορακισθοῦν ἀσπλάγγως ἀπὸ τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα, ἂν καὶ εἶναι παντελῶς ἀδύνατον νὰ μορφώσωμεν *κάθε* διδάσκαλον ὄχι μόνον ὡς φυσικόν, γεωγράφον, ἱστορικόν καὶ ἑλληνιστὴν, ἀλλὰ καὶ δεξιόν γυμναστήν, μουσικόν, ἰχθυογράφον, τεχνικόν κ.λ.π.

Φρονῶ ὅτι ὅσον ἐνωρίτερα διδαχθῆ ὁ εἰς τὰ Διδασκαλεῖα μορφούμενος διδάσκαλος νὰ κατανοῆ ὅτι ἔχει ἀποραίτητον ἀνάγ-

κην, πρὸς συμπλήρωσίν του, τοῦ εἰδικῆν τεχνικὴν μόρφωσιν ἔχοντος διδασκάλου, τόσον ταχύτερα θὰ καταστῆ εἰς αὐτὸν δυνατὸν νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν θερμότητιν του ἐπιθυμίαν περὶ βαθυτέρας μορφώσεως. Δύναμαι δὲ νὰ εἶπω ὅτι: εἴαν ἡ μεταρροθμίσις τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου εἰς σχολεῖον ἐργασίας, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει εἰς τὸ μορφωτικὸν του πρόγραμμα, πλὴν τῶν ἄλλων μαθημάτων, καὶ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας, ὡς εἰδικὸν μάθημα, **μία μεταρροθμίσις, ἡ ὁποία θὰ ἔλθῃ καὶ πρέπει νὰ ἔλθῃ παρ' ὅλας τὰς ἀντιδράσεις,** θὰ ἐξελιχθῆ πρὸς ὠφέλειαν ἢ πρὸς βλάβην τοῦ λαοῦ μας, θὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τὸ εἴαν θὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰ ἀφορναγωγεία μας ὁ διδάσκαλος τῶν τεχνικῶν μαθημάτων καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸν ἢ διὰ μακροχρονίου πείρας καὶ ἀκριβοῦς κατανοήσεως μορφωθῆῖσα εὐσυνείδητος ἐνασχόλησις τῶν χειρῶν. Αἱ δυσκολίαι, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται, διὰ τὰς ἐργασίας αὐτάς, εἰς τὰ ἠνωμένα σχολεῖα, δύνανται νὰ κατανικηθοῦν κατὰ διαφόρους τρόπους, ὅπως γίνεται εἰς τὰ ἴδια σχολεῖα προκειμένου περὶ τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν τῶν θηλέων. Ὁ τεχνικὸς μορφωμένος διδάσκαλος εἶναι τὸ ἄμεσον ἐπακολούθημα τῆς ἀπαιτήσεως, ὅπως τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον φροντίξῃ διὰ τὴν μόρφωσιν ἠθικοῦ χαρακτῆρος καὶ εἰς ἐκείνους, **τῶν ὁποίων αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις δὲν ἐπαρκοῦν καὶ διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν καθαρῶς πνευματικῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ** καὶ διὰ τοὺς ὁποίους, ἕνεκα τούτου, εἶναι ἀδύνατος ἡ μόρφωσις ἠθικοῦ χαρακτῆρος διὰ μόνης τῆς πνευματικῆς ἐργασίας. Τὰ βοηθητικά μας σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὰ χειροτεχνικὰ μαθήματα δὲν ὑπερβαίνουν σήμερον τὴν βαθμίδα τῆς παιδείας, δύνανται νὰ οργανωθοῦν πολὺ καλύτερα, ἂν καὶ εἰς αὐτὰ **ἀντικαταστήσῃ τὸν σημερινὸν ἐρασιτέχνην ὁ παιδαγωγικῶς μορφωμένος διδάσκαλος τῶν τεχνικῶν μαθημάτων.**

VII ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Αὐτὸ δ' ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ φροντίς ὄλων τῶν σοβαρῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρροθμιστῶν τῶν ἡμερῶν μας, **νὰ γίνῃ δηλ. τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον ὄργανον πρὸς μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀσθενῆ πνευματικὴν ιδιοφυΐαν.** Ἡ πείρα τοῦ παρελθόντος μᾶς ἐδίδαξε καὶ μᾶς διδάσκει ἀκόμη ὅτι ἡ φροντίς διὰ τὴν ἀπομνημόνευσιν γνώσεων, ἡ ὁποία ἄρχει καὶ εἰς τὰ Δημοτικὰ καὶ εἰς τὰ ἀνώτερα σχολεῖά μας, δὲν ὀδηγεῖ εἰς τὴν μόρφωσιν ἐκείνην καὶ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀτόμων, τὴν ὁποίαν χρειαζόμεθα, ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν περισσότερο, τὰ νεώτερα κράτη. Ἡ πείρα αὕτη μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ προσοχὴ ὄλων τῶν σχολείων πρέπει νὰ στρέφεται ὄχι τόσον **εἰς τὴν συσσώρευσιν γνώσεων, ὅσον εἰς τὴν ἐξέλιξιν πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ χειροτεχνικῶν δεξιοτήτων,** ὅτι τὰ σχολεῖα πρέπει νὰ φροντίζουσιν νὰ μορφώουσιν **μηχανικάς, ἀλλὰ συνοδευόμενας ἀπὸ τὴν συνείδησιν περὶ τῆς σκοπιμότητός των δεξιότητας,** ἡ ὁποία συνείδησις παρασκευάζει πάντοτε διὰ τὴν πλουσιοπάροχον παραγωγικὴν ἐργασίαν προθύμους, πιστοὺς καὶ εὐσυνειδήτους ὑπηρέτας πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ὀρίζουσιν εἰς αὐτὰς τὰ δημιουργικὰ πνεύματα καὶ ὅτι ὁ τρόπος οὗτος τῆς μορφώσεως εἶναι, διὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ μόνος τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον εἶναι δυνατὸν νὰ μορφωθοῦν καὶ ἐξ αὐτοῦ ἄνδρες καὶ γυναῖκες μὲ ἰσχυρὰν καὶ ἐντίμου κατευθύνσεως βούλησιν.

Ἐπειδὴ τὸ σχολεῖον τῆς ἐργασίας εἶναι τὸ σχολεῖον τῆς αὐτοτελοῦς ἐπεξεργασίας τῶν ἀγαθῶν τῆς μορφώσεως, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν, τὴν ὁποίαν ἀνεπτύξαμεν ἀνωτέρω, εἰς τὰ κεφάλαια III καὶ IV, καὶ μάλιστα τῆς ἐπεξεργασίας διὰ τοῦ συνόλου τοῦ ψυχικοῦ βίου, διὰ τοῦτο τὸ σχολεῖον ἐργασίας εἶναι σχολικὸς ὀργανισμὸς, ὁ ὁποῖος θέτει ὑπὲρ πάν ἄλλο τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον προσπαθεῖ σοβαρῶς **νὰ ποσοροακίση ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν πληθῶραν τῶν γνώσεων καὶ τὴν μὲ αὐτὴν κατ' ἀνάγκην συνδεδεμένην ἐπιπολαιότητα τῶν γνώσεων.** Ἐπειδὴ δὲ κατὰ

τὴν ἐνέργειάν του αὐτὴν ἐπιδιώκει ὀργάνωσιν διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει εἰς τὸ παιδί νὰ συναθροίῃ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρας γνώσεις διὰ τῆς ἰδίας ἐμπειρίας, θέτει ἀφ' ἑαυτοῦ φραγμὸν εἰς τὴν ὑπερβολικὴν παροχὴν ἐτοιμῶν γνώσεων. *Τὸ σχολεῖον ἐργασίας ἐπιδιώκει μὲ ἐλάχιστον ποσὸν γνώσεων νάναπτύξῃ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρας δεξιότητος, ἰκανότητος καὶ μεγαλυτέραν χάραν πρὸς ἐργασίαν, μὲ τὴν συνειδησιν ὅτι ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται διὰ τὸ καλὸν τῆς κοινωνίας.*

Ὁρμηθέντες ἀπὸ τὸ ἀνώτατον ἔξωτερικὸν ἠθικὸν ἀγαθὸν εἰς τὴν ἠθικὴν κοινωνίαν, *τὴν ἠθικὴν πολιτείαν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ δικαίου*, εὐρήκαμεν ὅτι κάθε δημόσιον σχολεῖον ὀφείλει νὰ ἐπιδιώξῃ νὰ λύσῃ τρία, καὶ μόνον τρία θεμελιώδη ζητήματα, ἦτοι: 1') *τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἀτόμου διὰ τὸ ἐπάγγελμα*, τὸ ὁποῖον μέλλει νὰ δόκῃ εἰς τὴν πολιτείαν, 2') *τὴν ἠθικοποίησιν τῆς επαγγελματικῆς αὐτῆς μορφώσεως*, καὶ 3') *νὰ καταστήσῃ τὸν τρόφιμον ἰκανὸν νὰ συμμετέχῃ εἰς τὴν κοινὴν ἐργασίαν πρὸς ἠθικοποίησιν αὐτῆς τῆς κοινωνίας*, τῆς ὁποίας καὶ αὐτὸς ἀποτελεῖ μέλος. Οὕτως ὠρίσαμεν τὸν ἠθικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ σχολεῖου, δηλ. *τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ χαράξῃ ἡ μόρφωσις τοῦ χαρακτῆρος*, ἡ ὁποία μᾶς ὠδήγησεν εἰς τρεῖς ἀπαιτήσεις, τὰς ἑξῆς: α'.) Εἰς ἕκαστον μάθημα ὀφείλει ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας νὰ βαδίξῃ, ἐφ' ὅσον ἐπιτρέπει τοῦτο τὸ μορφωτικὸν ἀγαθόν, *τὴν ὁδὸν τῆς ἀτομικῆς ἐπεξεργασίας* τοῦ μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ, τὴν ὁποίαν ἔχει χαράξει ἡ πνευματικὴ σύστασις τοῦ μορφωτικοῦ τούτου ἀγαθοῦ. Εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον ἡ ὁδὸς αὕτη τῆς ἐπεξεργασίας τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν, ἡ ὁποία, διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ καταναγκασμοῦ πρὸς αὐτοέλεγχον, δύναται νὰ προαγάγῃ καὶ τὴν πραγματικὴν ἀντίληψιν, περιορίζεται κυρίως εἰς χειροτεχνικὰς, Ἱστογραφικὰς, φυσικὰς, χημικὰς, γεωμετρικὰς καὶ ἀριθμητικὰς ἐργασίας· εἰς τὰ ἀνώτερα σχολεῖα εἰς τὰς ἐργασίας ταύτας προστίθεται καὶ ἡ μετάφρασις ἀπὸ τὰς ξένας γλώσσας.

β'.) Ἐφ' ὅσον εἰς τὰ ἀναγκαῖα μορφωτικὰ ἀγαθὰ ἐνὸς σχολεῖου ἀνήκουν καὶ τεχνικὰ μορφωτικὰ ἀγαθὰ, τὸ σχολεῖον τοῦτο πρέπει νὰ περιλάβῃ εἰς τὸν κύκλον τῶν μαθημάτων του καὶ τὴν

διδασκαλίαν τῆς χειροτεχνίας, ὡς εἰδικοῦ μαθήματος· τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητον πρὸ πάντων καὶ διὰ τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον καὶ διὰ τὸ ἀνώτερον σχολεῖον, τὸ ὁποῖον ἐγὼ ὀνομάζω τεχνικὸν Γυμνάσιον, γ'.) Ἐπειδὴ αἱ ἠθικαὶ ἰδιότητες δύναται νάναπτυχθοῦν μόνον ἐντὸς τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν, διὰ τοῦτο πρέπει ὅλα τὰ σχολεῖα νὰ ὀργανωθοῦν, παντοῦ, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν τῶν συνεργατικῶν κοινοτήτων.

Ἡ ἀπαιτήσις περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος αὐτοῦ καθ' ἑαυτόν, χωρὶς δηλ. νὰ λαμβάνεται πρὸ ὀφθαλμῶν ἡ ἠθικὴ του κατεύθυνσις, πρὸ πάντων δὲ ἡ μόρφωσις τῆς ἰσχύος καὶ τῆς σταθερότητος τῆς βουλήσεως καὶ τῆς διαυγείας τῆς κρίσεως, μᾶς ἔκαμε νὰ ἐννοήσωμεν *ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ποικιλία τῆς ἐνεργείας* εἰς ὅλα τὰ μαθήματα, καὶ μᾶς ἔδειξεν ὅτι *παντοῦ ὅπου πρόκειται περὶ ἀποκτήσεως γνώσεων διὰ τῆς ἰδίας ἐμπειρίας* πρέπει νάντικαταστήσωμεν τὴν μέχρι τοῦδε συνήθη μέθοδον διδασκαλίας διὰ τῆς ἀτομικῆς παρατηρήσεως καὶ ἐμπειρίας, ὅτι ὅμως ἡ ἀρχὴ αὕτη τῆς ἐργασίας, ἐφ' ὅσον ἔχει ἀνάγκην τῆς ἐνεργείας τῶν χειρῶν, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐφαρμοζέται μηχανικῶς εἰς τὰ μαθήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα παρέχουν γνώσεις μόνον ἐκ παραδόσεως δυναμένης νάποκτηθοῦν. Μᾶς ἐδίδαξεν ἀκόμη ὅτι ἡ διδασκαλία τῆς χειροτεχνικῆς ἐργασίας, ὡς ἀρχή, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν πρόκειται νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἀπλῶς τὴν ἐπιπολαίαν αἰσθητοποίησιν, ἀλλὰ κυρίως τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος, καὶ νὰ γίνῃ ἀμέσως ἐπικίνδυνος δι' αὐτὴν, *ἀπαιτεῖ ἀναντιρροῆτως τὴν διδασκαλίαν τῆς χειροτεχνίας ὡς εἰδικοῦ μαθήματος, ἅμα δέ, διὰ τὰ ἀρρεναγωγεῖα, καὶ νέον τύπον διδασκάλου, τὸν τεχνικῶς μορφωμένον διδάσκαλον.*

Τέλος δὲ μᾶς διδάσκει ἡ ἀπαιτήσις περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος καὶ τελευταῖον καὶ σπουδαιότατον· διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα, πρὸ παντός, ἡ μόρφωσις τῆς διαυγείας τῆς κρίσεως, ἢ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ ἴδιον, τῆς ἰκανότητος τοῦ λογικῶς σκέπτεσθαι ἢ διαύγεια τῆς κρίσεως ἢ τὸ λογικῶς σκέπτεσθαι ἀποκτᾶται μόνον *μὲ τὴν αὐτοτελεῖ πνευματικὴν ἐργασίαν*· ἡ αὐτοτελεῖς πνευματικὴ ἐργασία εἶναι, περισσότερον καὶ ἀπὸ τὴν αὐτοτελεῖ χειροτεχνικὴν ἐργασίαν, τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ σχολεῖου ἐργασίας. Τὸ πα-

οάδειγμα, τὸ ὁποῖον παρεθέσαμεν ἄνωτέρω, εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον, ἢ κατασκευὴ φωλεᾶς, ἀπὸ τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἐδόθη, εἶναι ἀρκετὴ ἀπόδειξις τούτου. Ἡ αὐτοτελής ὁμως πνευματικὴ ἐργασία ἔχει πολὺ περιορισμένα ὄρια εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον, καὶ ἐντὸς δὲ τῶν ὁρίων τούτων πολλοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατορθώσουν σπουδαῖόν τι· παρὰ τοῦτο ὁμως ἡ αὐτοτελής πνευματικὴ ἐργασία εἶναι **τὸ οὐσιῶδες** χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ σχολείου ἐργασίας, διότι τὸ σχολεῖον ἐργασίας σκοπὸν ἔχει **νὰ προαγάγῃ καὶ τὰς χειροτεχνικὰς ἐργασίας εἰς αὐτοτελεῖν πνευματικὴν δρᾶσιν καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον.**

Ἄλλ' ἡ αὐτοτελής πνευματικὴ ἐργασία ἀπαιτεῖ τὸν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον περιορισμὸν τῶν παλαιῶν μορφῶν τῆς παροχῆς γνώσεων, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐννοηθῇ παντοῦ, ὅπου εἶναι δυνατόν, καὶ ἔφ' ὅσον εἶναι δυνατόν ἢ ἐνεργητικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ τῶν γνώσεων. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ περιορίσωμεν κατὰ πολὺ τὴν διδασκομένην ὕλην, νὰ ἰδρύσωμεν κατάλληλα πνευματικὰ ἐργαστήρια καὶ βιβλιοθήκας διὰ τὴν Ἱστορίαν, τὴν Γεωγραφίαν, τὴν Φυσιολογίαν καὶ τὴν Γεωμετρίαν, καὶ τέλος νὰ προπαρασκευάσωμεν καταλλήλως πνευματικῶς καὶ τοὺς θεωρητικῶς καὶ τοὺς τεχνικῶς μορφωνομένους διδασκάλους. Τὸ θεμελιώδες χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ ἡ θεμελιώδης ἀπαίτησις τῆς μορφώσεως τοῦ χαρακτῆρος εἶναι **νὰ μεταβάλλωμεν τὰ ἔθνη τοῦ ἐμπειρικῶς σκέπτεσθαι εἰς ἔθνη τοῦ λογικῶς, ἢ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ ἴδιον, τοῦ ἐπισημονικῶς σκέπτεσθαι.**

Ἐφ' ὅσον τὰ ἀνώτερα σχολεῖα μας ἐκπληρώνουν τὸ δυσκολώτατον τοῦτο ἔργον τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἀληθινὰ καὶ πραγματικὰ σχολεῖα ἐργασίας. Ἡ φύσις τῆς λεγομένης εἰδολογικῆς πνευματικῆς μορφώσεως¹⁾ ἔγκειται εἰς τὴν ἰκανότητα τοῦ νὰ παρατάσσωμεν, μὲ λογικὴν ἀυστηρότητα, πάντοτε μεγαλυτέρας σειρᾶς σκέψεων πρὸς λύσιν πνευματικῶν προβλημάτων. Πάντοτε ὁμως λησμονοῦμεν ὅτι ἡ ἰκανότης αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἐμφανίζεται μό-

¹⁾ Περὶ τῆς εἰδολογικῆς μορφώσεως προβλ. Conrad—Γεωγραφικὰς Παιδαγωγικῆς, Τεύχος Β'. σελ. 5—6 καὶ σχετικὴν σημείωσιν εἰς τὴν σελ. 6. (Σ. Μ.).

νον, ὅταν καθήμενοι εἰς τὸ γραφεῖόν μας ἐρευνῶμεν μὲ ψυχραμίαν ἐπιστημονικὰ ζητήματα, ἀλλὰ πρὸ πάντων κατὰ τὴν πρακτικὴν μὲ ἄλλους ἀνθρώπους ἀναστροφῆν, ὅποτε αἱ προλήψεις, ἢ ματαιοφροσύνῃ, ἢ φιλοδοξίᾳ καὶ αἱ ἀψιθυμίαι προσπαθοῦν νὰ ἐμποδίσουν τὴν πορείαν τῶν σκέψεών μας, ὅταν εὐρισκώμεθα πρὸ ὅλων ἀπροσδοκῆτων γεγονότων καὶ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ λάβωμεν αἰφνιδίας ἀποφάσεις, ὅταν ἡ ἀγάπη, ἡ κλίσις καὶ ἡ φιλία ζητοῦν νὰ δυσχεράνουν τὴν ψύχραιμον πνευματικὴν μας ἐνέργειαν. Ἡ δημιουργία τοιαύτης ἐλευθερίας τῆς λογικῆς μας ἰκανότητος ἀπαιτεῖ ὅλους διόλου διαφοροτικότερα μέσα ἀπὸ τὴν ἀπλὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὴν Ἄλγεβραν ἢ τὴν Γεωμετρίαν, μὲ τὰ Ἑλληνικά, τὰ Λατινικά, τὰ Γαλλικά ἢ τὰ Ἀγγλικά. Ἡ μεγίστη ἔλλειψις τῶν ἀνωτέρων σχολείων μας εἶναι ἡ ἔλλειψις τῶν μέσων τούτων, ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν δὲ αὐτὴν ὑποφέρουν ὄχι μόνον τὰ πολὺ καταφρονοῦμενα κλασσικὰ Γυμνάσια, ἀλλὰ καὶ τὰ πολὺ ἐπαινούμενα ἀνώτερα πραγματικὰ σχολεῖα, ταῦτα δέ, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἀκόμη πολὺ περισσότερον, διότι ἡ ὑπερφόρτωσις αὐτῶν μὲ πολλὴν ὕλην δὲν ἐπιτρέπει εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν νάποκτήσουν ἀρκούντως, εἰς τὴν ἡρεμίαν τοῦ σπουδαστηρίου των, σταθερὰς συνηθείας τοῦ λογικῶς σκέπτεσθαι.

Εἰς τὴν σύντονον μὲ τὰς ἀρχαίας γλώσσας ἐνασχόλησιν ὑποκρύπτεται σπουδαιότατον μέρος τοῦ Σχολείου ἐργασίας, δι' ὅλους ἐκείνους, τῶν ὁποίων τὸ ἔμφυτον ἢ τὸ ἐπίκτητον διαφέρον προκαλεῖται ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικὸν περιεχόμενον τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Εἰς καμίαν ἄλλην σειρὰν ἀγαθῶν, ἢ πραγματικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι τόσον αὐτονόητος καὶ τόσον ἐπιτυχῆς μέθοδος διδασκαλίας, ὅσον εἰς τὴν σειρὰν τῶν εἰς τὰς ξένας γλώσσας ἀποκειμένων ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, δηλ. εἰς τὴν μετάφρασιν ποιητικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ἱστορικῶν ἔργων· τὸ ὅτι τοῦτο τὸ σχολεῖον ἐργασίας δὲν εἶναι, τόσον συχνά, ἀποτελεσματικὸν προέροχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας εἰς αὐτὸ ὄχι μόνον δὲν δύναται νὰ προαγάγῃ τὰ διαφέροντα ταῦτα, ἀλλὰ τοῦναντίον τὰ καταστρέφει. Ὅσα λέγω προέροχονται ἀπὸ μακρὰν πείραν, πείραν ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἤμην μαθητῆς, ἀλλ' ἀκόμη περισσότερον ἀπὸ τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ὁποῖον ὑπῆρέτουν ὡς διδά-

σκαλος εἰς κλασσικὸν Γυμνάσιον. Πράγματι ὑπάρχουν πολὺ ὀλίγοι μαθηταί, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν φυσικὸν διαφέρον διὰ τὰς διηγήσεις τοῦ Ὅμηρου, τὰς μεταμορφώσεις τοῦ Ὀβιδίου, διὰ τὰς ζωηρὰς ἱστορικὰς περιγραφὰς τοῦ Σαλλοντίου, τὰ δρᾶματα τοῦ Σοφοκλέους, διὰ τὰς ᾠδὰς, τὰς ἐπιστολάς καὶ τὰς σαίρας τοῦ Ὀρατίου, τὴν Γερμανίαν ἢ τὰ χρονικὰ τοῦ Τακίτου κ.λ.π. Ἄλλ' ὅταν, εἴτε διότι ἡ γλωσσικὴ τῶν μαθητῶν ἀνάπτυξις δὲν ἔχει προαχθῆ ἄρκετά, εἴτε διότι περὶ πολλὰ συγχρόνως ἀσχολούμεθα, ἡ ἀνάγνωσις τῶν τοιούτων ἔργων παρατείνεται ἐπὶ πολλοὺς μῆνας, πολλάκις μάλιστα ἐπὶ ὀλόκληρον ἔτος ἢ καὶ ἐπὶ δύο πολλάκις ἔτη, τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν, κατὰ φυσικὴν ἀνάγκην, ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐλαττώνεται καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ διδασκαλία εἶναι ἀρίστη, σπανίως δὲ μόνον κατορθώνει καμμία μεγάλη διδασκαλικὴ προσώπικότης νάναζωπυρῶνῃ, μὲ τὸ ἰδικόν της πῦρ, τὴν μόλις διατηρουμένην εἰς τοὺς μαθητὰς ἀνθρακίαν. Ἄλλ' ἔφ' ὅσον ἐλαττώνεται τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν κλασσικῶν ἔργων, αἱ ἀρχαῖαι κλασσικαὶ γλῶσσαι χάνουν τὸ καλύτερον μέρος τῆς δυνάμειος των ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς θεωρητικῆς καὶ καλαισθητικῆς εἰκόνας ἐνὸς ἔργου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διαπαιδαγώγησιν πρὸς τὸ λογικῶς σκέπτεσθαι. Ἐὰν δὲ τέλος καὶ ὁ διδάσκαλος εἶναι ἀνιαρὸς ἢ καὶ δι' ἄλλον λόγον ἀκατάλληλος ἄνθρωπος, τότε κυβερνᾷ τὴν εἰς τὰ ἀρχαῖα κείμενα γινομένην ἐργασίαν τὸ πολὺ ἀκόμη ἢ σιδηρᾷ ἀνάγκῃ καὶ ὁ φόβος διὰ τὰ ἀναπόφευκτα ἀποτελέσματα τῆς ἀμελείας, ἡ δὲ ὄξεια λογικὴ τῶν μαθητῶν δὲν κατευθύνεται εἰς τὰ δύσκολα χωρία τῶν κλασσικῶν συγγραφέων, ἀλλ' εἰς τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον θὰ δυνηθοῦν ἀκόπως καὶ ἀσφαλῶς νάποφύγουν τὸν καταναγκασμὸν καὶ τὴν ἀνίαν. Καὶ τοῦτο βεβαίως εἶναι λογικὴ διαπαιδαγώγησις, ἀλλὰ διαπαιδαγώγησις καὶ πολὺ ἀνεπιθύμητος καὶ πολὺ ἀνήθικος.

Ἐπάρχουν ὅμως δραστήρια μέσα πρὸς ἀποφυγὴν ἀπὸ τοὺς κινδύνους τούτους· ἓνα ἀπὸ τὰ μέσα αὐτὰ θὰ ἦτο νάφιερῶνεται ὅλος ὁ χρόνος, ὁ ὁποῖος προορίζεται, ἐκάστην ἑβδομάδα, διὰ τὴν διδασκαλίαν ἀρχαίας γλώσσης, εἰς τὴν ἀνάγνωσιν ἐνὸς καὶ μόνου ἔργου, ἢ δ' ἀνάγνωσις *νά βαίγη τόσον ταχέως, ὅσον ἀπαιτεῖ ἡ τελεία κατανόησις τοῦ ἐκάστοτε ἀναγινωσκομέ-*

νου ἔργου. Ἐὰν τὸ πρὸς ἀνάγνωσιν ἔργον εἶναι πολὺ ἔκτενές, πρέπει μέρη τινά, εἴτε ὀλόκληρα εἴτε ἐν περιλήψει, νά παρέξη ὁ διδάσκαλος μεταφρασμένα· τὸ πᾶν δηλ. ἔξαρθᾷ ἀπὸ τούτου, νάναγνωσθῆ ὅλον τὸ ἀναγνωστέον ἐκ τινος συγγραφέως εἰς ὅσον τὸ δυνατόν βραχύτερον χρόνον. Ὅσον νεώτεροι εἶναι οἱ μαθηταί, τόσον σπουδαιότερα εἶναι ἡ ἀπαίτησις αὐτή. Ἀνάγνωσις τῆς Ὀδυσσεΐας, ἡ ὁποία διαρκεῖ δύο ἢ καὶ τρία ἔτη φέρει μέσα τῆς τὸ σπέρμα τοῦ θανάτου. Εἶναι ἄραγε ἀνάγκη κάθε μαθητῆς νά προπαρασκευάξῃ κάθε στίχον; Δὲν εἶναι δυνατόν νά ὀρίζεται ἀριθμὸς τις στίχων, δι' ἕκαστον μαθητὴν πρὸς προπαρασκευὴν; Δὲν δύναται καὶ ὁ ἴδιος ὁ διδάσκαλος νάλαμβάνῃ τὴν προπαρασκευὴν μερικῶν μερῶν; Δὲν θὰ ἦτο τοῦτο κατάλληλος εὐκαιρία διὰ νά τεθῆ εἰς ἐφαρμογὴν ἡ σκέψις περὶ συνεργατικῶν κοινοτήτων καὶ τῆς ἀμίλλης ὁμάδων καὶ δὲν κάμνουν τὸ ἴδιον, ἀπὸ πολλοῦ, ὅμιλοι μαθητῶν ἔκουσίως συναποτελούμενοι; Πιστεύει κανεὶς ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νά διατηρηθοῦν οἱ τοιοῦτοι φιλολογικοὶ σύλλογοι τῶν μαθητῶν καὶ ἓνα μόνον ἑξάμηνον, ἐὰν θὰ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά λαμβάνουν καθ' ἑβδομάδα τὴν φιλολογικὴν των τροφήν μὲ τὸ σταγονόμετρον, ὅπως ὁ ἀσθενὴς λαμβάνει τὸ φάρμακόν του; Εὐθὺς ὡς θὰ ἀρχίζεν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ὅμηρου ἐγὼ θὰ ἄφινα κατὰ μέρος τὴν ἀνάγνωσιν τῶν Λατίνων συγγραφέων· τί βλάπτει, ἐὰν σιωπήσῃ ἡ Ρώμη τέσσαρας ἕως πέντε ἑβδομάδας, ἔφ' ὅσον ὀμιλεῖ ἡ Ἑλλάς; μετὰ ταῦτα δύναται νάναλάβῃ πάλιν τὸν λόγον ἡ Ρώμη καὶ μάλιστα πολὺ καλύτερα καὶ ἐπωφελέστερα. Εἶμαι τελείως πεπεισμένος ὅτι, πρὸ ἑκατὸν καὶ πλέον ἐτῶν, ὅτε ἡ γραφειοκρατία τοῦ σχολείου δὲν ἦτο ἀνεπτυγμένη τόσον ὅσον σήμερον, οἱ μαθηταί τῶν λεγομένων λατινικῶν σχολείων, ἐμελέτων, κατὰ τὸ πλεῖστον, κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τοὺς ἀρχαίους κλασσικοὺς συγγραφεῖς.

Δεύτερον δραστικὸν μέτρον εἶναι ἡ *ὑποχρεωτικὴ σιωπηλὴ φιλολογικὴ προμεσημβρία*· ἡ φιλολογικὴ αὕτη προμεσημβρία ὑφίστατο εἰς τὸ παλαιὸν Γυμνάσιον τῆς Φραγκφούρτης μέχρι τοῦ 1873. Κάθε ἑβδομάδα συνήρχοντο οἱ μαθηταί τῆς ἀνωτάτης τάξεως τοῦ Γυμνασίου, ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον προμεσημβρίαν, εἰς τὸ ἀναγνωστήριον τοῦ Γυμνασίου, διὰ νά ἐπιδοθοῦν εἰς τὴν κατ' ἐλευθέρην ἐκλογὴν συνεχῆ ἀνάγνωσιν ἐνὸς ἔργου τῶν ἀρ-

χαίων κλασικῶν, ὑπὸ τὴν ἐναλλασσομένην ἐποπτεῖαν τοῦ διευθυντοῦ καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ ἴδρυματος· μετὰ τοῦτο ἐγένετο ὑφ' ἐκάστου μαθητοῦ εἰς τοὺς λοιπούς, ἐν τῇ τάξει, ἀνακοίνωσις περὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἀναγνώσθεντος ἔργου. Ἡ φοίτησις εἰς τὸ ἀναγνώστηριον, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, ἦτο ὑποχρεωτική, ὅπως καὶ ἡ φοίτησις εἰς τὰ λοιπὰ μαθήματα. Ἐννοῶ βέβαια πολὺ καλὰ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐργασία προϋποθέτει διαφορετικωτέραν γλωσσικὴν προπαρασκευὴν ἀπὸ ἐκείνην, τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν συνήθως σήμερον εἰς τοὺς μαθητάς· θὰ ἔπρεπε δὲ καὶ νὰ προκληθῇ προηγουμένως τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν διὰ τὴν τοιαύτην ἐργασίαν, διότι ἄλλως θὰ ἐχάνετο ἐπὶ ματαίῳ ὁ διὰ ταύτην προοριζόμενος χρόνος· τὸ ὅτι ὅμως τὸ σύστημα τοῦτο τῆς προμεσημβρινῆς φιλολογικῆς ἐργασίας εἰσάγεται εἰς τι σχολεῖον καὶ ἐπιφέρει καὶ καλὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἀποδείξει ὅτι τὸ Σχολεῖον τοῦτο εἶναι καλὸν σχολεῖον, ἀποδείξει πολὺ τελειότερα ἀπὸ ἐκείνην τὴν ὁποίαν μποροῦν νὰ δώσουν οἰαδήποτε ἀποτελέσματα τῶν ἀπολυτηρίων ἐξετάσεων. Εἰς τὰ τοιαῦτα σχολεῖα εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργηθοῦν καὶ περισσότεραι εὐκαιρίαι διὰ τὴν εὐρύτεραν καὶ πολυμέρεστέραν ἐνασχόλησιν τῶν μαθητῶν· οὕτω θὰ ἦτο δυνατόν, εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις τοῦ Γυμνασίου, νὰ ἐπεκταθοῦν τὰ ἀναγνώσματα τῶν μαθητῶν καὶ εἰς νεωτέρους ἱστορικοὺς καὶ ποιητάς, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας οἰκονομολογίας, εἰς τὰς πολιτικὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ ὅμοια, ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε ἐλευθέρως ἐκδηλουμένων κλίσεων τῶν μαθητῶν. Τὸ σπουδαῖον εἶναι ὅπως τὸ Γυμνάσιον τὸ μὲν παρέχῃ εἰς ἕκαστον ἀπὸ τοὺς μαθητάς του τὸν καιρὸν νὰ σχοληθῆται εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἀγαπητάς του κλίσεις, ἢ ὁποία δὲν προάγει μόνον τὴν λογικὴν του σκέψιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴν του πληρῶνει μὲ σπουδαῖον καὶ ἀξιόλογον περιεχόμενον, τὸ δέ, ὅπως ἔκαμνε τὸ παλαιὸν Γυμνάσιον τῆς Φραγκφούρτης, καὶ ἐποπτεύῃ καταλλήλως τὰς ἐνασχολήσεις αὐτὰς τῶν μαθητῶν. Εἰς τὴν φύσιν τοῦ Σχολείου ἐργασίας ἀνήκει **καὶ ἡ παραγωγή μεγάλης χαρᾶς διὰ τὴν ἐργασίαν**· ἐννοοῦμέν δ' ἐὰν τὰ ἀνώτερα σχολεῖα εἶναι ἄξια τοῦ τιμητικοῦ τίτλου τοῦ σχολείου ἐργασίας, ἀπὸ τοῦτο, ἐὰν δηλ. οἱ μεγαλύτεροι μαθηταὶ τῶν δὲν ἔχουν μόνον τὴν ὄρεξιν, ἀλλ' εὐρίσκουν καὶ τὸν καιρὸν νὰ σχολοῦνται ἐκουσίως

εἰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας σύμφωνα μὲ τὰς κλίσεις των.

Μὲ ὅσα εἶπαμεν προηγουμένως διὰ τὴν αὐτοτελῆ πνευματικὴν ἐργασίαν εἰς τὰ Δημοτικὰ καὶ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα ἐξηγητήσαμεν, κατὰ τὴν γνώμην μου, τὰ ἀναγκαῖα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἐννοίας τοῦ σχολείου ἐργασίας. Εὐκόλως ἐννοεῖ ἕκαστος ὅτι τὸ νέον σχολεῖον οὔτε ἀποτόμως ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ παρελθὸν οὔτε ἀκατόρθωτα ζητεῖ καὶ ὅτι κάθε καλόν, τὸ ὁποῖον μᾶς ἔδιδε τὸ μέχρι τοῦδε σχολεῖον εὐρίσκει εὐρυτάτην θέσιν καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν τοῦ σχολείου ἐξέλξειν, ἐκείνο δέ, τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ πατήσωμεν ἀκόμη ἀπὸ τὸ νέον σχολεῖον προκύπτει ἀπὸ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς Διδακτικῆς. Ἀλλὰ τὰ ζητήματα τῆς Διδακτικῆς εἶναι ἐν μέρει μὲν ζητήματα Λογικῆς, ἐν μέρει δὲ ζητήματα τῆς Ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ καὶ ἐν μέρει ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοπικὰς, χρονικὰς καὶ οἰκονομολογικὰς σχέσεις καὶ ἀπὸ τοὺς μορφωτικοὺς σκοπούς, τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει ἡ κοινωρία δι' ἐκάστου σχολείου. Ὅπως φαίνεται ἐκ τούτων τὴν Διδακτικὴν ἀντιλαμβάνομαι ὑπὸ πολὺ εὐρύτεραν ἐννοιαν καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς παρέχουσαν μόνον γνώσεις διὰ τὴν πορείαν τῆς διδασκαλίας. Βεβαίως δὲν δύναμαι νὰ ἐξετάσω ἐδῶ ὅλας αὐτὰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς Διδακτικῆς, ἐπιθυμῶ μόνον νὰ εἶπω ὀλίγας λέξεις διὰ τὸ ζήτημα **τῆς συγκεντρώσεως τῆς ὅλης ἐργασίας**, ἢ ὁποία γίνεται εἰς τὸ Σχολεῖον. Κατ' ἀρχὴν τὸ ζήτημα τοῦτο τῆς συγκεντρώσεως ἔχει λυθῆ δι' ἐμὲ μὲ τὴν ἀπαίτησιν ὅτι τὸ Σχολεῖον πρέπει νὰ εἶναι ἴδρυμα, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ προπαρασκευάζεται ὁ τρόφιμος διὰ τὸ μέλλον ἐπάγγελμά του. Τοῦτο βεβαίως ἔχει πολλάκις πολὺ μικρὰν σημασίαν, ὅπως συμβαίνει ἰδίᾳ εἰς τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα τῶν μεγαλοπόλεων, ὅπου οἱ μαθηταὶ μιᾶς τάξεως πρόκειται νὰ ἐπιδιοθοῦν εἰς ποικιλώτατα χειρωνακτικὰ ἐπάγγελα, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἐκ τῶν προτέρων εἶναι, εἰς τὰς περισσότερας περιστάσεις, ἄγνωστα· ἄλλοτε ὅμως ἔχει πολὺ μεγάλην σημασίαν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ σχολεῖα τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, τῶν ὁποίων σχεδὸν ὅλοι οἱ ἄρρενες μαθηταὶ θὰ ἐπιδιοθοῦν εἰς τὴν γεωργίαν καὶ σχεδὸν ὅλα τὰ κορίτσια θὰ σχολοῦνται, μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν των ἀπὸ τὸ σχολεῖον, εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα. Ὅλοι γνωρίζουν βεβαίως ὅτι ἡ συγκεντρώσις εἶναι οὐσιώδης προϋπόθεσις πάσης ἐπιτυχίας, ἀλλ' ὄχι ἡ ἕξωτε-

ρική συγκέντρωσις, ἢ ὁποία καταρτίζεται συνήθως ἀπὸ διαφόρων συρραφῆς σχολικῶν προγραμμάτων, ἀλλ' ἡ ἐσωτερικὴ ἐκείνη συγκέντρωσις, ἢ ὁποία, εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ *τηνῆμα χρόνου, κατευθύνει τὴν ἐνέργειάν της εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγώτερα πράγματα*. Εἶναι ὅμως τελεία παρανόησις τῆς ἰδέας τῆς συγκεντρώσεως τὸ νὰ μὴ διδάσκωμεν τὰ μαθήματα ἕκαστον καθ' ἑαυτὸ καὶ κατὰ τὴν σειρὰν, τὴν ὁποίαν τοῦτο ἀπαιτεῖ, ἀλλὰ νὰ θέλωμεν νὰ σχετίσωμεν ταῦτα πρὸς ἓν κύριον θεωρούμενον μάθημα, κατὰ τι ὅλως ἀνθαιρέτως δημιουργούμενον σύστημα ¹⁾. Ὅλαι αἱ ἀνθρώπινα γνώσεις ἀπεχωρίσθησαν ἀφ' ἑαυτῶν, προϋόντος τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἐνιαῖα, καλῶς διηρθρωμένα βασίλεια, κατ' ἀνάγκην ἐπιβαλλομένην ὑπὸ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν μας· ἐκάστη δὲ ἀπὸ τὰς γνώσεις αὐτὰς ἀναπτύσσει τὴν ἰδιάζουσαν εἰς αὐτὴν μορφωτικὴν δύνάμιν καὶ ἐπίδρασιν μόνον ἐφ' ὅσον ἐμφανίζεται μετὰ τὴν ἀτομικὴν διάθρῳσιν καὶ συστηματοποίησιν της. Ὅταν ἡ διάθρῳσις αὐτὴ καταστραφῆ, δι' οἰονδήποτε λόγον, τότε ἐξαλείφεται καὶ ἡ μορφωτικὴ δύναμις, τὴν ὁποίαν ἡ γνῶσις ἔχει.

Κατὰ ταῦτα μόνον ἐφ' ὅσον τὸ πνεῦμα τοῦ μαθητοῦ ἐργάζεται μετὰ αὐτὰς τὰς γνώσεις ἐν τῇ φυσικῇ των διαρθρώσει, ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυίας του, καθίστανται αἱ γνώσεις αὐταὶ δι' αὐτὸ *μέσον μορφώσεως καὶ βοηθοῦν αὐτὸ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐθνῶν τοῦ λογικῶς σκέπτεσθαι καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς διαυγείας τῆς κρίσεως, προϋποθέσεων ἀπαραιτήτων διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος*.

Διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καταστρέφωμεν τὴν αὐτοτέλειαν τῶν διαφόρων μαθημάτων, διότι, ὅταν κάμνωμεν τοῦτο καταστρέφωμεν τὴν μορφωτικὴν ἀξίαν αὐτῶν· οἱ ὑπέρμαχοι τῆς τοιαύτης συγκεντρώσεως δὲν ἔχουν ἀσφαλῶς καμμίαν ἰδέαν τῆς μορφωτικῆς δυνάμεως, τὴν ὁποίαν ἔχει αὐτοτελὲς σύστημα ἐνιαίων

¹⁾ Ὁ συγγραφεὺς λέγει ταῦτα ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὑπὸ τῶν Ερβαρτιανῶν κυρίως ἐκπροσωπούμενην ἰδέαν τῆς συγκεντρώσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὡς κέντρον ὅλων τῶν μαθημάτων τίθενται τὰ Φρονηματοστικά μαθήματα, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ μαθήματα διατάσσονται οὕτως, ὥστε νὰ ἐφορίζονται εἰς ἄμεσον ἢ ἔμμεσον σχέσιν πρὸς αὐτὰ (Σ. Μ.).

γνώσεων· καὶ διὰ τὴν εἰδικὴν χειροτεχνικὴν ἀκόμη διδασκαλίαν ἢ πορεία τῆς διδασκαλίας πρέπει νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέραν φύσιν τοῦ μαθήματος· τοῦτου δὲ εἶναι δὲ παιδαγωγικῶς ὀρθὸν νὰ καταστρέφωμεν τὴν συστηματικὴν πορείαν αὐτοῦ, διὰ τῆς ὁποίας καὶ ἡ βούλησις τῶν μαθητῶν ἐνισχύεται καὶ οἱ χειροτεχνικαὶ δεξιότητες αὐτῶν βαθμηδὸν προάγονται, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν συγκέντρωσιν αὐτῶν μετὰ τὰ ἄλλα μαθήματα. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποκλείει τὴν χρῆσιν τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν καὶ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἄλλων μαθημάτων, ἀκριβῶς ὅπως ἡ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς Ἰχνογραφίας, ἢ ὁποία καὶ αὕτη, χωρὶς νὰ λαμβάνη πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ἄλλα μαθήματα, πρέπει νὰκολουθῆ ἰδίαν ὁδόν, τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν χαράττουσιν εἰς αὐτὴν ψυχολογικοὶ λόγοι, δὲν ἀποκλείει τὴν ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας χρῆσιν τῆς Ἰχνογραφίας, ὡς μέσου ἐκδηλώσεως καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μαθήματα.

Μὲ ὅσα εἶπαμεν ἀνωτέρω ἔχομεν σαφεστάτην πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας τὴν ἐξέλιξιν τοῦ μέλλοντος σχολείου κατὰ τὰ οὐσιώδη γνωρίσματά του. Δὲν φρονῶ ὅτι φροντίζοντες πάσῃ δυνάμει νὰ προπαρασκευάσωμεν τὴν ὁδὸν διὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν εἰμεθα ἐπαναστατικοὶ καινοτόμοι. Τοῦναντίον εἶμαι πεπεισμένος ὅτι, μετὰ τὴν ἐνέργειάν μας αὐτὴν, συντελοῦμεν εἰς τὴν πραγματοποίησιν καὶ τὴν τελικὴν ἐπικράτησιν παλαιῶν, παμπάλαιων μάλιστα ἀπαιτήσεων τῆς παιδαγωγικῆς, διότι φροντίζομεν νὰ μορφώσωμεν εἰς τὰ δημόσια Δημοτικὰ μας σχολεῖα καὶ τὸ μέγιστον πλῆθος τῶν μαθητῶν, διὰ τοὺς ὁποίους μόνη ἡ πνευματικὴ ἐργασία δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μέσον μορφώσεως. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον παρέχομεν σήμερον εἰς τὰ παιδιὰ αὐτά, χωρὶς ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκεστάτην εἰσαγωγὴν εἰς τὴν αὐτοτελῆ χρῆσιν τῶν σημείων τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀριθμῶν, δὲν εἶναι *μόρφωσις*, ἀλλὰ μόνον *ἐπίχρισμα μορφώσεως*, τὸ ὁποῖον πολὺ γρήγορα ἀμαυρῶνεται, καὶ εἰς τοὺς περισσοτέρους μαθητὰς, ὕστερα ἀπὸ ὀλίγα ἔτη, τελειῶς ἐξαφανίζεται. Διότι ἡ γνῶσις διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ὁποίας δὲν παρακινοῦν τοῖς μαθητὰς προβλήματα, ἔστω καὶ ἀπλούστατα, γεννώμενα ἀπὸ πρακτικὴν ἢ πνευματικὴν ἐργασίαν, διὰ τὴν ὁποίαν ἄρα δὲν ἐμφανίζεται εἰς τὸν μαθητὴν ἐσωτερικὴ

τις ανάγκη, ἡ γνῶσις αὕτη προσκολλᾶται τόσον ὀλίγον εἰς τὴν ψυχὴν, ὅσον ἡ ἀσφαλτος ἐπὶ τῆς ὑαλίνης πλακός.

Ὅ,τι ἐπιδιώκομεν ἡμεῖς σήμερον, μὲ τόσον ζῆλον καὶ τόσον σαφῶς, ἐπεδίωκον μὲ πόνον καὶ πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν οἱ διάφοροι παιδαγωγικοὶ ἄνδρες. Εἰς τὰ ἔργα τοῦ *Fichte* εὐρίσκω τὴν ἀκόλουθον ζωηρὰν ἀπεικόνισιν τοῦ πράγματος: «μόλις ἀρχίσῃ τὸ παιδί τοὺς πρώτους ψελλισμούς του ἀρχίζομεν νὰ παρέχωμεν εἰς αὐτὸ λέξεις ἀντὶ τῶν πραγμάτων καὶ τρόπους ἐκφράσεως ἀντὶ αἰσθημάτων ταχέως μετὰ ταῦτα ἀντικαθιστῶμεν τὰς προφερομένας λέξεις, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται πολὺ πλησιέστερα πρὸς τὰς ἐποπτείας, μὲ τὰ νεκρὰ γράμματα, ἕως ὅτου διὰ τῆς εἰς ταῦτα ἀσκήσεως, χάνουν καὶ αὐτὰ τὴν σταθερὰν τῶν μορφήν καὶ τὸ παιδί κολυμβᾷ εἰς θάλασσαν ἀμόρφων γραμμάτων, ὡς εἰς τὸ ἰδιόζον εἰς αὐτὸ στοιχεῖον. Οὕτως ἡ μεγαλυτέρα τέχνη τῆς ἀγωγῆς μας εἶναι νὰ μὴ μείνῃ τὸ παιδί ἐπὶ μακρότερον χρόνον εἰς σκιὰν κατωτέρας δυνάμεως, ἀλλὰ νὰ σπρώχνωμεν αὐτὸ ταχέως εἰς τὴν σκιὰν τῆς σκιᾶς καὶ πάλιν εἰς τὴν σκιὰν τῆς τελευταίας σκιᾶς... Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν κατωρθώθη ὥστε ἡ γενεά μας νὰ ζῇ εἰς ἓνα νεφελώδη καὶ σκιώδη κόσμον, χωρὶς καμμίαν βᾶσιν, ἤτοι χωρὶς ἐποπτείας, ἀλήθειαν καὶ πραγματικότητα».

Πρὸ πάντων ὅμως ἔχω τὸ συναίσθημα ὅτι κατὰ τὰς προσπάθειάς μας αὐτὰς ἐνεργοῦμεν συμφωνότατα μὲ τὸ πνεῦμα ἐκείνου, ὁ ὁποῖος τόσον πολὺ ἐταινεῖται, ἀλλὰ τόσον ὀλίγον κατανοεῖται, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν *Δινάρδον* καὶ τὴν *Γεοτρούδην*, εἰς τὰς ἐπιστολάς πρὸς τὸν *Gessner* καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ *κύκνειον ᾄσμα* του, τόσον συχνὰ ἐδίδαξεν ὅτι μόνον «ἡ ἐργασία εἰς τὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος περιβάλλει τὸ παιδί» δίδει τὴν μορφωτικὴν δύναμιν εἰς τὸ στοιχειῶδες Δημοτικὸν σχολεῖον· τολμῶ μάλιστα νὰ εἶπω: χωρὶς νὰ εὐρίσκωνται αἱ λέξεις αὐταὶ ἀκριβῶς οὕτω εἰς τὰ ἔργα του, ὁ Πεσταλότζης εἶχε τὴν ἀκράδαντον πεποίθησιν ὅτι ἡ ἐπαγγελματικὴ μόρφωσις εἶναι ἡ θύρα τῆς ἀνθρωπίνης μόρφώσεως.

Τρεῖς γενεαὶ ἐπέρασαν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Πεσταλότζη καὶ τὸ ἔργον του ἀναμένει ἀκόμη τὴν ἀποπεράτωσιν. «Πιστεύω», ἔλεγεν ὁ Πεσταλότζης εἰς τὰς 12 Ἰανουαρίου 1818, «ὅτι ὁ αἰὼν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου ἤρχισαν αἱ παιδαγωγικαὶ μας ἔρευναι,

θὰ ἴδῃ, κατὰ τὸ τέλος αὐτοῦ, τὴν ἀδιάκοπον συνέχισιν τῶν προσπαθειῶν μας εἰς τὰς χεῖρας ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ χροεωστοῦν τὰς ἰδέας καὶ τὰ μέσα τῶν εἰς τὰς ἐνωμένας δυνάμεις τοῦ οἴκου μας». Αἱ ἰδέαι τοῦ ἀνδρὸς τούτου, ὁ ὁποῖος τόσον ἀκατοπονήτως, ἐν μέσῳ τόσων ταλαιπωριῶν καὶ ἀντιξῶν περιστάσεων, εἰργάζετο πρὸς εὐρεσιν τοῦ καταλληλοτέρου τρόπου τῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου, κατ' ἀρχὰς ἐλησμονήθησαν, ἀλλ' αἱ πραγματικαὶ ἀλήθειαι ἐμφανίζονται πάντοτε ἐκ νέου, περιπλανῶνται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ καὶ ἀνησυχοῦν τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων, ἕως ὅτου ἐπὶ τέλους εὐρουν τὴν ἀπολύτῳσιν καὶ τὴν ἡσυχίαν τῶν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ πρακτικοῦ βίου. Ὅλοι ἡμεῖς, οἱ ὁποῖοι, μὲ ἐπιστημονικὴν σοβαρότητα καὶ ἐπίμονον ἐνέργειαν, προσπαθοῦμεν νὰ νοιῶμεν τὸν δρόμον εἰς ἓνα σχολικὸν ὄργανισμὸν, τὸν ὁποῖον εἶχε πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ πατὴρ τοῦ Δημοτικοῦ σχολείου ἐργαζόμεθα διὰ τὴν πραγματοποίησιν μιᾶς μεγάλης ἀληθείας. Ἴσως οὕτω, εἰς τὸ τέλος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, πραγματοποιηθῇ ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Πεσταλότζης μὲ τόσον ζῆλον ἠγωνίζετο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΧΕΔΙΟΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

1. Εἰσαγωγικὴ παρατήρησις.

Τὸ σχολεῖον ἐργασίας, εἶχε πραγματοποιηθῆ, σύμφωνα πρὸς ὅσα εἶπαμεν προηγουμένως, κατὰ τὸ ἔτος 1914, εἰς τὰ ἐπιμορφωτικὰ σχολεῖα τοῦ Μονάχου, ἔγινε δ' ἀπόπειρα πρὸς πραγματοποίησίν του, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐπραγματοποιήθη καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις τῶν Δημοτικῶν σχολείων τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων τῆς αὐτῆς πόλεως. Διὰ τὴν συστηματικὴν εἰσαγωγήν του καὶ εἰς τὰς λοιπὰς τάξεις τῶν Δημοτικῶν σχολείων ὑπελείπετο μόνον ἡ συγκατάθεσις τῆς κυβερνήσεως· δυστυχῶς οἱ ἀρμόδιοι ἤρ-

νοῦντο νὰ παράσχουν τὰ σχετικῶς ὀλίγα, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἀπαιτούμενα μέσα καὶ συγκατετέθησαν μόνον, κατὰ τὸ ἔτος 1910, νὰ παράσχουν τὰ μέσα πρὸς ἴδρυσιν δύο δοκιμαστικῶν σειρῶν, ἐκ τεσσάρων ἀλληλοδιαδόχων τάξεων. Ἡ μία σειρά ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσαρας ἀλλεπαλλήλους τάξεις, εἰς τὰς ὁποίας φοιτοῦν μόνον μαθηταί, ἢ δ' ἄλλη πάλιν ἀπὸ τέσσαρας ἀλλεπαλλήλους τάξεις, εἰς τὰς ὁποίας φοιτᾷ ἴσος ἀριθμὸς ἀρρένων καὶ θηλέων. Τρίτη σειρά τάξεων, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐφοίτων μόνον μαθήτριά, δὲν ἐνεκρίθη. Ἀλλὰ καὶ αἱ τάξεις ἐκεῖναι, τῶν ὁποίων ἡ ἔγκρισις ἐπετεύχθη, δὲν κατόρθωσαν ἀκόμη νὰ πραγματοποιήσουν τὸ ἰδεῶδες τοῦ σχολείου ἐργασίας. Αἱ τάξεις αὐταὶ ἦσαν ὑποχρεωμέναι νὰ ἐφαρμόζουν τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα, τὸ ἰσχυρὸν καὶ διὰ τὰ λοιπὰ σχολεῖα, τὸ μόνον δὲ τὸ ὁποῖον, ἐπετρόπη εἰς αὐτὰς ἦτο νὰ ἐφαρμόζουν εἰς τὰ μαθήματα, τὰ ὑπὸ τοῦ προγράμματος ὁριζόμενα, ἐλευθέρως τὴν ἰδέαν τοῦ σχολείου ἐργασίας. Αἱ δοκιμαστικαὶ τάξεις κατωρθώθη νὰ λειτουργήσουν κανονικῶς ἐπὶ τέσσαρα μόνον ἔτη, ὁ χρόνος δ' οὗτος ἦτο ἀρκετὸς διὰ νὰ σχηματίσωμεν τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν κατωτέρω θὰ περιγράψωμεν. Ὁ ἐπακολουθήσας εὐρωπαϊκὸς πόλεμος δὲν ἐπέτρεψε τὴν δοκιμὴν εἰς εὐρύτεραν κλίμακα, φοβοῦμαι δ' ὅτι ἡ ἐπακολουθήσασα εἰρήνη θὰ σημειώσῃ καὶ τῶν τάξεων τούτων τὸ τέλος.

Ἡ ἄρνησις πρὸς εὐρύτεραν εἰσαγωγὴν τοῦ σχολείου ἐργασίας εἰς τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα προήρχετο τὸ μὲν ἀπὸ τὸν ἀδικαιολόγητον (ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω) φόβον διὰ τὰς ἀπαιτούμενας ὑπερβολικὰς δαπάνας, τὸ δ' ἴσως καὶ ἀπὸ τὴν δικαιολογημένην ἐπιθυμίαν τῆς διατηρήσεως τῶν μορφωτικῶν ἀξιῶν τοῦ σημερινοῦ σχολείου τοῦ βιβλίου. Ἡ ἐπιθυμία αὕτη εἶχεν ἴσως τὴν ἀρχὴν τῆς ἐν μέρει εἰς τὰς ὁμολογουμένως πολὺ παραλόγους προτάσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ εἰς τὴν πραγματικὴν παρανόησιν τῆς φύσεως τοῦ σχολείου τούτου, ἡ ὁποία παρετηρεῖτο εἰς ὅλην τὴν Γερμανίαν.

Τὴν ἄρνησιν αὐτήν, ἐφ' ὅσον αἱ δοκιμαστικῶς ἰδρυθεῖσαι τάξεις θὰ πολλαπλασιασθοῦν εἰς τὸ μέλλον, δὲν θεωρῶ, μετὰ ἡρωϊκῆς σκέψεως, δυστύχημα. Διότι τὸ πνεῦμα τοῦ Σχολείου ἐργασίας ἀπαιτεῖ μὲν ὀφθαλμῶν διδασκάλων οὐσιωδῶς διάφορον ἀπὸ τὴν σημερινήν· ἐφ' ὅσον δ' οἱ διδάσκαλοι διαπαιδαγωγοῦνται ἀ-

κόμη εἰς σχολεῖα βιβλίων, ὀλίγοι θὰ εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θὰ κατορθώσουν, ἀπὸ ἰδίας ἀτομικῆς δυνάμει, νὰ διεισδύσουν εἰς τὴν φύσιν τοῦ σχολείου ἐργασίας. Ὅταν ὅμως τὰ Διδασκαλεῖα πληρωθοῦν ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ σχολείου ἐργασίας, τότε τὸ πνεῦμα τοῦτο θάνοϊξῃ ἀνανταγωνίστως δρόμον καὶ εἰς τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα, διότι τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενα ὑλικά μέσα δὲν εἶναι τόσον μεγάλα, ὥστε νὰποτελέσουν ὀρισμένον πρὸς τοῦτο ἐμπόδιον. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὁ ὀργανισμὸς τῶν δοκιμαστικῶν τάξεων, αἱ ὁποῖαι ἐλειτούργησαν εἰς τὸ Μόναχον, ἀπὸ τὸ 1910 ἕως τὸ 1914, καὶ τὸν ὁποῖον συντόμως θὰ περιγράψω ἔδῳ.

Ἐὰν τὸ σχολεῖον ἐργασίας σημαίῃ πραγματικῶς οὐσιώδη πρόοδον, ἐὰν ἡ πραγματοποιήσις τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας προάγῃ τὸ ἐνεργητικὸν διαφέρον τῶν μαθητῶν εἰς ὅλα τὰ μαθήματα, πρέπει, κατ' ἀνάγκην, εἰς τὸ Σχολεῖον ἐργασίας, μὲ ὀλιγότερον χρόνον διδασκαλίας, νὰ δυνάμεθα νὰ ἐπιτυγχάνωμεν τὸ ἴδιον, τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνομεν εἰς τὸ σημερινὸν σχολεῖον μὲ **μικροτέραν** ἐνεργητικότητα τῶν μαθητῶν, ἀλλ' εἰς περισσότερον χρόνον. Σύμφωνα μὲ τὰς σκέψεις αὐτὰς περὶ ὁρίσαμεν τὸν χρόνον τῆς διδασκαλίας εἰς τὰς δύο κατωτέρας τάξεις (πρῶτον καὶ δεῦτερον σχολικὸν ἔτος) κατὰ τέσσαρας ἕως πέντε ὥρας, ἕξ ἄλλου ὅμως ἔγινεν ἀνάγκη νὰ διαιρεθοῦν αἱ τάξεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον 44—50 παιδιὰ, εἰς τινὰ μαθήματα, εἰς δύο τμήματα, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐδιδάσκετο χωριστά, καὶ τοῦτο, διότι ἡ πραγματικὴ ἐπεξεργασία νέων παραστάσεων καὶ ἡ πρὸς τοῦτο εἰς τινὰ μαθήματα ἀναγκαῖα ἐνέργεια τῶν χειρῶν δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ μὲ περὶ ὀρισμένον μόνον ἀριθμὸν μαθητῶν. Γενικὸς χωρισμὸς τῶν τάξεων, ἦτοι ὀριστικὸς καθορισμὸς τῶν μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι φοιτοῦν εἰς ἕκαστην τάξιν, εἰς 22—25, δὲν εἶναι ἀναγκαῖος. Ἐὰν συνέβαινε τοῦτο κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὑπηρετοῦντας εἰς τὴν διοίκησιν τῶν σχολείων δὲν θὰ ἐτόλμα νὰ προτείνῃ σοβαρῶς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ σχολείου ἐργασίας. Ἡ ὑπόμνησις τῶν σχετικῶς ὀλιγαριθμῶν τάξεων εἰς τὴν Σουηδίαν, τὴν Δανίαν καὶ εἰς μερικὰ μέρη τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, δὲν εἶναι λογικὴ, διότι οἱ μικροὶ σχετικῶς μισθοὶ τῶν διδασκάλων τῶν χωρῶν τούτων ἐπιτρέπουν τὰς ὀλιγαριθμοὺς τάξεις πολὺ περισσότερον ἀπὸ τοὺς μισθοὺς, οἱ ὁποῖοι καταβάλλονται εἰς τοὺς διδασκάλους, εἰς τὰς με-

γάλας πόλεις τῆς Γερμανίας. Ἄλλ' ἡ ἱκανοποιητικὴ μισθοδοσία τῶν διδασκάλων καὶ ἡ διὰ ταύτης ἐξασφάλις τῆς εὐχαριστήσεως τοῦ βίου καὶ τῆς χαρᾶς τῆς ἐργασίας εἶναι, καὶ διὰ τὸ πνεῦμα τοῦ σχολείου ἐργασίας, πολὺ σπουδαιότερα ἀπὸ τὸν καθορισμὸν τόσο μικροῦ ἀριθμοῦ μαθητῶν διὰ κάθε τάξιν, ὁ ὁποῖος θάνεβίβαζε διὰ μιᾶς τὰς διὰ τὴν Δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν δαπάνας μιᾶς πόλεως, ὅπως εἶναι τὸ Μόναχον, ἀπὸ 10 εἰς 20 ἑκατομμύρια μάρκα (κατὰ τὸ ἔτος 1913). Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος περιορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν δὲν εἶναι οὐδ' ἀναγκαῖος διὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ Σχολείου ἐργασίας. Διότι τὸ Σχολεῖον ἐργασίας δὲν ἔχει ἔργον *τὴν εἰσαγωγὴν* μόνον εἰς τὸν κόσμον τοῦ εἰδέναι, τοῦ δύνασθαι καὶ τῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ καὶ *τὴν ἀσκησιν* εἰς τὰς γνώσεις, τὰς δεξιότητας καὶ τὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας ἀποκοτῶν οἱ μαθηταὶ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ταύτης, κατὰ τὴν ἀσκησιν δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ἔχει πολὺ μικροτέραν σημασίαν ἢ κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς γνώσεις, τὰς δεξιότητας καὶ τὰς ἀξίας. Μάλιστα δὲ καὶ κατὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰς γνώσεις ὑπάρχουν μαθήματα, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν τὴν συνδιδασκαλίαν 40 ἕως 50 μαθητῶν, ὅπως εἶναι τὰ μαθήματα, εἰς τὰ ὁποῖα πρόκειται περὶ εἰσαγωγῆς τῶν μαθητῶν εἰς τὰς ἐκ παραδόσεως γνωστὰς γνώσεις, αἱ ὁποῖαι, εἰς πᾶσαν ἐποχὴν, θάποκτῶνται μόνον διὰ τοῦ λόγου καὶ τῶν βιβλίων καὶ εἰς τὰ ὁποῖα τὸ βιβλίον καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ συνδεομένη σκέψις ἀποτελοῦν αὐτὸ τὸ πνευματικὸν ἐργαστήριον τῶν μαθητῶν τοιαῦτα μαθήματα εἶναι ἡ Ἱστορία, τὰ Θρησκευτικὰ, μερικὰ τμήματα τῶν γλωσσικῶν μαθημάτων καὶ μέρη τινὰ τῆς Γεωγραφίας.

Ἡ διαίρεσις εἰς τμήματα *τῆς πρώτης* δοκιμαστικῆς τάξεως ἔγινεν εἰς δύο ὥρας τῆς Πραγματογνωσίας, εἰς δύο ὥρας τῆς Ἀριθμητικῆς, εἰς δύο ὥρας τῆς Γραφῆς, καὶ εἰς δύο ὥρας τῶν χειροτεχνικῶν ἐργασιῶν. Ἐνῶ λοιπὸν οἱ μαθηταὶ εἶχαν 17 ὥρας διδασκαλίας, ὁ διδάσκαλος τῆς τάξεως ὄφειλε νὰ ἐργάζεται 23 ὥρας, ὁ δ' εἰδικὸς διδάσκαλος τῆς ξυλοτεχνίας 4 ὥρας. Τὸ τμήμα Α τῆς τάξεως ἤρχετο εἰς τὸ Σχολεῖον συνήθως κατὰ τὰς 9 π. μ., τὸ δὲ τμήμα Β κατὰ τὰς 10. Ἀπὸ τῆς δεκάτης μέχρι τῆς 11½ ἦσαν ἐνωμένα καὶ τὰ δύο τμήματα. Εἰς τὰς 11½ ἐφευγεν ἀπὸ τὸ Σχολεῖον τὸ τμήμα Α, ἐνῶ τὸ τμήμα Β ἔμενεν ἕως τὰς 12½ καὶ ἐδιδάσκετο, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, τὰ μαθήματα, τὰ

ὁποῖα τὸ τμήμα Α εἶχε διδαχθῆ ἀπὸ τὰς 9 ἕως τὰς 10. Μετὰ μεσημβρίαν ἐγίνετο μάθημα δύο μόνον φορὰς τὴν ἐβδομάδα, τὴν Δευτέραν καὶ τὴν Πέμπτην, ἀνὰ μίαν ὥραν διὰ κάθε τμήμα, ἤτοι ἀπὸ τὰς 2 ἕως τὰς 3 διὰ τὸ τμήμα Α, καὶ ἀπὸ τὰς 2,40 ἕως τὰς 3,40 διὰ τὸ δεύτερον τμήμα.

Ὁ ἐπόμενος, ὑπ' ἀρ. 1 πίναξ δεικνύει τὴν καθ' ἐβδομάδα διάταξιν τῶν μαθημάτων τοῦ τμήματος Α τῆς πρώτης τάξεως, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τοῦ τμήματος Β τῆς αὐτῆς τάξεως.

Διὰ τὸν πίνακα τοῦτον πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι: ὁ χρόνος τῆς διδασκαλίας ἀναγράφεται εἰς λεπτὰ τῆς ὥρας, δὲν ἀναγράφεται ὁ μεταξὺ τῶν μαθημάτων χρόνος διὰ τὰ διαλείμματα, τὰ δὲ μαθήματα, τὰ ὁποῖα ἀναγράφονται μὲ παχύτερα γράμματα εἶναι κοινὰ καὶ διὰ τὰ δύο τμήματα. Ὁ θέλων νὰ καταρτίσῃ ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦτον τὸ πρόγραμμα τοῦ τμήματος Β δὲν ἔχει νὰ κάμῃ ἄλλο τίποτε παρὰ νὰ μεταφέρῃ τὰ μαθήματα, τὰ ὁποῖα διδάσκειται τὸ τμήμα Α ἀπὸ τὰς 9 ἕως τὰς 10 εἰς τὰς 11½—½. Μὲ ἄλλας λέξεις: τὸ τμήμα Α ἤρχετο εἰς τὸ Σχολεῖον καθ' ἑκάστην ἀπὸ τὰς 1—11½, τὸ δὲ τμήμα Β ἀπὸ τὰς 10—12½, τὴν πρωΐαν, καὶ ἐκτὸς τούτου τὸ τμήμα Α ἤρχετο μ. μ. τὴν Δευτέραν καὶ τὴν Πέμπτην ἀπὸ τὰς 2—3, καὶ τὸ τμήμα Β τὰς ἰδίας ἡμέρας ἀπὸ τὰς 2,40—3,40. Μόνον τὴν Τετάρτην καὶ τὸ Σάββατον ἤρχοντο καὶ τὰ δύο τμήματα συγχρόνως ἀπὸ τὰς 9—11½ τὸ τμήμα Α εἶχεν ἡμίσειαν ἀκόμη ὥραν διδασκαλίας τὴν Τετάρτην, τὸ δὲ τμήμα Β εἶχεν ὁμοίως ἡμίσειαν ἀκόμη ὥραν διδασκαλίας τὸ Σάββατον. Τέσσαρα ἀπογεύματα δὲν ἐγίνετο καμμία διδασκαλία.

Ἡ διαίρεσις *τῆς δευτέρας* δοκιμαστικῆς τάξεως εἰς τμήματα ἔγινεν εἰς τὴν Ἀριθμητικὴν, τὴν Πραγματογνωσίαν καὶ τὴν χειροτεχνίαν, ὅχι ὅμως καὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς μητρικῆς γλώσσης τὰς λεπτομερείας τοῦ προγράμματος τῆς τάξεως ταύτης παρέχει ὁ πίναξ ὑπ' ἀρ. 2. Ἐκαστος μαθητῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα τοῦτον, ἔχει 18 ὥρας τὴν ἐβδομάδα μάθημα, ὁ διδάσκαλος τῆς τάξεως 23, ὁ δὲ διδάσκαλος τῆς ξυλοτεχνίας 4. Τὰ παιδιά δὲν εἶχαν μαθήματα πέντε ἀπογεύματα, ἡ δὲ διδασκαλία τῆς τάξεως τέσσαρα.

Ἡ δὲ διαίρεσις *τῆς τρίτης* καὶ *τῆς τετάρτης* τάξεως ἔγινεν

Ώραι	Δευτέρα	Τρίτη	Τετάρτη	Πέμπτη	Παρασκευή	Σάββατον
Πρό Μεσημβρίας.						
9—10	Αριθμητική (30) Γραφή - Ανάγνωσις (30)	Πραγματογνωσία (60)	Γραφή - Ανάγνωσις (30) Ωδική (30)	Αριθμητική (30) Γραφή - Ανάγνωσις (30)	Πραγματογνωσία (60)	Γραφή - Ανάγνωσις (30) Ωδι. ή (30)
10—11	Θρησκευτικά (60)	Γραφή - Ανάγνωσις (40) Γυμναστική (20)	Αριθμητική (40) Γυμναστική (20)	Θρησκευτικά (60)	Γραφή - Ανάγνωσις (40) Γυμναστική (20)	Αριθμητική (40) Γυμναστική (20)
11—12	Πραγματογνωσία (30)	Αριθμητική (30)	Πραγματογνωσία (30) Αριθμητική (30) (Τμ. Α)	Πραγματογνωσία (30)	Αριθμητική (30)	Πραγματογνωσία (30) Αριθμητική (30) (Τμ. Β)
Μετά Μεσημβρίας.						
2—3	Γραφή - Ανάγνωσις (40) Γυμναστική (20)	—	—	Γραφή - Ανάγνωσις (40) Γυμναστική (20)	—	—

Ώραι	Δευτέρα		Τρίτη		Τετάρτη		Πέμπτη		Παρασκευή		Σάββατον	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Πρό Μεσημβρίας.												
8—9	Θρησκευτικά (60)		Ευλοτεχνία (60)		Θρησκευτικά (60)		—		Αριθμ. (30)		Αριθμητική (30)	
9—10	Όρθογραφία (30) Ωδική (30)		Ευλοτεχνία (60)		Ανάγνωσις (30) Όρθογραφία (30)		Γυμναστική (30)		Ανάγνωσις (30)		Ανάγνωσις (30)	
10—11	Ανάγνωσις (30) Καλλιγραφία (30)		Αριθμητική (30)		Γυμναστική (30) Πραγματογνωσία (30)		Πραγματογνωσία (30) Ωδική (30)		Γυμναστική (30) Όρθογραφία (30)		Όρθογραφία (30) Γυμναστική (30)	
11—12	Αριθμητική (30)		—		Ευλοτεχνία (60)		Αριθμ. (30)		—		Πραγματογνωσία (30)	
Μετά Μεσημβρίας.												
2½—3	Αριθμ. (30)		—		—		—		Αριθμ. (30)		—	
3—4	Κοπή (60)		—		—		—		Χειροτεχνήματα θηλέων (60)		—	

Ἑβδομαδιαῖον ὠρολόγιον πρόγραμμα τῆς τρίτης τάξεως.

ΠΙΝΑΞ 3

Ὁραὶ	Δευτέρα		Τρίτη		Τετάρτη		Πέμπτη		Παρασκευή		Σάββατον	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Πρὸ Μεσημβρίας.												
8—9	Θρησκευτικὰ (60)		Ἀριθμητικὴ (60)	—	Ξυλοτεχνία (60)	—	Θρησκευτικὰ (60)	—	Ἀριθμητικὴ (60)	Ἀνάγνωσις (60)		
9—10	Ὄρθογραφία (50)		Ἐκθεσίς (60)		Ξυλοτεχνία (60)	Ἀριθμητικὴ (60)	Ὄρθογραφία (60)	Γυμναστικὴ (30) Πατριδογνωσία (30)		Γυμναστικὴ (30) Γραμματικὴ (30)		
10—11	Πατριδογνωσία (30) Ἀνάγνωσις (30)		Γραμματικὴ (30) Γυμναστικὴ (30)		Ἀριθμητικὴ (60)	Ξυλοτεχνία (60)	Γυμναστικὴ (30) Ἀνάγνωσις (30)		Ἐκθεσίς (60)		Πατριδογνωσία (60)	
11—12	Χειροτεχν. Θηλέων (60)		Καλλιγραφία (30) Ἀνάγν. Ἀγ. Γραφῶν (30)		—	Ξυλοτεχνία (60)	Χειροτεχνήμ. Θηλέων (60)		Ὤδικὴ (60)		Καλλιγραφία (30) Ἀνάγν. Ἀγίων Γραφῶν (30)	
Μετὰ Μεσημβρίαν.												
2—3	—		Ἀριθμητικὴ (60)	—	—		Ἀριθμητικὴ (60)	—		—		
3—4	—		Πατριδογνωσία (60)	—	—		Πατριδογνωσία (60)	—		—		

εἰς δύο ὥρας τῆς Ἀριθμητικῆς, εἰς μίαν ὥραν τῆς Πατριδογνωσίας καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὥρας τῆς Ξυλοτεχνίας. Οἱ μαθηταὶ ἀπασχολοῦντο εἰς τὸ Σχολεῖον 22 ὥρας τὴν ἐβδομάδα, αἱ δὲ μαθήτριά 24, διὰ τῆς προσθήκης δύο ὥρῶν γυναικείας χειροτεχνίας, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τὸ ἔτος τοῦτο ἀνέλαβεν εἰδικὴ διδασκάλισσα. Κατὰ ταῦτα ὁ μὲν διδάσκαλος τῆς τάξεως εἶχεν 25 ὥρας διδασκαλίας καθ' ἐβδομάδα, ὁ εἰδικὸς διδάσκαλος τῆς Ξυλοτεχνίας 4, ἡ δ' εἰδικὴ διδασκάλισσα τῆς γυναικείας χειροτεχνίας 2. Περισσότερας λεπτομερείας παρέχει ὁ ὑπ' ἀρ. 3 πίναξ. Καὶ εἰς τοὺς τρεῖς πίνακας πρέπει νὰ ἐλαττωθῇ ὁ ἐντὸς παρενθέσεως ἀναγραφόμενος χρόνος τῆς διδασκαλίας κατὰ τὰ διαλείμματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἐπαρκῆ ἀνάπαισιν τῶν μαθητῶν. Ἐντὶ τῆς διαιρέσεως μιᾶς τάξεως εἰς τμήματα, κατὰ τὴν διδασκαλίαν πρακτικοῦ μαθήματος, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐργάζωνται εἰς τὴν τάξιν αὐτὴν συγχρόνως δύο διδάσκαλοι.

Δὲν θὰ ἐδημοσίεωσιν τὰ προγράμματα αὐτά, ἐὰν δὲν ἤθελα νὰ δεῖξω μὲ αὐτὰ τὸ δυνατὸν τῆς πραγματοποιήσεως μιᾶς προτάξεως, τὴν ὁποίαν, καὶ χωρὶς νὰ ἔχω πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ σχολεῖον ἐργασίας, συνιστῶ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν, τὴν δυνατότητα ὅμως τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ὁποίας πολλοὶ πολλάκις καὶ ἀπὸ τοὺς συνεργάτας μου ἀκόμη ἠμφισβήτησαν, ἐννοῶ τὴν μερικὴν διαίρεσιν τῶν τάξεων. Ἐνεκα δηλ. οἰκονομικῶν λόγων θὰ εἴμεθα, ἐπὶ μακρὸν χρόνον, ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχωμεν, εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, τάξεις μὲ 50, 60, εἰς μερικὰς δὲ περιστάσεις καὶ μὲ περισσότερους μαθητάς. Εἰς τὰς τάξεις αὐτάς εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν πραγματοποίησιν μερικῶν σκοπῶν, ἄλλων ὅμως σκοπῶν ἢ πραγματοποίησις, ὑπὸ τοιοῦτους ὅρους, εἶναι παντελῶς ἀδύνατος. Οὕτω π. χ. εἶναι παντελῶς ἀδύνατον νὰ κάμωμεν πραγματικὸν μάθημα πατριδογνωσίας εἰς μίαν τάξιν, ἡ ὁποία ἔχει καὶ 50 μόνον παιδιά, καὶ διὰ τοῦτο, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, χωρὶς ἄλλο, νὰ χωρίσωμεν τὰς τάξεις εἰς τμήματα, τοῦλάχιστον κατὰ τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ μαθηταὶ πρέπει νὰ παρατηρήσουν τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀντικείμενον. Ὡσαύτως εἶναι κοπιωδέστατον νὰ εἰσαγάγωμεν συγχρόνως 50 ἢ 60 μαθητάς εἰς μερικὰς ἀριθμητικὰς ἢ γλωσσικὰς ἐννοίας καὶ ἡ διδασκαλία δὲ τῆς πρώτης ἀναγνώσεως καὶ

τῆς πρώτης γραφῆς εὐκολύνεται πολὺ μὲ τὸν χωρισμὸν τῶν τάξεων. Ἡ διαίρεσις τῶν τάξεων εἰς τμήματα, εἰς τινα μαθήματα, θὰ διευκολύνῃ παρὰ πολὺ τὴν ἐργασίαν ὄχι μόνον, διότι, ὅταν ὁ διδάσκαλος διδάσκη ὀλιγωτέρους μαθητὰς δύναται νὰ ἐπιβλέπῃ ἕκαστον ἐξ αὐτῶν εὐκολώτερον, ἀλλὰ καὶ διότι εὐκολώτερον προκαλεῖται ἡ προσοχή, ὅταν οἱ μαθηταὶ εἶναι ὀλιγώτεροι. Διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς διαιρέσεως τῶν τάξεων εἰς τὰ μαθήματα τῆς Ἰχνογραφίας, τῆς Φυσικῆς, τῆς Χημείας καὶ τῆς Χειροτεχνίας, δὲν κάμνω λόγον. Ἐπειδὴ τοιαῦται διαιρέσεις τῶν τάξεων δὲν ἔγιναν ἕως τώρα εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ὑψάνωμεν διαρκῶς τὰς ὥρας τῆς διδασκαλίας μερικῶν μαθημάτων εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον διὰ νὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ προσδεύουν ἀναλόγως καὶ τῶν πολυαριθμοτέρων τάξεων οἱ μαθηταί.

Καὶ ὅμως πολὺ ὀρθότερα θὰ ἦτο ἄλλη ὁδός, ἥτοι νὰ ἐλαττώνομεν μὲν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὰς ὥρας τῆς διδασκαλίας διὰ τοὺς μαθητὰς, νὰ ὑψάνωμεν δ' αὐτὰς διὰ τὸν διδάσκαλον, διὰ τῆς μερικῆς διαιρέσεως τῶν τάξεων εἰς τμήματα ¹⁾.

Ἡ ὁδὸς αὕτη δὲν προκαλεῖ περισσοτέρας δαπάνας, ἐφ' ὅσον οἱ διδάσκαλοι ἐργάζονται ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ νόμου ὀριζομένου ὀρίου τῶν ὑποχρεωτικῶν ὥρῶν διδασκαλίας, δὲν ἐπιβαρύνει δὲ καὶ μὲ πολλὴν ἐργασίαν τὸν διδάσκαλον, διότι, ἐπειδὴ ἡ ἐργασία εἰς ὀλιγαριθμούς μαθητὰς εἶναι καὶ εὐκολωτέρη καὶ καρποφορωτέρα, δὲν καταβάλλεται πολὺ ὁ διδάσκαλος οὔτε σωματικῶς οὔτε πνευματικῶς. Κάποια δυσκολία ὑπάρχει μόνον εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ὥρολογίου προγράμματος ²⁾ καὶ εἰς τὸ ὅτι οἱ μαθηταὶ προσέρχονται εἰς τὸ Σχολεῖον κατὰ διαφόρους ὥρας. Ὅτι ὅμως εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπερνίκησις τῶν μικρῶν τούτων δυσκολιῶν ἀπο-

¹⁾ Τὴν μερικὴν διαίρεσιν τῶν τάξεων, ἥτοι τὴν εἰς τινα μόνον μαθήματα διαίρεσιν τῶν τάξεων εἰς τμήματα, ἐφαρμοζόμεν μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα, ἀπὸ τοῦ παρόντος σχολικοῦ ἔτους καὶ ἡμεῖς εἰς τὸ Κολέγιον Ἀθηνῶν (Σ. Μ.).

²⁾ Ἐάν εἰσαχθῇ καὶ εἰς τὰ ἰδικά μας σχολεῖα τὸ σύστημα τῆς, ἐπὶ τινος ὥρας καθ' ἑβδομάδα, ἐλευθέρως ἐνασχολήσεως τῶν μαθητῶν εἰς τὸ ἀναγνωστήριον τοῦ Σχολεῖου, εἰς τὸ ἐργαστήριον ἢ τὸν Σχολικὸν κήπον καὶ ἡ δυσκολία αὕτη αἴρεται εὐχερέστατα (Σ. Μ.).

δεικνύουν οἱ ἀνωτέρω δημοσιευόμενοι πίνακες καὶ ἡ πείρα, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν ἀπεκτήσαμεν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον ἐφηρμοσάμεν εἰς τὰς δοκιμαστικὰς μας τάξεις, τοῦτο ἦτο τὸ καθορισθὲν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας, τὸ 1911, δι' ὅλα τὰ Δημοτικὰ σχολεῖα τοῦ Μονάχου. Ὁ κατὰ τοῦ προγράμματος τούτου, ἐπὶ δώδεκα ἔτη διαρκέσας, πόλεμος ἔληξε, καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦτο ὑπερίσχυσε καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν τὸ πρόγραμμα τοῦτο συνετάχθη ὑπὸ μικρὰν τινα ἐπίδρασιν τῆς ιδέας τοῦ Σχολεῖου ἐργασίας καὶ ὅμως δὲν παρουσίασε κανένα ἐμπόδιον εἰς τὴν μετρίαν πραγματοποίησιν τοῦ πνεύματος τοῦ σχολεῖου ἐργασίας. Ἡ μόνη παρέκκλισις ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦτο ἦτο ὅτι εἰς τὰς δοκιμαστικὰς μας τάξεις ὠρίσαμεν καὶ διὰ τὰ ἄφρονα ὡς εἰδικὸν μάθημα τὴν χειροτεχνίαν καὶ μάλιστα ἐν συνδυασμῶ μετὰ τὴν πραγματογνωσίαν καὶ τὴν πατριδογνωσίαν· εἰς τὰ σχολεῖα τῶν θηλέων γίνεται τοῦτο ἀπὸ 40 καὶ πλέον ἐτῶν.

Φυσικὰ ἡ πλήρης ἐλευθερία τῶν δοκιμαστικῶν τάξεων θὰ ἐπέτρεπε καὶ ἄλλο πληρέστερον σύστημα διδασκαλίας.

2. Ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος εἰς τὰς δύο κατωτέρας τάξεις

α') *Πραματογνωσία μετ' Ἰχνογραφίαν καὶ Χειροτεχνίαν.* Ἡ διδασκαλία τῆς Πραματογνωσίας μετὰ τὴν Ἰχνογραφίαν καὶ τὴν Χειροτεχνίαν, εἰς τὰς δύο πρώτας τάξεις, ἐχρησιμοποιοῦν τὰς ἰδίας τῶν μαθητῶν ἐμπειρίας, ὡς μέσον καὶ ἀφετηρίαν τῆς ἐνεργείας τῆς. Κατὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ Μονάχου ἡ πραγματογνωσία ἔχει σκοπὸν διὰ τοῦτου ὅτι ὀξύνει καὶ ἀσκεῖ τὰς αἰσθήσεις τῶν μαθητῶν νὰ ἐξεγείρη καὶ προαγάγῃ τὴν λογικὴν τῶν παρατήρησιν, νὰ διασαφηνίσῃ, συμπληρώσῃ καὶ τακτοποιήσῃ τὰς παραστάσεις, τὰς ὁποίας ἔχουν καὶ νὰ παρίσχη εἰς αὐτοὺς νέας θεμελιώδεις παραστάσεις καὶ ἐννοίας. Αἱ ἐμπειρίαι αὗται τῶν μαθητῶν ἐλαμβάνοντο τὸ μὲν ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν τοῦ Σχολεῖου, τὸ δὲ ἀπὸ τὸν οἰκιακὸν βίον τῆς οἰκογενείας. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Σχολικοῦ ἔτους προηγούντο τῆς κυρίας ἐργασίας τῶν χειρῶν ἀσκήσεις, αἱ ὁποῖαι

σκοπὸν εἶχον νὰ δξύνουν τὰς αἰσθήσεις τῶν μαθητῶν. Αἱ ἀσκήσεις αὐταὶ ἐλήφθησαν ἐν μέρει ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Montessori, *Il Metodo della Pedagogia Scientifica* καὶ ἐγίνοντο συνήθως ὑπὸ τύπον παιδιᾶς· αἱ ἀσκήσεις αὐταὶ δὲν παρημελοῦντο καὶ βραδύτερον, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ σχολικοῦ ἔτους, καὶ ἐσυνδυάζοντο, τὸν κατάλληλον καιρὸν, μὲ καταλλήλους ἐνεργείας· ἦσαν δὲ ἀναγνώρισις χρωμάτων καὶ σχημάτων, ἤχων κατὰ τὸ ὕψος καὶ τὴν ἰσχὺν τῶν τόνων, ἐκτίμησις τοῦ βάρους ἀντικειμένων ἐκ ποικίλης ὕλης, ἀπόκτησις παραστάσεων ἀφῆς ἀντικειμένων ἐκ ποικιλωτάτης ὕλης, σχηματισμὸς ἀπλῶν καὶ εὐκόλως διακρινόμενων παραστάσεων ὁσφρήσεως καὶ γεύσεως καὶ τέλος κανονισμὸς καὶ προσανατολισμὸς αἰσθημάτων κινήσεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐχρησιμοποιοῦντο διάφορα ὑλικά.

Αἱ χειροτεχνικαὶ ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι συνεδέοντο στενώτατα μὲ τὴν Πραγματογνωσίαν, ἦσαν *εἰς τὴν πρώτην τάξιν* ῥάφιμον, πλέξιμον, ξυλοτεχνία, ἐργασίαι εἰς τὸν κήπον καὶ αἱ λεγόμεναι οἰκιακαὶ ἐνασχολήσεις. Ἀγόρια καὶ κορίτσια εἶχαν τὰς ἰδίας χειροτεχνικὰς ἐργασίας οὕτως, ὥστε καὶ τὰ ἀγόρια ἔρραπταν καὶ ἔπλεκαν, καὶ τὰ κορίτσια μετεῖχαν εἰς τὸ μάθημα τῆς ξυλοτεχνίας. Εἰς τὴν δευτέραν τάξιν τὴν ἄρχουσαν θέσιν εἶχε, καὶ διὰ τὰ ἀγόρια καὶ διὰ τὰ κορίτσια, ἡ ξυλοτεχνία, ἐκτὸς δὲ ταύτης τὰ μὲν ἀγόρια ἠσκολοῦντο, εἰς μίαν ἰδιαιτέραν ὥραν, εἰς τὴν ἰγνογραφίαν καὶ εἰς τὸ κόψιμον χάρτου, τὰ δὲ κορίτσια εἰς τὸ ῥάφιμον καὶ τὸ πλέξιμον· ἐκτὸς τούτων συστηματικῶς ἠσκολοῦντο ὅλα τὰ παιδιὰ εἰς τὰς ἐν τῷ κήπῳ ἐργασίας καὶ τὰ οἰκιακὰ ἔργα. Μερικαὶ ἄλλαι ἐργασίαι, διὰ τὰς ὁποίας δὲν παρατηρεῖται καμμία ἀντίρρησης, ὅπως εἶναι π. χ. τὸ δίπλωμα τοῦ χάρτου, δι' ὠρισμένους σκοποὺς, αἱ ἐργασίαι μὲ τὸ ναστόχαρτον καὶ ἡ διὰ τοῦ ἴστοῦ ὕφαντικὴ ἦτο μὲν δυνατὸν νὰ γίνουν, δὲν ἔγιναν ὅμως, διὰ νὰ μὴ αὐξηθοῦν πολὺ τὰ εἶδη τῶν ἐνασχολήσεων τῶν παιδιῶν καὶ καταστῆ οὕτω δυνατὸν νὰ σκηθοῦν, αὐτὰ τελειότερα εἰς ἕκαστον τούτων. Ἐπισημώσαμεν δὲ τὰς ἐργασίας διὰ τὰς ὁποίας εἴπαμεν προηγουμένως, *διότι αἱ ἐργασίαι αὐταὶ ἐδρίσκονται πολὺ πλησιέστερα πρὸς τὸν οἰκιακὸν βίον τῶν παιδιῶν.*

Μόλις κατέστη δυνατὸν ὠργανώθησαν αἱ πρακτικαὶ ἐργασίαι τῶν παιδιῶν σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς *συνεργατικῆς κοινότη-*

τος, ἥτοι λαμβανομένης πρὸ ὀφθαλμῶν τῆς προθυμίας τῶν παιδιῶν νὰ ὑπηρετοῦν καὶ βοηθοῦν ἀλλήλα καὶ τῆς κοινῆς αὐτῶν ὑποταγῆς ὑπὸ ἓνα θεθέντα σκοπὸν. Αἱ ἀπαιτήσεις διὰ τὰς ἐκτελούμενας ἐνταῦθα ἐργασίας ἦσαν, φυσικά, πολὺ ἀνώτεραι παρὰ εἰς τὰ Νηπιαγωγεῖα καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον δὲν πρόκειται πλέον νὰ πασχολοῦμεν τὰ παιδιὰ λογικῶς μόνον, ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ προάγωμεν συστηματικῶς τὰς δεξιότητας τῶν χειρῶν των καὶ νὰ διαπαιδαγωγοῦμεν τὴν βούλησίν των εἰς πάντοτε ἐπιμελεστέραν ἐργασίαν καὶ οὕτω νὰ *μεταβάλλωμεν βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὴν ὁρμὴν πρὸς παιδιὰν εἰς ὁρμὴν πρὸς ἐργασίαν*, ἥτοι νὰ ὑποτάξωμεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν ἐνεργειαν τοῦ παιδιοῦ εἰς ἓνα ἐκουσίως τιθέμενον σκοπὸν καὶ εἰς μερικὸς κανόνας, ἀναγκαίους διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον νὰ προτιμῶνται εἰς τὸ πρόγραμμα ὠρισμένα εἶδη ἐνασχολήσεων τῶν μαθητῶν, ἀναλόγως τῆς κλίσεως τοῦ διδασκάλου καὶ τῆς κλίσεως καὶ τῆς ἰδιοφυίας τῶν παιδιῶν. Καὶ εἰς τὰ εἶδη δὲ αὐτὰ πρέπει νὰ ἐπέλθῃ σοφὸς περιορισμὸς *εἰς ὀλίγας μόνον δεξιότητας τῶν χειρῶν*, διὰ νὰ κατορθωθῆ, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου ἔτους, νὰ ἐξελιθοῦν αἱ δεξιότητες αὐταὶ εἰς σχετικὴν τελειότητά καὶ ἀσφάλειαν. Δυνάμεθα δὲ κάλλιστα νὰ διακρίνωμεν, ἂν τὰ ὀλίγα εἶδη ἐργασίας, τὰ ὁποῖα ἐξελέξαμεν, εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὰς σωματικὰς καὶ τὰς πνευματικὰς δυνάμεις τῶν παιδιῶν, ἂν τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ, χωρὶς τὴν ἄμεσον τοῦ σχολείου ἐπέμβασιν, ἀλλ' ἀπλῶς ὑπακούοντα εἰς τὴν πρὸς μίμησιν ὁρμὴν των, ἀναζητοῦν καὶ χρησιμοποιοῦν, εἰς τὰς κατ' οἶκον ἐνεργείας καὶ παιδιὰς των, ὁμοίως ἐνασχολήσεις.

Ἀπὸ τὰ ἐπόμενα καταφαίνεται πῶς ἐξητοῦμεν νὰ συνδέωμεν τὰς ἐργασίας τῶν χειρῶν τῶν παιδιῶν μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ προγράμματος ὀριζόμενα θέματα τῆς πραγματογνωσίας. Κατὰ τὸ πρόγραμμα *ἡ πρώτη τάξις* εἶχε τὰ ἑξῆς θέματα:

1ον Θέμα (γυμναστήριον καὶ τόπος παιδιῶν): κατασκευὴ ξυλίνων ῥάβδων μὲ λόφους κατασκευασμένους διὰ οἴνης, κινητῶν κλιμάκων, λαβῶν τοῦ σχοινίου διὰ τὸ ἄλμα (πρβλ. τὴν παιδιὰν σχοινάκι). Πλέξιμον εἰς τὸ καροῦλι τοιοῦτου σχοινίου.

2ον Θέμα (δόδος): κατασκευὴ ξυλίνων κίβων, ξυλίνων φραγ-

μιῶν καὶ ἀπλῆς φορητοῦ ἀμάξης με νῆμα καὶ μικρὰς σα-
νίδας.

3ον Θέμα (ὁ κῆπος τὸ φθινόπωρον): κατασκευὴ ξυλίνων
στηριγμάτων διὰ τὰ ἄνθη, ῥάψιμον σακκιδίων διὰ τοὺς σπόρους,
ἀπὸ τοῦλι.

4ον Θέμα (Χριστουγέννα): κατασκευὴ μικρὰς τράντας, ὡς
δώρον τῶν Χριστουγέννων, μιᾶς πετσετοθήκης· κατασκευὴ ξυλί-
νου οἰκοδομικοῦ κιβωτιδίου με τετραγωνικὰς καὶ τριγωνικὰς
στήλας.

5ον Θέμα: κατασκευὴ ὑποθέματος δι' ἀνθοδοχεῖα, φλιν-
τζάνια κ.λ.π.

6ον Θέμα: κατασκευὴ κανόνος με ὑποδιαρέσεις εἰς δέκατα
τοῦ μέτρου. ῥάψιμον φορεμάτων τῆς κούκλας.

7ον Θέμα: βάψιμον τῶν αὐγῶν τοῦ Πάσχα.

8ον Θέμα: κατασκευὴ κιβωτίων διὰ τὴν καλλιέργειαν ἄν-
θέων, περιφράγματος διὰ ταῦτα, σπορὰ καὶ φύτευσις εἰς τὰ κι-
βώτια ταῦτα· πλέξιμον καλάθιου διὰ τὰ ἄνθη καὶ καλάθιου διὰ
τὰς ὀπώρας.

9ον Θέμα: πλαστικὴ καρπῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς χειροτεχνικὰς αὐτὰς ἐργασίας εἶχαμεν καὶ οἰ-
κιακὰς ἐνασχολήσεις, αἱ ὁποῖαι περιελάμβανον τὴν τακτοποίησιν
καὶ τὴν καθαριότητα τοῦ δωματίου τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ ἐρ-
γαστηρίου, ἦτοι σάρωμα, ξεσκόνισμα, καθάρισμα, πλύσιμον καὶ
συμμετοχὴν τῶν παιδιῶν εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν γλυκισμάτων
τῶν Χριστουγέννων καὶ τὴν προετοιμασίαν τῶν πασχαλινῶν αὐ-
γῶν. Ἡ ἐργασία εἰς τὸν κῆπον περιοριζέτο τὸ φθινόπωρον, ἔ-
νεκα τοῦ δυσμενοῦς καιροῦ, εἰς τὴν συλλογὴν σπόρων καὶ εἰς τὸ
νὰ φυτεύουν οἱ μαθηταὶ ἄνθη καὶ βολβούς εἰς γλάστρες καὶ εἰς
τὸ ὑπαιθρον, φροντίζοντες συγχρόνως νὰ προφυλάττουν αὐτὰ
ἀπὸ τὴν παγωνιά διὰ τῆς περικαλύψεως αὐτῶν με χῶμα. Τὲς
γλάστρες κατεσκευάζαν τὰ παιδιά κατὰ τὴν ἀνοιξιν, τὰ δὲ φυτὰ,
τὰ ὁποῖα ἐκαλλιεργοῦντο εἰς αὐτάς, ἀπετέλουν, ὅταν ἦνθουν, ἐπὶ
ἐβδομάδας ὡραιότατον στόλισμα τῆς παραδόσεώς των. Τὸ θέρος
ἐπεριποιοῦντο τὰ παιδιά, χωρὶς ἀπὸ τὰ νεωστὶ φυτευθέντα ἄνθη,
*ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τῶν μαθητριῶν τῆς ὀγδόης τάξεως, τὸν
κῆπον αὐτῆς τῆς τάξεως.* Ἡ διδασκάλισσα τῆς τάξεως εὔρεν

ὅτι ἡ ἀναστροφὴ τῶν μεγαλυτέρων μαθητριῶν με τὰ παιδιά τῆς
δοκιμαστικῆς τάξεως ἦτο πολὺ καρποφόρος. *Καὶ εἰς τὴν ἀγω-
γὴν τῶν μαθητριῶν τῆς ὀγδόης τάξεως ἀπέβη ἡ συνεργασία
αὐτῆ, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐλάμβαναν μέρος μεγάλοι καὶ μικροὶ
με τὸν αὐτὸν ζῆλον καὶ προφανῆ χαρὰν, πολὺ ὠφέλιμος.*

Ἡ δευτέρα τάξις εἶχε τὰ ἑξῆς θέματα πρὸς ἐπεξεργασίαν:

1ον Θέμα (σχολεῖον): κατασκευὴ (εἰς τὸ μάθημα τῆς πλε-
κτικῆς) ὑφάσματος διὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ πίνακος. Ἰχνογράφη-
σις πίνακος, κονδυλοφόρου, πετροκονδύλου.

2ον Θέμα (νέα οἰκοδομή): κατασκευὴ ξυλίνης οἰκίας, *διὰ
κοινῆς σενεργασίας*, εἰς τὸ ἐργαστήριον. Ἰχνογράφησις οἰκίας
καὶ κοπὴ χάρτου εἰς σχήματα οἰκίας.

3ον Θέμα (κῆπος τοῦ σχολείου κατὰ τὸ φθινόπωρον): εἰς τὰ
κιβώτια, τὰ ὁποῖα ἠτοιμάσθησαν κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος, ἐφυτεύ-
θησαν βολβοὶ ἀνθέων ἰχνογράφησις μορφῶν ἀνθέων. Κοπὴ χάρ-
του εἰς σχῆμα ἀνθέων καὶ σύνδεσις αὐτῶν εἰς ἀνθοδέσμη.

4ον Θέμα (ὥρολόγιον): κατασκευὴ πλακὸς ὥρολογίου με τὰς
ῥώρας, (ἀπὸ ναστόχαρτον) καὶ κινητοὺς δείκτας· κατασκευὴ ὁμοίας
πλακὸς ἀπὸ ξύλον, με μεταλλίνους δείκτας, ἀγορασθέντας ἐτοιμοὺς
κατασκευὴ ἡλιακοῦ ὥρολογίου. Ἐτοιμασία ἡμερολογίου: τὰ κο-
ράσια ἔπλεκαν ὑφασμα πρὸς προφύλαξιν τῶν καρπῶν τῆς χειρὸς
ἀπὸ τὸ ψῦχος.

5ον Θέμα (μαγειρεῖον): κατασκευὴ εἰς τὸ ἐργαστήριον σανί-
δος διὰ τὴν κατ' οἶκον παρασκευὴν ζυμαρικῶν καὶ τοῦ σχετικοῦ
πλάστου: τὰ κορίτσια ἔπλεκαν ὑφασμα διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ μαγει-
ρείου, τὰ δ' ἄρρενα ἰχνογράφουν καὶ κατασκευάζαν, με χαρτί,
ἔστιαν.

6ον Θέμα (εἰς τὸν ξυλουργόν): κατασκευὴ εἰς τὸ ἐργαστήριον
καθίσματος με πλέγμα· ἐπίσκεψις μεγάλου, διὰ τὰς ἀνώτερας τά-
ξεις, ἐργαστηρίου. Ἰχνογράφησις ἐργαλείων καὶ κοπὴ χάρτου εἰς
σχῆμα τοιοῦτων.

7ον Θέμα (πλυντήριον): πλύσιμον, ἄπλωμα, πλέξιμον καλα-
θίσκου ῥαψίματος.

8ον Θέμα (αἱ πέντε αἰσθήσεις): οὐδεμία ὑπῆρχεν ἀφορμὴ
δι' ἰδιαίτερας πρακτικὰς ἐνεργείας πλὴν τῆς ἐνεργείας αὐτῶν τῶν
αἰσθήσεων εἰς ποικίλας ἀσκήσεις αὐτῶν.

9ον Θέμα (εἰς τὸ ἐνυδρεῖον καὶ τὸ κηπάριον τοῦ σχολείου): ἐνυδρεῖον ἐγκαθίσταται πρὸ αὐτῶν τῶν μαθητῶν. Τὰ παιδιά κατασκευάζουν εἰς τὸ ἐργαστήριον κιβώτια διὰ κάμπας· παρατηρήσεις τῆς ἐξελιξέως τῶν καμπῶν· ἰχνογράφησις χρυσαλλίδων.

10ον Θέμα (ποταμός): εἰς τὸ ἐργαστήριον κατασκευάζεται, διὰ κοινῆς ἐργασίας, Ξυλίνη γέφυρα· ἄγوريا καὶ χορίτσια ὄαπτου σημαίας διὰ παραποτάμιον ἐκδρομῆν.

11ον Θέμα (φυτεῖαι): πρακτικαὶ ἀσκήσεις εἰς τὸν κήπον τοῦ σχολείου· περιποίησης τῶν σπαρέντων ἀνθέων καὶ φυτῶν· ἰχνογράφησις φύλλων, ἀνθέων, καρπῶν, τοὺς ὁποίους εἶδαν οἱ μαθηταί. Κοπὴ χάρτου.

Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ σχολικοῦ ἔτους ἐδίδετο ἡ δεύουσα προσοχὴ καὶ εἰς τὰς οἰκιακὰς ἐνασχολήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀνεφέροντο, ὅπως καὶ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος, εἰς τὴν τακτοποίησιν καὶ τὴν καθαριότητα τοῦ δωματίου τῆς παραδόσεως, τῶν διαδρόμων καὶ τοῦ ἱματιοφυλακίου· αἱ ἐργασίαι αὗται ἐξετελοῦντο, μὲ τὸν αὐτὸν ζῆλον, καὶ ἀπὸ τοὺς μαθητὰς καὶ ἀπὸ τὰς μαθητρίδας, οἱ ὁποῖοι μόνοι τῶν ὄριζαν, κατ' ἐναλλαγὴν, ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐφρόντιζαν διὰ τὴν τάξιν, ἤτοι ἓνα μαθητὴν διὰ τὴν ἱματιοθήκην, ἓνα μαθητὴν καὶ μίαν μαθήτριάν διὰ τὴν ἐπίβλησιν τῶν παιδιῶν κατὰ τὴν εἰσοδὸν τῶν εἰς τὸ δωμάτιον τῆς παραδόσεως, τρεῖς μαθητρίδας διὰ τὴν καθαριότητα τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων πινάκων, καὶ ἓνα μαθητὴν καὶ μίαν μαθήτριάν διὰ τὰ φροντίζουσα διὰ τὰ παράθυρα καὶ τὰ περιποιῶνται τὰ ἐπ' αὐτῶν εὐρισκόμενα ἄνθη. Ἐκτὸς τούτων ἓνας μαθητὴς ἐφρόντιζε διὰ τὴν φύλαξιν καὶ τὴν παράδοσιν εἰς τοὺς ἄλλους διαφόρων κλειδιῶν καὶ μία μαθήτρια διὰ τὰς ἀναγραφὰς εἰς τὸ ἡμερολόγιον.—Διὰ τὴν περιποίησιν τοῦ ἐνυδρείου προσελήφθη μία μαθήτρια τῆς ἐβδόμης τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, ἡ ὁποία ἔργον εἶχε καὶ τὰ διδάσκει καὶ καθοδηγῆ τὰς μαθητρίδας τῆς δευτέρας τάξεως. Διὰ τὰς παρατηρήσεις τῶν εἶχαν οἱ μαθηταὶ εἰς τὴν διάθεσίν των καὶ ἓνα πτηνοτροφεῖον (εἰς τὸ ὁποῖον ἐτρέφοντο ὄρνιθες, ἓνας πετεινός, χῆνες, νῆσαι καὶ ἰνδικοὶ ἀλέκτορες), τὸ ὁποῖον ἐπεριποιεῖτο ὁ διευθυντὴς τοῦ Σχολείου. Ἡ λοιπὴ ἐργασία, διὰ τὰς παρατηρήσεις τῶν μαθητῶν, ἐγένετο εἰς τὸ ἐργαστήριον, εἰς τὸ δωμάτιον τῆς παραδόσεως καὶ εἰς τὸ ὑπαιθρον. Εἰς τὸ δωμάτιον τῆς παραδόσεως

ἐγένοντο αἱ παρατηρήσεις, διὰ τὰς ὁποίας δὲν ἐχρειάζοντο πολλὰ τράπεζαι καὶ πολλὰ ὄργανα.—Ἡ ἰχνογραφία περιορίζετο εἰς τὴν ἀπὸ μνήμης ἀναπαράστασιν ἀντικειμένων ἀνὰ ἓν, ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εἶχαν διδαχθῆ οἱ μαθηταὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς Πραγματογνωσίας, τὰ ὁποῖα ἕκαστος μαθητὴς εἶχε λάβει εἰς τὰς χεῖράς του ἢ μὲ τὰ ὁποῖα εἰργάσθη κατὰ τὰς παρατηρήσεις του (παίγνια, ἐργαλεῖα, μικρὰ οἰκιακὰ σκευῆ).

β') **Ἀριθμητικὴ**.¹⁾ Διὰ τὴν πρώτην τάξιν τὸ πρόγραμμα ὁρίζει διδακτέαν ὕλην τοὺς ἀριθμοὺς 1—20. Ἐφροντίσαμεν νὰ ἔχη κάθε μαθητὴς εἰς τὴν διάθεσίν του ἐποπτικὰ μέσα, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ ποκτήσῃ σαφεῖς παραστάσεις καὶ ἐννοίας τῶν ἀριθμῶν· αὐτονόητον δ' εἶναι ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐδώκαμεν μεγάλην προσοχὴν ὅχι μόνον εἰς τὴν ἀριθμῆσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀκριβῆ καταμέτρησιν, διὰ νὰ ποκτήσῃ οἱ μαθηταὶ τὰς ἀπλουστάτας ἀριθμητικὰς ἐννοίας. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐργασίας ἐπραγματοποιεῖτο, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῆς ἀριθμητικῆς, μὲ δίσκους ἀπὸ χαρτόνι, κουβία, ξυλαράκια, καρπούλια, ὄρους μαργαριτῶν καὶ χάλκινα καὶ νικέλινα νομίσματα, εὐρισκόμενα εἰς χρηματοφυλάκια, τὰ ὁποῖα εἶχαν κατασκευάσει οἱ ἴδιοι μαθηταί, καὶ **πρὸ πάντων μὲ τὸ σύνολον τῶν ἐνεργειῶν τῶν χειρῶν, κατὰ τὴν κατεργασίαν τοῦ ξύλου, ἡ ὁποία ἐσυνδύαζετο πάντοτε μὲ ἐκτίμησιν, καταμέτρησιν καὶ σύγκρισιν.**

Ἡ δεσποινὶς *Merxmüller* ἠκολούθησε διὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἄλλην μέθοδον ἐργασίας, κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1915—16, διὰ τὴν ὁποίαν λέγει:

«Καίτοι, ἕνεκα τοῦ πολὺ περιορισμένου χρόνου τῆς διδασκαλίας, δὲν δύναται νὰ γίνῃ σήμερον λόγος περὶ ἐπαρκοῦς πρακτικῆς ἐνασχολήσεως τῶν παιδιῶν, ἐδοκιμάσαμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν τὰς ἀρχὰς τοῦ σχολείου ἐργασίας, ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατόν, καὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἀριθμητικῆς· εἰς τὴν ἐργασίαν μας αὐτὴν

¹⁾ Περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας εἰς τὰ Μαθηματικὰ πρβλ. καὶ *Beetz—Langguth*, «ἡ ἀρχὴ τῆς ἐργασίας στὸ μάθημα τῆς Ἀριθμητικῆς καὶ Γεωμετρίας, μετάφρασις ἀπὸ τὸ Γερμανικόν», ὑπὸ *Μιχ. Παπαμαύρου* (Σ. Μ.).

δὲν ἠθελήσαμεν νάκολουθῆσαι τὸν συνήθη τρόπον τῆς συστηματικῆς διδασκαλίας τῆς ἀριθμητικῆς, διδασκαλίας, ἣ ὁποία ἔξωθεν ἐπιβάλλεται, καὶ ἣ ὁποία δὲν ἔχει σημασίαν διὰ τὸν μαθητὴν, ἀλλ' ἐπροσπαθοῦμεν νὰ παρέχωμεν εἰς τὰ παιδιὰ **εὐκαιρίας πρὸς παρατηρήσεις καὶ ἀνακαλύψεις**, διὰ νὰ δοκιμάζουσι τὰς δυνάμεις τῶν καὶ, ἀκολουθοῦντα ἐσωτερικὴν ἀνάγκην, νὰ ἐρευνοῦν τὰ εὐκολώτερα φαινόμενα ἀριθμητικῶν προβλημάτων. Ἐνεκα δὲ τοῦ, ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου, περιορισμοῦ τῆς ὅλης σχολικῆς ἐργασίας, παρουσιάζετο ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ ἐκμεταλλευώμεθα ὅλον τὸν σχολικὸν βίον καὶ ὅλας τὰς ὥρας τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον· ἴδια δ' ἀπεδείχθησαν σπουδαιότατα :

1. **Ἡ παιδιὰ τῆς ψευδαισθησίας**, ἣ ὁποία ἐγένετο τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ σχολικοῦ ἔτους, μετ' ἑλαφύτητα καὶ κύβους, πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ὅλων τῶν μαθητῶν ἐπὶ σανίδος πλαγίως τοποθετημένης.

2. **Τὰ ἑνθμικὰ κοσμήματα**, τὰ ὁποία ἐκάμναμεν κατὰ καιροὺς εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἐπὶ τοῦ πίνακος ἀναγεγραμμένων ἀναγνωστικῶν τεμαχίων· ὁ θαυμασμὸς διὰ τὴν μορφήν, τὸ χρῶμα καὶ τὴν κανονικότητα μᾶς ὠδήγει εἰς ἀκριβεῖς παρατηρήσεις, μετ' ὅσον τῆς ἀπομιμήσεως, εἰς τὴν διασαφήνισιν ἀριθμητικῶν σχέσεων καὶ εἰς τὴν αὐτοτελεῆ θέσιν ἀριθμητικῶν προβλημάτων.

3. **Ἀριθμητικὰ δελτάρια**, τὰ ὁποία ἦσαν κατασκευασμένα κατὰ τὰς αὐτὰς ἀρχάς, καὶ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐπὶ πολλὰς ἑβδομάδας καὶ διήγειραν ζωηρότατον τὸ διαφέρον μας.

4. **Ἡ ἀγορὰ** ἐπὶ τῆς μεγάλης ἀριθμητικῆς σανίδος μετ' ἁρτίνα νομίσματα, ἐργασία, ἣ ὁποία ἐγένετο κατὰ τὰς ἐμπνεύσεις καὶ τὰς ἐπιθυμίας τῶν παιδιῶν καὶ ἣ ὁποία ἐπροκάλει ἀπίστευτον δεξιότητα καὶ ἀσφάλειαν εἰς τὴν ἀρίθμωσιν.

Κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν δὲν ἐτηροῦμεν τὰς συνήθεις μεθοδικὰς ὁδηγίας, αἱ ὁποιαὶ περιορίζουσι τὴν ἐλευθέραν σκέψιν τῶν παιδιῶν καὶ ἀπεφεύγαμεν τὰ τυπικὰ βοηθητικὰ μέσα τῆς ἀριθμώσεως, δηλ. τὴν ἐπὶ τῶν δακτύλων ἀρίθμωσιν καὶ τὸ ἀριθμητήριον· οἱ μαθηταὶ ἠσχολοῦντο, χωρὶς νὰ θέσωμεν, ἐκ τῶν προτέρων, ὠρισμένον σκοπὸν, ἀναλόγως τῶν εὐκαιριῶν, τὰς ὁποίας

παρεῖχεν ἐκάστοτε ὁ σχολικὸς βίος, μετ' ἀιφρόρους ἀριθμητικὰς πράξεις. Κάθε ὥρα μᾶς παρεῖχε κατὰ νέον καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ κατὰ τὴν μορφήν. Κάθε μαθητὴς ἐμάνθανε πάντοτε ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ μάθῃ σύμφωνα μετὰ τὰς ἐν ἐξελίξει εὐρισκομένας δυνάμεις του· οἱ ἄλλοι ἀκολουθοῦσαν τοῦτον, ἕκαστος κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὰς δυνάμεις του, καὶ ἔτσι, περὶ τὸ μέσον τοῦ ἔτους, τὰ παιδιὰ τῆς πρώτης τάξεως εἶχαν μάθει περισσότερα ἀπὸ τὴν διὰ τὴν τάξιν ταύτην ὀριζομένην, ὑπὸ τοῦ προγράμματος, ὕλην, καὶ μετὰ ταῦτα δὲ ἐπροχώρησαν πολὺ περισσότερον».

Διὰ τὴν δευτέραν τάξιν ὀρίζονται ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου προγράμματος ὡς διδακτέα ὕλη, οἱ ἀριθμοὶ ἀπὸ τοῦ 1—100· εἰς τὴν τάξιν αὐτὴν δὲν ἦτο ἀνάγκη πλέον τόσης ἐργασίας πρὸς αἰσθητοποίησιν τῶν ἀριθμητικῶν πράξεων. Μεγάλαι καὶ μικραὶ ἀριθμητήρια, ὑπολογισμοὶ εἰς κάθε παρατήρησιν, καταμετρήσεις καὶ ἀριθμήσεις εἰς τὸ ἐργαστήριον καὶ τὴν παράδοσιν καὶ πρὸ παντός ἡ ἀγορὰ καὶ ἡ ζύγισις ἐμπορευμάτων εἰς τὸ ἐμπορικὸν κατάστημα, τὸ ὁποῖον ἰδρύσαμεν εἰς τὸ Σχολεῖον, παρεῖχον ἀφθονὴν εὐκαιρίαν πρὸς πραγματικὰς καὶ συγκεκριμένας ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν. Διὰ τὴν καταμέτρησιν ἐχρησιμοποιοῦν οἱ μαθηταὶ ταινίας μέτρων καὶ τὰ κατάλληλα μέτρα διὰ τὴν μέτρησιν τῶν ὑγρῶν. Τὸ κατάστημα εἶχε χωνία χάρτινα, τὰ ὁποία εἶχαν κατασκευάσει τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ καὶ τὰ ὁποία ἦσαν πλήρη διαφόρων ἐμπορευμάτων καὶ ζυγαριὰν μετ' ἑξήκοντα δίσκους καὶ τὰ ἀνάλογα σταθμά· μετ' ὅσον ἐνδιαφέρον καὶ μέγαν ζῆλον ἔκαμναν οἱ μαθηταὶ τοὺς διαφόρους ἀριθμητικοὺς ὑπολογισμοὺς εἰς τὸ ἐμπορικὸν κατάστημα· οἱ ὑπολογισμοὶ αὗτοι ἐγένοντο, ἀπὸ κοινοῦ, ἀπὸ ὅλων τῶν μαθητῶν εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ καταστήματος, τῆς βοηθείας τῶν χαλκίνων καὶ νικελίνων νομισμάτων, τὰ ὁποία ἦσαν εἰς τὰ σακκουῖα, τὰ ὁποία εἶχαν κατασκευάσει οἱ ἴδιοι κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος. Καθ' ὅσον χρόνον δηλ. δύο μαθηταὶ, εὐρισκόμενοι πρὸ τῶν θρανίων, ἐμπροσθεν τῶν ἄλλων, ἠσχολοῦντο μετ' ὅσον ζύγισμα καὶ τὴν μέτρησιν τῶν χρημάτων, οἱ λοιποὶ, ἐπὶ τῶν θρανίων καθήμενοι μαθηταὶ, ἀπεμιμοῦντο, μετ' ὁμοιώματα σταθμῶν, τὰ ὁποία εἶχαν πρὸ αὐτῶν, τὸ ζύγισμα, καὶ μετὰ τὰ νομίσματα, τὰ ὁποία εἶχαν, καὶ τὰ ὁποία κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συνε-

πληρώθησαν με μερικά κέρματα τῶν 50 φένιχ καὶ τοῦ μάρκου, ἡσχολοῦντο ἐποπτικῶς μετὰ τὴν πληρωμὴν τοῦ ζυγισθέντος ἐμπορεύματος. Μετὰ τὸν τρόπον αὐτὸν εἰσήγοντο πολὺ εὐκόλα οἱ μαθηταὶ εἰς τὰς θεμελιώδεις ἐνεργείας τοῦ πρακτικοῦ ἐμπορικοῦ βίου, ὅπως ἐμφανίζεται οὗτος εἰς τὸ μικρὸν ἐμπόριον. Παραστάσεις, ὅπως π. χ. ὅτι τὸ χιλιόγραμμον ἀποτελεῖται ἀπὸ 10×100 γραμμάρια, ἢ ἀπὸ δύο λίτρας ἢ ἀπὸ τέσσαρα ἡμίλιτρα, ἀπέκτησαν βαθμηδὸν ὅλα τὰ παιδιά, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης δυσχερείας. Καὶ τὸ ὅτι δ' ἡ λίτρα καὶ τὸ ἡμίλιτρον ἀποτελοῦνται ἀπὸ γραμμάρια εὐκόλως ἐνόησαν καὶ εὐκόλως ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ μαθηταί. (Τὸ τρίτον καὶ τέταρτον ἔτος ἐδόθησαν εἰς ὅλα τὰ παιδιά ζυγαριεὶς τοῦ χειριοῦ, διὰ νὰ ζυγίζουν μόνα, ἰδίᾳ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἔχουν σχῆμα κύβου καὶ οὕτω δυνηθοῦν νὰ κάμουν σύγκρισιν μετὰ τῶν βάρους τῶν ἐκ διαφόρου ὕλης ἀντικειμένων).

γ') Ἀνάγνωσις καὶ γραφή, ἀνάγνωσις, ὀρθογραφία, διήγησις. — Εἰς τὴν πρώτην τάξιν ἐχρησιμοποίησαμεν, ὡς προασκήσεις τῆς γραφῆς, κατὰ τὸ σύστημα τῆς M. Montessori, γεωμετρικὰ σχήματα, τῶν ὁποίων τὸ περίγραμμα ἔκαμναν οἱ μαθηταὶ μετὰ μολυβδοκόνδυλον ἐπὶ τεμαχίου χάρτου· τὸ περίγραμμα τοῦτο ἐγέμιζαν μετὰ ταῦτα οἱ μαθηταὶ μετὰ χρῶμα, διὰ χρωματιστῶν μολυβδοκονδύλων. Μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπον συνήθισαν τὰ παιδιά νὰ παρατηροῦν ἀκριβῶς τὸ περίγραμμα, νὰ περιορίζωνται εἰς ὀρισμένα ὅρια, νὰντιλαμβάνονται διάφορα σχήματα τοῦ περιγράμματος, καὶ οὕτω νὰ δυνηθοῦν νὰ κυριαρχοῦν τῶν κινήσεων τῆς χειρὸς πρὸς γραφὴν, χωρὶς νὰ εἶναι δι' αὐτὰ, εἰς τὴν ἀρχὴν, πολύπλοκος ἡ ἐργασία αὕτη διὰ τῆς ἀντιλήψεως δυσκόλων σχημάτων τῶν γραμμάτων. Κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη εἰσήγοντο οἱ μαθηταὶ εἰς τὰ διάφορα γράμματα, ὡς ἔξῃς : τὸ ἐκάστοτε διδασκόμενον γράμμα ἐγραφε πρῶτον ὁ διδάσκαλος ἀργὰ εἰς τὸν πίνακα, οἱ δὲ μαθηταὶ παρατήρουν μετὰ προσοχὴν ὅλας τὰς σχετικὰς κινήσεις τῆς χειρὸς τοῦ διδασκάλου· μετὰ ταῦτα ἀνεζήτησαν οἱ μαθηταὶ τὸ γράμμα τοῦτο εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ Schmied σχεδιασθεῖσαν θήκην τῶν γραμμάτων, τὸ ἰχνογράφουν, ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον, ἐπὶ χάρτου ἄνευ γραμμῶν ἢ εἰς τὴν ἄνευ γραμμῶν πλάκην τῶν, τὸ ἐπέψαυον καὶ τὸ ἐπέτρεχον μετὰ τοὺς δακτύλους, ἕως ὅτου ἀποκτήσουν τελείαν δεξιότητα πρὸς γραφὴν τοῦ γράμματος· μετὰ

τὰς προασκήσεις αὐτὰς ἐγράφετο τὸ γράμμα εἰς τοὺς μεγάλους πίνακας, οἱ ὁποῖοι ἐκάλυπτον τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου, μετὰ τοῦτο ἐπηκολούθει κοινὴ διόρθωσις τῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα ἔγραφαν οἱ μαθηταὶ εἰς τοὺς δέκα μελανοπίνακας καὶ μόνον μετὰ τοῦτο ἐπετρέπετο νὰ γράψουν οἱ μαθηταὶ τὰ γράμματα αὐτὰ καὶ νὰ σκηθοῦν εἰς τὴν γραφὴν αὐτῶν εἰς τὰς πλάκας τῶν· μετὰ τὰς ἀσκήσεις αὐτὰς διὰ τὴν γραφὴν συνεβάδιζαν αἱ ἀσκήσεις διὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν ὀρθογραφίαν· αἱ τελευταῖαι αὗται ἀσκήσεις ἐγίνοντο συνήθως, ὡς ἔξῃς : Εἰς ἓνα ἀπὸ τοὺς μεγάλους πίνακας τοῦ σχολείου ἔγραφεν ἡ διδασκάλισσα μετὰ γράμματα τοῦ τύπου νέας προτάσεις, οἱ δὲ μαθηταὶ, μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο εἰς τὴν θήκην, περὶ τῆς ὁποίας ἐγίνεν ἀνωτέρω λόγος, ἀντικαθίστων τὰ γράμματα τοῦ τύπου μετὰ γράμματα τῆς γραφῆς καὶ μόνον μετὰ ταῦτα ἔγραφαν τὰς προτάσεις αὐτὰς, ἀπὸ μνήμης, εἰς τὴν πλάκην ἢ εἰς τὸ τετραδίον τῶν. Μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ μαθηταὶ εἶχαν ἀναγνώσει, μέχρι τῶν μέσων τοῦ Μαΐου, ὀλόκληρον τὸ ἀλφαβητάριον τῶν, κατὰ δὲ τοὺς δύο τελευταίους μῆνας ἐχρησιμοποιοῦν, μετὰ μεγάλην εὐχαρίστησιν, ἄλλο βιβλίον· κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλίου τούτου ἐδυσκολεύοντο κάπως οἱ μαθηταὶ μόνον εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ ὅταν ἀνεγίνωσκον μέγη τυπωμένα μετὰ μικρότερα γράμματα.

Ἀπὸ τὸ σχολικὸν ἔτος 1913—14 ἠκολουθήσαμεν ἄλλην μέθοδον. Ἡ συνήθης ἐν Γερμανίᾳ μέθοδος τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς ὁμοῦται, καὶ ὅταν ἀκόμη ὡς βάσιν ἔχει τὰς λέξεις, ἀπὸ μεμονωμένα γράμματα, διδάσκει αὐτὰ εἰς τέσσαρας μορφὰς (μεγάλα καὶ μικρὰ ἔντυπα, μεγάλα καὶ μικρὰ χειρόγραφα) καὶ μετὰ τοῦτο προβαίνει βαθμηδὸν εἰς τὴν διὰ πολλοὺς μαθητὰς δύσκολον **σύνθεσιν** τῶν γραμμάτων εἰς λέξεις.

Ἡ τρίμηνος διαμονή μου εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Βορ. Ἀμερικῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπεσκέφθην εἰς διαφόρους πολιτείας τοῦ βορρᾶ καὶ τοῦ νότου περὶ τὰς 100 τάξεις Δημοτικῶν σχολείων, μετὰ ἐδίδαξε, πρὸς μεγάλην μου ἐκπλήξιν, ὅτι ἐπίσης καρποφόρος δύναται νὰ εἶναι ὁδὸς ὅπως διόλου διαφορετικῆ, τοῦλάχιστον διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν **μετὰ πολλὰς μονοσυλλάβους καὶ δισυλλάβους λέξεις τῆς**. Καίτοι τὰ Ἀμερικανικὰ σχολεῖα παρέλαβαν ἀπὸ τὴν Εὐρώπην πολλὰ,

δὲν ἀπεμιμήθησαν καὶ τὴν παρ' ἡμῶν ἐν χρήσει μέθοδον τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς, καί, καίτοι ἐκάστη τῶν 48 Πολιτειῶν τῆς Βορ. Ἀμερικῆς εἶναι τελείως αὐτόνομος, ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχολικῶν τῆς πραγμάτων, ἐν τούτοις ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν παρετήρησα εἰσήχθη γενικῶς εἰς ὅλας τὰς Πολιτείας, ἄνευ οὐδενὸς ἐξωτερικοῦ καταναγκασμοῦ.

Ἡ μέθοδος αὕτη στηρίζεται εἰς τὴν *εἰκόνα τῆς λέξεως*: τὴν πρὸς διδασκαλίαν ἀφειρηθῆσαν παρέχουν μερικαὶ προτάσεις, ἀπὸ τὸν πρακτικὸν βίον τοῦ σχολείου, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνουν 5—6 λέξεις· αἱ εἰκόνες τῶν λέξεων ἐντυπώνονται εἰς τοὺς μαθητὰς ὡς *δλον* δι' εὐφρῶν ἀσκήσεων καὶ παντοειδῶν παιδιῶν. Ἀφοῦ δὲ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀπομνημονεύσουν οἱ μαθηταὶ 50—60 λέξεις, σχηματίζονται ἀπὸ τὰς λέξεις αὐτὰς *ὀλόκληρα διηγημάτια*, εἰς τὰ ὁποῖα μόνον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἶναι ἐγκατεσπαρμένη μία ἄγνωστος λέξις, *τῆς ὁποίας ὅμως τὴν σημασίαν δύνανται νὰ συμπεράνουν ἀπὸ τὴν γενικὴν τοῦ λόγου συνέχειαν*· εἰς τὰς εἰκόνας αὐτὰς τῶν λέξεων, τὰς ὁποίας μόνος τοῦ ὁ παῖς ἀποκτᾷ, προστίθενται μετ' ὑποδειγματικὰς προτάσεις ἄλλαι λέξεις, ἀπὸ τὸν σχολικὸν βίον λαμβανόμεναι, συχνάκις ὁμοιογενεῖς ὁμοιοκατάληκτοι λέξεις καὶ οὕτως ἀυξάνεται βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ὁ θησαυρὸς τῶν εἰκόνων τῶν λέξεων, τὰς ὁποίας ἔχει ὁ μαθητής. Ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πρὸ πάντων τῶν ὁμοιοκαταλήκτων λέξεων, γίνεται *αὐτομάτως* ἡ ἀνάλυσις τῆς εἰκόνας τῆς λέξεως εἰς εἰκόνας γραμμάτων καὶ ἐντὸς 6 μηνῶν ὅλα τὰ παιδιὰ κατέχουν τὰς εἰκόνας ὅλων τῶν γραμμάτων.

Οὕτω συνειθίζονται οἱ μαθηταὶ εἰς τρία οὐσιώδη πράγματα, ἴητοι:

α'.) νὰ προσέχουν κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν, πρὸ πάντων, *εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς προτάσεως*, διότι ἄνευ τῆς προσοχῆς αὐτῆς δὲν δύνανται νὰντιληφθοῦν *νέας* εἰκόνας λέξεων,

β'.) *νὰπομνημονεύουν*, πάντοτε, *μόνον* εἰκόνας λέξεων, ἀντὶ νὰποστηθίζουν τὴν ὀρθογραφίαν τῶν λέξεων διὰ τῆς ἀλληλακολουθίας τῶν γραμμάτων, καὶ

γ'.) *νὰντιλαμβάνονται* διὰ μιᾶς τὴν *εἰκόνα τῆς λέξεως*, ἀντὶ νὰ συνθέτουν μετ' ἴσους καθε λέξιν ἀπὸ τὴν ἀλληλακολουθίαν τῶν γραμμάτων, πρὸ παντὸς ὅμως κατορθώνουν, *πολὺ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὰ ἰδικὰ μας παιδιὰ* νὰναγινώσκουν ὀλοκληροὺς ἱ-

στορίας καὶ οὕτω νὰ υπερνικῶν *μετ' ἑκ τῆς ἀναγνώσεως εὐχαρίστησιν* τὰς δυσκολίας τῆς ἀναγνώσεως. Ἡ εἰσαγωγή εἰς τὴν χειρόγραφον γραφὴν γίνεται ὅπως ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν, ἡ ὁποία ἐπιταχύνεται ὅσον εἶναι δυνατὸν, *μόνον ἢ ἀπομίμησις τῆς ἀπλουστάτης ἐντύπου γραφῆς βάλνει παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν*.

Ἐὰν ἡ μέθοδος αὕτη δύναται νὰ καρποφορήσῃ καὶ περὶ τῆς γερμανικῆς γλώσσης προκειμένου πρέπει νὰ ἐξετασθῇ· δύο διδάσκαλοι τῶν δοκιμαστικῶν μας τάξεων ὁ *Brückl* καὶ ἡ δεσποινὶς *Merxmüller*, προσεπάθησαν νὰ χρησιμοποιήσουν αὐτὴν εἰς αὐτὰς μετ' ἐπιτυχίας, καὶ ἐνθουσιασμόν. Τὴν ἐκθεσιν περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐργασίας αὐτῆς τῆς δεσποινίδος *Merxmüller* παραθέτω ἐδῶ, διὰ νὰ δώσω οὕτω ἀφορμὴν πρὸς εὐρύτεραν ἐξέτασιν τῆς μεθόδου αὐτῆς. Τὴν πλουσίαν δ' ἐμπειρίαν τοῦ περὶ τῆς αὐτῆς μεθόδου πρόκειται νὰ ἐκδώσῃ ὁ *Brückl* ὡς ἴδιον βιβλίον. Ἐν σχέσει μετ' ἑκθεσιν τῆς δεσποινίδος *Marxmüller*, ἡ ὁποία αὐτοβούλως ἀνέλαβε, κατὰ τὸ ἔτος 1915—16, τὴν διδασκαλίαν τῆς πρώτης τάξεως, παρατηρῶ ὅτι ἡ ἔλλειψις τῶν διδακτηρίων ἢ ὁποῖα κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὑπῆρχεν εἰς τὸ Μόναχον, ἕνεκα τῆς παραχωρήσεως εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἀρχὰς πλέον τοῦ ἡμίσεως τῶν ὅλων σχολικῶν μας κτιρίων, μᾶς ἠνάγκασε νὰ περιορίσωμεν τὸν χρόνον τῆς διδασκαλίας ὅλων τῶν πρώτων τάξεων καὶ τῆς δοκιμαστικῆς εἰς 12 μόνον ὥρας καθ' ἑβδομάδα. Ἡ ἐκθεσις δεικνύει σαφῶς τί εἶναι καὶ ἀρχὴ τῆς ἐργασίας εἰς τὸ μάθημα τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς· παραθέτω πρῶτον τὸ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀναγνώσεως σχετικὸν μέρος τῆς ἐκθέσεως.

α'.) *Αἱ εἰκόνες μου*. «*Ἀφειρηθῆσα καὶ βᾶσις διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς πρώτης ἀναγνώσεως* ἐχρησίμευαν ἀπλαῖ παιδικαὶ εἰκόνες μετ' ἀσφαλῆς κείμενον. Διὰ τῆς συγκρίσεως ἀνεγνωρίζοντο αἱ πρὸς ἀσκήσιν λέξεις τοῦ κειμένου, ὅταν αὐταὶ ἐνεφανίζοντο ἐπὶ τοῦ πίνακος εἰς σειρὰν ἄλλην ἀπὸ ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκοντο ὑπὸ τὰς εἰκόνας.

Ἀπὸ τὴν διασκεδαστικὴν αὐτὴν ἐνασχόλησιν τῶν παιδιῶν εἶδα ἐπιβεβαιούμενον τὸ γεγονός, τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ καὶ ἀπὸ πολλοὺς γονεῖς, ὅτι τὰ παιδιὰ εὐχαρίστως καὶ εὐκόλως ἀπομνημονεύουν, ὅτι εὐρίσκειται εἰς τὰ εἰκονογραφημένα

βιβλία των, πλησίον τῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἀρέσουν εἰς αὐτά. Τὸ διὰ τῆς παιδείας γεννώμενον ἐνδιαφέρον τῶν παιδιῶν ἐνισχύεται μετὰ τὴν σπουδαιότητα τῆς πρώτης σχολικῆς ἐργασίας καὶ οὕτως ἐγεννᾶτο ἡ *οἰκειότης ἐκείνη μετὰ τὰ σημεῖα τῶν γραμμάτων*, ἡ ὁποία στρέφει τὴν προσοχὴν πάντοτε περισσότερον εἰς τὰ στοιχεῖα καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν, δημιουργεῖ τὴν συνείδησιν τῶν φθόγγων καὶ βραδύτερον ὀδηγεῖ τὰ παιδιά, τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, καὶ ἕκαστον εἰς τὸν κατάλληλον δι' αὐτὸ χρόνον, χωρὶς καμμίαν ἐνοχλητικὴν ὑπόδειξιν, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ ἐσωτερικὴν ἀνάγκην, εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν φθόγγων καὶ εἰς τὴν συνθετικὴν ἀνάγνωσιν».

β') *Τὰ ὑπ' ἐμοῦ κατασκευασθέντα ἀναγνωστικὰ τεμάχια*. «Τὰ ἀναγνωστικὰ αὐτὰ τεμάχια ἔπρεπε νὰ εἶναι, καὶ γλωσσικῶς καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον ἀνάλογα πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παιδιῶν, διότι περιεχόμενον καὶ γλώσσα ξένα πρὸς τὰ παιδιά βλάπτουν τὴν πρόοδον τῆς ἀναγνώσεως, ὡς προκαλοῦντα εἰς ἑαυτὰ ὄλην τὴν ἐνέργειαν τῆς προσοχῆς. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀναγνωστικῶν μου τεμαχίων ἀναπαρίστων τὰς γλωσσικὰς ἐκδηλώσεις τῶν παιδιῶν καὶ ἐξήσκουν εἰς αὐτὰ ἐπίδρασιν μετὰ τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον των, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, προήρχετο ἀπὸ τὸν πραγματικὸν κοινὸν βίον τῶν παιδιῶν, καὶ τὸ ὁποῖον, ἀκριβῶς διὰ τοῦτο, ἐπροκάλει τὴν ἀπεριόριστον συμπάθειαν τῶν παιδιῶν, συμπάθειαν, ἡ ὁποία ἔφθανε πολλάκις μέχρις ἐνθουσιασμοῦ καὶ διὰ τοῦτο καθίστα ὄλην τὴν ἐργασίαν τῆς ἀναγνώσεως φυσικὴν καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσαν».

«Τὰ μικρὰ αὐτὰ κομμάτια τοῦ βίου τῶν παιδιῶν παρείχαμεν εἰς αὐτὰ εἰς φύλλα χάριου ἢ ἐπὶ τοῦ πίνακος, οὕτω δὲ καὶ διὰ τοῦ θελήτηρου τοῦ νέου καὶ τῆς ἐναλλαγῆς ἀνταπεκρίνοντο περισσότερον πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ποιότητα τῶν παιδιῶν, ἐπειδὴ δὲ ἦσαν καὶ σχετικῶς μικρὰ καὶ ἀπετέλουν ἐνιαῖόν τι ὅλον δὲν ἐπροκάλουν καταπόνησιν εἰς τὰ τόσον εὐκόλως καταπονούμενα παιδιά αὐτῆς τῆς ἡλικίας».

«Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἀναγνωστικὰ αὐτὰ τεμάχια, περιεῖχαν πάντοτε εἰκόνας λέξεων, τὰς ὁποίας εἶχαν ἤδη διδαχθῆ οἱ μαθηταί, καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἐγκατεσπαρμένας μερικὰς νέας, τῶν ὁποίων τὴν σημασίαν ἔπρεπε μόνοι των οὗτοι νὰ εὑρουν, τὸ μὲν παρείχετο εὐκαιρία πρὸς ἀκοπον καὶ εὐχάριστον ἐφαρμο-

γὴν καὶ ἐντύπασιν τοῦ ἤδη διδαχθέντος, τὸ δὲ καὶ αἱ παρουσιαζόμενα ἐκ τοῦ νέου δυσκολία δὲν ἦσαν ὑπερβολικαί, ἀλλὰ ἀνάλογοι ἐκάστοτε πρὸς τὰς δυνάμεις τῶν παιδιῶν, καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπροκάλουν τὴν δυσαρέσειάν των».

«Ἡ εὐχαρίστησις μετὰ τὴν ὁποῖαν τὰ παιδιά παρηκολούθουν τὴν ἐργασίαν αὐτὴν τῆς ἀναγνώσεως, ἡ προθυμία μετὰ τὴν ὁποῖαν, τὰ περισσότερα, ἤθελαν κατὰ νὰ προσθέσουν ἢ κατὰ νὰ φαιρέσουν ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸν τεμάχιον, μετὰ τὸ ὁποῖον ἐκάστοτε ἠσχολοῦντο διὰ νὰ κάμουν αὐτὸ ὠραιότερον, ἡ χαρὰ μετὰ τὴν ὁποῖαν ὅλα τὰ παιδιά ἔβλεπαν τὸ νέον, ἰδικόν των δημιουργημα, δεικνύουν τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον, μετὰ τὸ ὁποῖον ὅλοι ἀνεξαίρετως οἱ μαθηταὶ παρηκολούθουν τὸ μάθημα τῆς ἀναγνώσεως· οὐδέποτε, κατὰ τὸ μάθημα τοῦτο, παρετηρήθη ἀνία ἢ κόπωσις τῶν μαθητῶν· τοῦναντίον ἡ ὥρα τῆς ἀναγνώσεως ἦτο ὥρα πλήρης ἐνδιαφέροντος καὶ εὐχαριστήσεως δι' αὐτοὺς».

Μετὰ τὸν ἴδιον εὐχάριστον καὶ διδακτικὸν τρόπον ἐκθέτει ἡ εἰρημένη διδασκάλισσα τὰ πορίσματα τῆς πείρας της καὶ ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῆς γραφῆς.

«Καὶ ἐδῶ», λέγει, «προσεπάθησα πρὸ πάντων, σύμφωνα μετὰ τὸν νόμον τῆς ἀπομονώσεως τῶν δυσχειριῶν, νὰ μὴ ἀρχίσω συγχρόνως μετὰ ὅλας τὰς δυσκολίας, ἀλλὰ, βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον, νὰ ὑπερникῶ τὸ ἐν ἐμπόδιον μετὰ τὸ ἄλλο».

«Κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ὠρμώμην ἀπὸ τὴν σκέψιν ὅτι τὰ σχήματα τῶν γραμμάτων στεροῦνται τόσον περισσότερον τῆς πρὸς ἐκδήλωσιν δυνάμεως, φαίνονται τόσον περισσότερον βεβιασμένα καὶ βασιανιστικά καὶ τόσον ὀλίγον δύνανται ἐλευθέρως νὰ αναπτυχθῶν, ὅσον περισσότερα πρότυπα δεσμεύουν τὸ παιδί καὶ ὅσον περισσότεροι νόμοι περιορίζουν αὐτό. Τοιαῦτα ἐμπόδια ἐνόμισα ὅτι εἶναι ὅλοι οἱ περιορισμοί, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον συνήθως ἀπαιτεῖται διὰ τὴν γραφήν, καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τὴν ὀξεῖαν γραφίδα, ἔπειτα ἡ ἐκ τῶν προτέρων ὀριζομένη, κοινὴ δι' ὅλους τοὺς μαθητάς, θέσις τῆς χειρὸς κατὰ τὴν γραφήν, τὸ ὁμοίμορφον τῶν γραμμάτων, ἡ καθ' ὄρισμένον τρόπον καὶ καθ' ὄρισμένην σειρὰν γραφὴ τῶν μερῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἕκαστον γράμμα, καὶ τέλος τὸ ἴγιωμα».

«Ἄν πρέπη, καὶ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς γραφῆς, νὰ χρησι-

μποιηθῆ ὡς κινητήριος δύναμις ἢ εὐχαρίστησις διὰ τὴν δημιουργίαν, καὶ νὰ θεωρῆται ὡς καρπὸς τῆς διδασκαλίας ἢ ἀνάπτυξις τῶν δυνάμεων καὶ ἢ ἐξέλιξις τῆς ἰδιορρυθμίας ἐκάστου παιδιοῦ, δὲν πρέπει νὰ τίθεται ὡς κύριος σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς γραφῆς ἢ σταθερά, ψυχρά, ἀμετάβλητος μορφή, οὐδὲ τὰ τόσον βασιανιστικὰ διὰ τὴν ἀνάσκητον ἀκόμη χεῖρα τῶν παιδιῶν ἐξωτερικὰ τεχνικὰ πράγματα, ἀλλ' ἢ *ἐλευθέρως δημιουργοῦσα ἐνέργεια τοῦ παιδιοῦ*».

«Ἡ πρώτη σκέψις μου ἦτο νὰ εὔρω κατάλληλον ὕλικόν πρὸς γραφὴν διὰ τὰ μικρὰ παιδιά, καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐχρησιμοποίησα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν ὀξείαν γραφίδα, ἀλλὰ διὰ μὲν τὴν ἐπὶ τοῦ χάρτου γραφὴν παχέα, μαλακὰ ἐγχρωμα κονδύλια, διὰ δὲ τὴν ἐπὶ τοῦ πίνακος μαλακὴν κιμωλίαν, μετὰ ταῦτα ξυλίνην γραφίδα καὶ μόνον μετὰ ταύτην μεταλλίνην, ἀλλὰ πάλιν ὄχι ὀξείαν, ἀλλὰ ἐχουσαν τὸ ἄκρον τῆς στρογγύλου· ἐπειδὴ δὲ ἤθελα τὰ παιδιά νὰ δημιουργοῦν, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐλευθέρως, ἐσκέφθην ὅτι ἔπρεπε νὰ καλλιεργήσω τὸ καλαισθητικόν των συναίσθημα διὰ τὰς ὡραίας μορφὰς τῶν γραμμάτων καὶ ἐνόμισα ὅτι ὁ καλύτερος πρὸς τοῦτο τρόπος θὰ ἦτο νὰ δεικνύω εἰς αὐτὰ ὡραία πρότυπα καὶ νὰ ἐξετάζω μετ' αὐτῶν ὡραῖα καὶ ἄσχημα δείγματα γραφῆς ἐπὶ τοῦ πίνακος, ἐνόμισα δ' ὅτι μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν κάθε παιδί θὰ εὔρη ὀλίγον κατ' ὀλίγον μόνον του τὴν θέσιν τῆς χειρὸς καὶ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς, τὰ ὅποια εἶναι κατάλληλα εἰς τὴν φύσιν του, καὶ τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν εἰς αὐτὸ νὰ γράφῃ ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως».

«Πράγματι δὲ παρατήρησα ὅτι μὲ τὸν τρόπον τοῦτον ἢ πρὸς γραφὴν δεξιότης τῶν παιδιῶν προέβαινε τόσον καλά, ὅσον δὲν εἶχα φαντασθῆ προηγουμένως· ἀπὸ τὴν ἐπὶ τινα ὅμως χρόνον παρατηρουμένην ἀναστολὴν τῆς προόδου τῶν παιδιῶν, ὅσας ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ μεταχειρισθοῦν νέον ὕλικόν πρὸς γραφὴν, κατενόησα σαφῶς τὰς μεγίστας δυσκολίας, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει τὸ σημερινὸν σχολεῖον εἰς τὸ παιδί, ὅταν ἀπαιτῆ ἀπ' αὐτὸ νὰ γράφῃ, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, κατ' εὐθείαν γραμμὴν καὶ δίδῃ εἰς αὐτὸ πρὸς γραφὴν ἐπὶ τοῦ χάρτου εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὀξείας γραφίδας».

Διὰ τὴν δευτέραν δοκιμαστικὴν τάξιν ὠρίσθησαν διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς μητρικῆς γλώσσης 5 ὥραι καθ' ἑβδομάδα, ἀντὶ τῶν 9, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ὠρισμένοι διὰ τὰ λοιπὰ κανονικὰ Δημοτικὰ σχολεῖα τοῦ Μονάχου· αἱ πέντε αὐταὶ ὥραι κατενέμοντο ὡς ἐξῆς: δύο διὰ τὴν ἀνάγνωσιν, δύο διὰ τὴν ὀρθογραφίαν καὶ μία διὰ τὴν καλλιγραφίαν· ἢ κατὰ τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους γενομένη ἐπιθεώρησις ἀπέδειξεν ὅτι ὁ εἰς τὴν τάξιν ταύτην ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς ἐπέτυχε, καὶ εἰς τὸ δοκιμαστικὸν σχολεῖον, ὅσον ἐπιτυχάνει συνήθως καὶ εἰς τὰς λοιπὰς κανονικὰς τάξεις.

Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν ἀπεδίδαμεν μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ταχεῖαν κατανόησιν τοῦ γενικοῦ περιεχομένου τοῦ ἐκάστοτε ἀναγινωσκομένου τμήματος, τὴν ὁποίαν ἐπεδιώκαμεν καὶ διὰ τῆς ἐλευθέρως ἀποδόσεως τοῦ ἀναγινωσκομένου καὶ διὰ τῆς *μιμικῆς* ἀναπαραστάσεως τοῦ ἐκάστοτε ἐκτιθεμένου γεγονότος. Μία ἀπὸ τὰς διδασκαλίσσας φρονεῖ ὅτι αἱ δραματικαὶ παραστάσεις τῶν ἀναγνώστικῶν τεμαχίων, εἰς τὰς ὁποίας οἱ μαθηταὶ ἐμφανίζονται ὄχι μόνον λέγοντες, ἀλλὰ καὶ πράττοντες, καὶ αἱ ὁποῖαι κατ' ἀρχὰς πάντοτε αὐτοσχεδιάζονται, ἐκτελοῦνται ἄνευ μεγάλων δυσκολιῶν ὑπὸ τῶν μαθητῶν τῶν μέσων τοῦ σχολείου τάξεων καὶ διὰ τινος ἀσκήσεως δύνανται πάντοτε νὰ τελειοποιοῦνται περισσότερον. Ἡ ἐκ τῆς τοιαύτης ἐργασίας ὠφέλεια, δὲν εἶναι μόνον ὅτι τὰ τοιαῦτα τμήματα εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθοῦν κατὰ τὰς κοινὰς σχολικὰς ἐορτάς, ἀλλὰ καὶ ὅτι μὲ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἐνισχύονται τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἀπεικονιζομένην κατάστασιν συναισθήματα, οὕτω δὲ προάγεται καὶ ἡ κατανόησις καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν διὰ τὸ ἐκάστοτε ἀναγινωσκόμενον. Σχολικὴ ἐορτή, γινόμενη πρὸ τοῦ τέλους ἐκάστου τριμήνου, παρεῖχεν ἐκάστοτε εὐκαιρίαν εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ θέτουν τὰς δεξιότητάς των εἰς τὴν διήγησιν, τὴν ἀπαγγελίαν καὶ τὰς δραματικὰς ἀναπαραστάσεις (ἀκόμη δέ, ὅπως εἶναι εὐνόητον, καὶ εἰς τὴν ἐνόργανον καὶ τὴν φωνητικὴν μουσικὴν καὶ τὴν ἰχθυογραφίαν) εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς κοινότητος τῆς τάξεως καὶ οὕτω νὰ συντελοῦν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν ἐνὸς κοινοῦ σκοποῦ. Εἰς τὸ τέλος δ' ἐκάστης ἑβδομάδος ἐπροκαλοῦντο οἱ μαθηταὶ νὰ διηγηθοῦν, ἐν συνεχεῖ λόγῳ, τὸν εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ σχολείου βίον των.

Διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ὀρθογραφίας μᾶς ἐξυπρόετησαν πολὺ

οἱ νέοι μελανοπίνακες (τρεις τοῖχοι τῆς παραδόσεως κατεῖχοντο ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ πίνακος) κάθε νέα λέξις ἐγράφετο συγχρόνως εἰς τοὺς μελανοπίνακας τούτους, ὑπὸ 15 μαθητῶν, ἐνῶ οἱ λοιποὶ μαθηταὶ ἔγραφαν αὐτὴν εἰς τὰ τετραδία των. Ἡ κοινὴ διόρθωσις τῶν σφαλμάτων, τὰ ὅποια ὅλοι οἱ μαθηταὶ ἀνεζήτουν εἰς τοὺς μελανοπίνακας παρῆχε λαμπρὰν εὐκαιρίαν πρὸς ἀπομνημόνευσιν τῶν εἰκόνων τῶν λέξεων.

δ.) *Θρησκευτικά.* Ἡ ὕλη τῶν Θρησκευτικῶν εἰς τὴν πρώτην δοκιμαστικὴν τάξιν ἦτο ἡ ὀριζομένη ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου προγράμματος διὰ τὴν πρώτην τάξιν τῶν Δημοτικῶν σχολείων. Μεθοδικῶς ἐξετοῦμεν ὅπως, ἐντὸς τῆς ὕλης ταύτης καὶ διὰ ταύτης, ἐμβαθύνωμεν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν μαθητῶν διὰ τῆς παρατηρήσεως, τῆς συνδέσεως τοῦ ἐκάστοτε διδάσκομένου πρὸς τὴν ἐμπειρίαν τῶν μαθητῶν, τῆς μιμήσεως καὶ τῆς δραματικῆς ἀναπαραστάσεως· τοῦτο ἦτο δυνατὸν πρὸ πάντων κατὰ τὴν διδασκαλίαν παντὸς σχετιζομένου πρὸς τὴν λειτουργίαν· τὰ διὰ τὴν λειτουργίαν χρησιμοποιούμενα ἀντικείμενα καὶ αἱ λειτουργικαὶ πράξεις ὑπέπεσαν εἰς τὴν ἄμεσον τῶν μαθητῶν ἀντίληψιν, κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἐπισκέψεις τῶν μαθητῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἱερόν αὐτῆς. Τὰς λειτουργικὰς πράξεις ἀπεμιμήθησαν οἱ μαθηταὶ ἐν μέρει παίζοντες καὶ μετὰ σοβαρότητος. Ἡ ἠθικοθρησκευτικὴ ἐποπτικὴ διδασκαλία ἐγένετο λαμβανομένης ἀφορμῆς ἀπὸ τὸν καθ' ἡμέραν βίον τῶν παιδῶν (τὸν οἶκον, τὴν ὁδόν, τὸ σχολεῖον, τὸν τόπον τῶν παιδιῶν). Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν προσευχῶν ἐλαμβάναμεν φροντίδα νὰ προσεύχονται τὰ παιδιά πραγματικῶς ἀπὸ τὴν καρδίαν των, προσεπαθήσαμεν δὲ νὰ ποφύγωμεν τὰς προσευχὰς, αἱ ὅποια στηρίζονται εἰς τὴν μνήμην καὶ αἱ ὅποια μόνον διὰ τῆς βοήθειας τῆς μνήμης ἀπαγγέλλονται, χωρὶς νὰ συνδέονται μὲ πραγματικὴν ἀνάγκην ἢ νὰ προσερχῶνται ἀπὸ τοιαύτην, τὰς δὲ διηγῆσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀπέδιδαν οἱ μαθηταὶ κατὰ τρόπον δραματικόν, κατανεμόμενοι μεταξὺ των τὰ διάφορα πρόσωπα, οὕτω δ' ἢ ἐπ' αὐτοὺς ἐπίδρασις τῶν διηγῆσεων τούτων ἦτο βαθυτέρα.

Εἰς τὴν δευτέραν τάξιν ἐξηκολουθήσαμεν τὴν ἐποπτικὴν διδασκαλίαν τῆς λειτουργικῆς, ἐπὶ τῇ βάσει ἐπισκέψεως εἰς ἄλλην ἐκκλησίαν ὡς βάσις τῆς ἠθικοθρησκευτικῆς ἐποπτικῆς διδασκα-

λίας ἐχρησιμοποιήθησαν ποικίλα γεγονότα τοῦ βίου τῶν παιδιῶν, κατὰ δὲ τὰ λοιπὰ ἡ διδασκαλία ἐξηκολούθησε σύμφωνα πρὸς τὰς ἀρχάς, αἱ ὅποια ἐτέθησαν διὰ τὸ πρῶτον σχολικὸν ἔτος.

ε') *Ἡ Γυμναστική.* Διὰ τὴν Γυμναστικὴν τῆς πρώτης τάξεως ἀφιερῶναμεν 20 λεπτά καθ' ἑκάστην ἡμέραν, δύο μὲν ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος (τὴν Δευτέραν καὶ τὴν Πέμπτην) τὸ ἀπόγευμα, κατὰ δὲ τὰς ἄλλας τὴν πρωΐαν. Αἱ πρὸ τῆς μεσημβρίας ἀσκήσεις ἦσαν εὐπρόσδεκτον ἀντιστάθμισμα διὰ τὴν τυχόν ἐπερχομένην πνευματικὴν κόπωσιν τῶν μαθητῶν. Μετὰ μεσημβρίαν δ' ἐγίνοντο κυρίως αἱ ἀσκήσεις, αἱ ὅποια προάγουν πρὸ πάντων τὴν βούλησιν τῶν μαθητῶν, ἦτοι αἱ ἐλεύθεραι ἀσκήσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἐπιδιώκεται ἡ ὀρθὴ στάσις τοῦ σώματος, αἱ ἀγωνιστικαὶ παιδιὰ καὶ τὰ διάφορα ἀγωνίσματα.

Πρὸ μεσημβρίας ἠσχολοῦντο οἱ μαθηταὶ εἰς παιδιὰς δρόμου, μιμήσεως καὶ ὑπ' ἁσμάτων συνοδευόμενας· μεταξὺ τῶν μιμητικῶν παιδιῶν ἦσαν πολλαί, τὰς ὁποίας ἐπενόουν μόνον οἱ μαθηταὶ ἢ εὗρισκοντο εἰς οἷσινδήποτε σχέσιν πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα.

Εἰς τὴν δευτέραν τάξιν ἐδιδάσκετο ἡ Γυμναστικὴ εἰς τέσσαρα ἡμῶρια· κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ διδασκαλία ἐγένετο ὅπως καὶ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος, μὲ προϊοῦσαν ἔντασιν τῆς βουλήσεως ἐπὶ τῷ σκοπῷ τακτικωτέρας καὶ ἀκριβεστερας ἐκτελέσεως τῶν γυμναστικῶν κινήσεων. Πάντοτε δ' ἐλαμβάναμεν φροντίδα διὰ τὴν ἐπιμελῆ καλλιέργειαν τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργατικῆς κοινότητος καὶ τῆς ἐκουσίας ὑπακοῆς.

Ἀπὸ δὲ τῆς ἀρχῆς τοῦ σχολικοῦ τούτου ἔτους ἐγίνοντο εἰς ὅλας τὰς δοκιμαστικὰς τάξεις, καθ' ἑκάστην, κατὰ τὴν διάρκειαν ἑνὸς διαλείμματος, ὑγιειναὶ σωματικαὶ ἀσκήσεις, διαρκοῦσαι πέντε ἕως ὀκτὼ λεπτά, διὰ τὴν προφύλαξιν ἀπὸ τῆν φθίσιν καὶ τὴν σχολίωσιν.

στ') *Ἡ Ὁδικὴ.* Τὸ κείμενον τῶν διδάσκομένων ἁσμάτων εὗρισκετο κατ' ἀρχὰς εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὰ θέματα τῆς πραγματογνωστικῆς διδασκαλίας· πρὸς ἀκριβῆ κατανοήσιν τοῦ ἔνθου καθωδηγοῦντο οἱ μαθηταὶ νὰ εὗρισκουν μόνον τὸν χρόνον τῶν ἁσμάτων, τὰ ὅποια ἤκουαν ἀδόμενα. Κατὰ δὲ τὸ δεύτερον σχολικὸν ἔτος παρῆχαν τὴν ὕλην διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς

ῥηδικῆς αἰ ᾠδικαὶ παιδιὰ καὶ θρησκευτικὰ ἄσματα σχετιζόμενα πρὸς ὠρισμένης θρησκευτικῆς ἐφορίας. Τὸ κείμενον τῶν διδασκομένων ἁσμάτων εὐρίσκειτο, κατὰ τὸν χρόνον τῆς διδασκαλίας, πάντοτε εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν σχολικὸν καὶ τὸν ἄλλον βίον τῶν μαθητῶν, καὶ οὕτω συνετέλει εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ συναισθητικοῦ βίου αὐτῶν.

ζ') **Ἡ διδασκαλία τῆς ξυλοτεχνίας.** Μεταξὺ τῶν πρακτικῶν ἐνασχολήσεων, τὰς ὁποίας εἰσηγάγαμεν εἰς τὰς δοκιμαστικὰς μας τάξεις, ἡ σπουδαιότατη ἦτο ἡ ξυλοτεχνία παρὰ τὰ χειροτεχνήματα τῶν θηλέων, τὰ ὁποῖα, ἀπὸ τὴν τρίτην τάξιν, ἐδιδάσκοντο μόνον εἰς τὰ κοράσια. Διὰ τοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους ἐξέθηκα λεπτομερῶς ἀνωτέρω, εἰς τὰ κεφάλαια πέμπτον καὶ ἕκτον, ἐπροτίμησα τὴν ξυλοτεχνίαν ἀπὸ τὴν χαρτοτεχνίαν καὶ τὴν μεταλλοτεχνίαν· οἱ σπουδαιότατοι τῶν λόγων τούτων εἶναι οἱ ἀκόλουθοι :

α') ἡ ποικίλη χρησιμοποίησις τῶν διὰ τῆς ξυλοτεχνίας ἀποκτωμένων δεξιότητων ὅχι μόνον εἰς τὸν κατόπιν βίον, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σχολεῖον, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἀριθμητικῆς, τῆς Ἰχνογραφίας καὶ τῆς Φυσικῆς,

β') ἡ δυνατότης τοῦ νὰ ἐκτελεῖται ὑπὸ τῶν μαθητῶν, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, ἡ ἐργασία **μὲ τὴν μεγίστην ἀκριβείαν**, οὕτως ὥστε νὰ δύνανται οἱ ἴδιοι οἱ μαθηταὶ νὰ ὑποβάλλουν εἰς πᾶσαν στιγμὴν, **εἰς αὐτοέλεγχον** τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου των,

γ') οὕτω δὲ καθίσταται δυνατόν, δι' ἐργασιῶν αἰεὶ δυσκολωτέρων, νὰ προάγωνται τὰ ἔθη τῆς ἀκριβείας, τῆς ἐπιμελείας, τῆς ἐμβριθείας καὶ τῆς ἐπιμονῆς,

δ') τὸ ὕλικόν, δι' οὗ ἐργάζεται ὁ μαθητὴς καὶ εὐκόλον εἰς τὴν κατεργασίαν εἶναι καὶ πολυειδῶς δύναται νὰ χρησιμοποιηθῆῃ, ἕκτος δὲ τούτου καὶ μικρὰν δαπάνην ἀπαιτεῖ,

ε') καὶ οἱ μαθηταὶ καί, ὅπως τὰ πειράματά μας ἀπέδειξαν, καὶ αἱ μαθήτριαι δεικνύουν μέγα ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὴν ξυλοτεχνίαν καὶ διὰ τὰ προϊόντα αὐτῆς. Καὶ οἱ μαθηταὶ τῆς πρώτης τάξεως προτιμοῦν, ὅπως διδάσκει ἡ πειρὰ μας, τὸ μάθημα εἰς τὸ ξυλοργικὸν ἐργαστήριον, οἰουδήποτε ἄλλου μαθήματος, καίτοι, ἀπὸ τὴν πρώτην ἡμέραν, εἶχαμεν τὴν ἀπαιτήσιν νὰ ἐργάζωνται οὗτοι καθ' ὠρισμένον πρότυπον καὶ ἐπεμένανεν αὐστηρῶς

εἰς τὴν ἐπιμελῆ καὶ ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας, τὴν ὁποίαν ἀνεθέταμεν εἰς αὐτούς.

Αἱ ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ μαθήματος τούτου προϋποθέσεις εἶναι: διδάσκαλος τεχνικῶς τελείως μορφωμένος, κατάλληλος ἐκλογῆ τῶν ἐργασιῶν, τὰς ὁποίας δύναται νὰ ἐκτελεῖ ὁ τρόφιμος μὲ ἐπιμέλειαν, ἰδιαίτερον ἐργαστήριον ἐφωδιασμένον μὲ καταλλήλους, ἀναλόγους πρὸς τὴν ἡλικίαν τῶν μαθητῶν ἐγκαταστάσεις καὶ τέλος σκόπιμος προετοιμασία τοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον θὰ χρησιμοποιηθῆται διὰ τὴν ξυλοτεχνίαν, διὰ νὰ μὴ ἀνατίθενται εἰς τὰ παιδιὰ ἐργασίαι ὑπερβαίνουσαι τὰς σωματικὰς καὶ πνευματικὰς δυνάμεις των. Εἰς τὴν πρώτην καὶ τὴν δευτέραν τάξιν ἀπεδείχθη, ἀπὸ τὴν πειρὰν μας, ὅτι εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη κάθε μαθητῆς νὰ ἔχη ἴδιον πρότυπον (μοντέλλο), κατὰ τὸ ὁποῖον θὰ ἐργάζεται· ἀπὸ τὴν τρίτην ὅμως τάξιν τὸ πρότυπον χρειάζονται οἱ μαθηταὶ μόνον ὡς μέσον ἐποπτείας, κατὰ τὰ λοιπὰ δ' ἐργάζονται μᾶλλον ἐπὶ τῇ βάσει καταμετρήσεων, οὕτω δ' εὐρίσκουν θανμάσιον μέσον διὰ πρακτικὰς ἀσκήσεις εἰς τὴν ἀριθμητικὴν, μέσον, τὸ ὁποῖον αὐξάνει ἀφαντάστως τὴν διὰ τοὺς ἀριθμητικούς ὑπολογισμοὺς εὐχαρίστησιν τῶν μαθητῶν, οὕτω δὲ καὶ τὴν δεξιότητα αὐτῶν διὰ νὰ κάμνουν διαφόρους ὑπολογισμούς.

Διὰ τὰς ἀπλᾶς ξυλοτεχνικὰς ἐργασίας δεικνύουν καὶ τὰ ἀγόρια καὶ τὰ κορίτσια τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμόν· ὅταν ὅμως αἱ ἐργασίαι αὗται γίνουν πολυπλοκώτεραι καταφαίνεται σαφῶς ἡ διὰ ταύτας ἰδιοφυΐα τῶν ἀγοριῶν. Κατὰ τὰς ἀνακοινώσεις τοῦ εἰδικοῦ διδασκάλου τῆς ξυλοτεχνίας μερικοὶ μαθηταὶ ἀρχίζουν εὐθύς ἀπὸ τὸ πρῶτον ἔτος νὰ ἐργάζωνται καὶ κατ' οἶκον εἰς ἐργασίας ἀναλόγους πρὸς τὰς ἐκτελουμένας εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ σχολείου· ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιούτων μαθητῶν αὐξάνει σταθερῶς ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῶν Χριστουγέννων ἤρχοντο πλείστοι γονεῖς εἰς τὸ σχολεῖον, διὰ νὰ παρακαλέσουν τὸν εἰδικὸν διδάσκαλον νὰ τοὺς προμηθεύσῃ κατάλληλα ἐργαλεῖα διὰ τὰς κατ' οἶκον ἐργασίας τῶν παιδιῶν των. Ἀπὸ τὸ τρίτον σχολικὸν ἔτος οἱ μαθηταὶ ἔφερον τακτικὰ εἰς τὸ σχολεῖον ἐργασίας, τὰς ὁποίας οἰκειοθελῶς ὅλως εἶχαν ἐκτελέσει· αἱ ἐργασίαι αὗται συνήθως ἦσαν καλαὶ μὲν ὡς πρὸς τὴν σύλληψιν, ἔλλιπε δ' ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν, πρᾶγμα εὐνόητον, διότι ἡ αἴσθησις διὰ τὴν

δρθήν ἐκτέλεσιν δύνатаι νὰ ἐξελιχθῆ μόνον ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ κατόπιν μακροχρονίου ἐργασίας· ἐκτὸς τούτου οἱ μαθηταὶ δὲν ἔχουν εἰς τὰ σπῖτια των τὸ τόσον καλῶς παρασκευασμένον κατάλληλον ὑλικόν, τὸ ὁποῖον εὐρίσκουν εἰς τὸ σχολεῖον· τὰ παιδιὰ δηλ. εἶναι ὑποχρεωμένα, διὰ τὴν κατασκευὴν οἰουδήποτε ἀντικειμένου εἰς τὸ σπῖτι των, νὰ ἐτοιμάσουν πρῶτον, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν πρὸς τοῦτο ἀναγκαίαν πείραν, τὰ τεμάχια τοῦ ξύλου, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ κατασκευάσουν τὸ ἀντικείμενον τοῦτο· ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν στεροῦνται πρὸ πάντων ἑνὸς ἐργαλείου, τοῦ ροκανιοῦ, τὸ ὁποῖον, διὰ τὴν σωματικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν χρειάζεται δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιηθῆ ὑπὸ τῶν μαθητῶν πρὸ τοῦ ἔκτου σχολικοῦ ἔτους· ἴσως βραδύτερον καταστῆ δυνατὴ ἢ χρησιμοποιήσῃς ῥοκανιοῦ ἀπὸ τῆς πέμπτης τάξεως, ἀλλ' εἰδικῶς δι' αὐτὴν κατασκευασμένου.

Αἱ ξυλοτεχνικαὶ ἐργασίαι παρέχουν ποικίλας εὐκαιρίας διὰ τὸν θεσμὸν τῶν *συνεργατικῶν κοινοτήτων*· πολλὰ ἀντικείμενα εἶναι δυνατόν νὰ κατασκευάσθωῦν μόνον διὰ τῆς συνεργασίας περισσοτέρων μαθητῶν· ἐξ ἄλλου δ' ἐπειδὴ αἱ κατ' ἄτομον ἐργασίαι τῶν μαθητῶν εἶναι ἀπλαῖ, ἐπιβάλλεται νὰ παρεμβάλλωμεν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἀντικείμενα διὰ συνεργασίας κατασκευαζόμενα, διότι μόνον τὰ πραγματικὰ ἀντικείμενα δύνανται νὰ προκαλοῦν διαρκῶς τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν καὶ νὰ παλλάττουν αὐτοὺς ἀπὸ τὴν ἀνίαν, ἢ ὁποία προκαλεῖται ἀπὸ τὰς δυσκολίας καὶ τὴν μονοτονίαν τῶν κατ' ἄτομον ἀσκήσεων. Ἡ πείρα ἀπέδειξεν ὅτι ἡ διὰ τὴν ἐργασίαν χαρὰ τῶν μαθητῶν ἐνεφανίζετο ζωηροτάτη, ὅταν ἕνας κοινὸς σκοπὸς καθ' ὁδὸν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐργασίαν των.

Ἐπειδὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ προετοιμάζεται δι' ἕκαστον μαθητὴν τὸ διὰ τὴν ἐργασίαν του ὑλικόν, σύμφωνα μὲ τὸ ἀνατεθὲν εἰς αὐτὸν ἔργον, ὁ διδάσκαλος τῆς ξυλοτεχνίας ἔχει ἀνάγκη δι' ἕκαστην ὥραν διδασκαλίας καὶ μιᾶς ὥρας διὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ὑλικοῦ τούτου, πρὸ πάντων, ὅταν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐτοιμάζῃ καὶ ἴδιον πρότυπον δι' ἕκαστον μαθητὴν· ὅταν δὲν ὑπάρχῃ πλέον ἀνάγκη τῆς ἐργασίας αὐτῆς ὁ διὰ τὴν προπαρασκευαστικὴν ἐργασίαν χρόνος δύνатаι νὰ περιορισθῆ εἰς ἡμίσειαν μόνον ὥραν.

Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1914 ἀπαιτηθεῖσα δαπάνη πρὸς ἀγορὰν ἐργαλείων δι' ἕκαστον μαθητὴν ἀνῆλθεν εἰς μάρκα 7,35, ἦτοι δι' ἕκαστον τμήμα, ἀπὸ 25 μαθητῶν ἀποτελούμενον, ἔδαπανήσαμεν 183,75 μάρκα· χωρὶς ἀπὸ τὰ ἀτομικὰ δι' ἕκαστον μαθητὴν ἐργαλεῖα εἴχαμεν καὶ μερικὰ πρὸς κοινὴν χρῆσιν. Διὰ τὸ ὑλικόν, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ἔδαπανήσαμεν δι' ἕκαστον μαθητὴν τῆς πρώτης τάξεως 1 μάρκον καὶ δι' ἕκαστον μαθητὴν τῆς δευτέρας τάξεως 1,40 μάρκα.

Ὁ κατωτέρω παρατιθέμενος πίναξ δεικνύει τὰς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν εἰς τὴν πρώτην τάξιν καὶ τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος διετέθη δι' αὐτάς· σχετικῶς μὲ τὸν πίνακα τοῦτον ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι μερικαὶ ἀπὸ τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἀπησχόλησαν τοὺς μαθητὰς ὑπὲρ τὸ δέον πολὺν χρόνον· ἀλλὰ ἐργασίαι ἐχρηιάσθησαν πολυειδῆς προπαρασκευαστικὸν ὑλικόν καὶ δι' ἄλλας πάλιν διετέθη χρόνος ὀλιγότερος ἀπὸ ὅ,τι ἔπρεπεν· καὶ ἡ ἐκλογή δὲ τῶν ἐκτελεστῶν ἐργασιῶν ἐπαρουσίασε πολλὰς δυσκολίας, διότι ἐζητήσαμεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς στενὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὴν πραγματογνωστικὴν διδασκαλίαν. Ὁλων τῶν ἀτελειῶν τούτων ἔχομεν σαφῆ συνείδησιν καὶ θὰ προσπαθῆσωμεν νὰ ποφύγωμεν αὐτάς εἰς τὸ μέλλον· πρὸ παντὸς αἱ ἐκλεγόμεναι ἐργασίαι πρέπει νὰ χρειάζονται ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγότερον ὑλικόν ἐκ τῶν προτέρων παρασκευαζόμενον, διότι ὅσον περισσότερο καὶ ποικιλώτερον τοιοῦτον ὑλικόν χρειάζεται, τόσον περισσότερο ὥρας προπαρασκευῆς αὐτοῦ χρειάζεται ὁ διδάσκαλος τῆς ξυλοτεχνίας καὶ τόσον περισσότερο δαπάναι ἀπαιτοῦνται.

Ἐργασίαι τῆς πρώτης τάξεως.

1. Κοπὴ μὲ πριόνι 10—15 *μικρῶν κύβων* ἀπὸ τετραγωνικὴν ῥάβδον, πάχους 10 χιλιοστῶν τοῦ μέτρου, (ὄραι 2).

2. *Τὸ ἴδιον* ἀπὸ τετραγωνικὴν ῥάβδον πάχους 15 χιλιοστῶν τοῦ μέτρου, (ὄραι 2).

3) *Εἰς ῥάβδον* 200×18×7 ὄφειλαν οἱ μαθηταὶ νὰ καρφώσουν κατ' ἐναλλαγὴν 10 λευκὰ καὶ 4 ὀρειγάλκινα καρφιά (ὄραι 4).

4. *Ἀριθμητήριον* δι' 20 σφαιρίδια μήκους 26 καὶ ὕψους 14 ἐκ. τοῦ μέτρου, ἀπὸ ῥάβδους πάχους 10 ἐκ. τοῦ μέτρου (ὄραι 18).

Ἡ ἀσκησις αὕτη, ἢ ὁποῖα ἔγινεν εἰς τὴν ἀρχὴν μὲ τὴν σκέψιν

νά κατασκευάσῃ ἕκαστος μαθητὴς τὸ ἀριθμητήριόν του, δὲν ἐπανελήφθη κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος καὶ ἀντικατεστάθη ἀπὸ :

5. *Τὴν ἀριθμητικὴν ῥάβδον*, μήκους 20 ἑκ. τοῦ μέτρου, ἢ ὅποια διηρεῖτο εἰς εἴκοσιν ἴσα μέρη (ῥοαί 2).

6. *Κοντὸς* μήκους 80 ἑκ. τοῦ μέτρου, κοπεῖς μὲ τὸ πριόνι ἀπὸ στρογγύλην ῥάβδον πάχους 20 χιλ. τοῦ μέτρου· καὶ τὰ δύο ἄκρα τοῦ κοντοῦ ἐστρογγυλώθησαν καὶ ὅλος ὁ κοντὸς ἐλειάνθη (ῥοαί 4).

7. *Κινητὴ κλίμαξ* μήκους 28 καὶ πλάτους 7 ἑκ. τοῦ μέτρου μὲ 6 βαθμίδας, αἱ ὅποια ἐστερεώθησαν εἰς τὰς δύο πλευρὰς τῆς κλίμακος μὲ καρφιά (ῥοαί 8).

8. *Ἐλληθρον* 100×70×30 χιλ. τοῦ μέτρου· αἱ τέσσαρες πλευραὶ ἐστερεώθησαν εἰς τὴν βᾶσιν μὲ καρφιά (ῥοαί 4).

9. *Οἰκοδομικὸν κιβώτιον* μὲ 32 οἰκοδομικοὺς λίθους (ἴδ. κατ. πίνακα 1). Ὁ διδάσκαλος ἠτοίμασε τὰς σανίδας, οἱ δὲ μαθηταὶ συνηρομολόγησαν ταύτας καὶ τὰς ἐστερέωσαν μὲ καρφιά (ῥοαί 14).

10. *Γραμμογραφικὸς κανὼν*, μήκους 24 ἑκ. τοῦ μέτρου (ῥοαί 3).

11. *Φράκτης* περὶ κιβώτιον ἀνθέων, τὸ ὁποῖον εἶχε κατασκευάσει ὁ διδάσκαλος· εἰς ἕκαστον φράκτην εἰργάζοντο οἱ μαθηταὶ ἀνά 6· ὁ φράκτης ἦτο τετράγωνος καὶ ἑκάστη πλευρὰ του εἶχε μῆκος 50 ἑκ. τοῦ μέτρου (ῥοαί 8).

12. Πρὸς συμπλήρωσιν τούτου *μικραὶ ῥάβδοι* πρὸς στήριξιν τῶν ἀνθέων (ῥοαί 2).

Ἔργασιαί τῆς δευτέρας τάξεως.

1. *Κατασκευὴ ξυλίνης οἰκίας* διὰ κοινής τῶν μαθητῶν συνεργασίας· ἕκαστον τμήμα, ἀποτελούμενον ἀπὸ 24 παιδιᾶ, κατασκευάζει μίαν οἰκίαν (ῥοαί 24). Ἡ ἐργασία αὕτη παρελείφθη κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ἀντικατασταθεῖσα ἀπὸ τὰς ἀκολούθους ὑπ' ἀρ. 2, 3 καὶ 4.

2 *Κανὼν* μήκους 50 ἑκ. τοῦ μέτρου μὲ ὑποδιαίρεσεις εἰς δέκατα καὶ εἰς ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου (ῥοαί 6).

3. Κιβώτιον λάσπης δι' οἰκοδομικὰς ἐργασίας μὲ τέσσαρας λαβὰς, 30×17×3 ἑκ. τοῦ μ. (ῥοαί 8).

4. Ἀμμοκόσκινον· οἱ μαθηταὶ παρεσκεύασαν μόνον τὸ πλαί-

σιον αὐτοῦ, τὸ δὲ σιδηροῦν πλέγμα ἐδόθη εἰς αὐτοὺς ἑτοιμον (ῥοαί 8).

5. *Πλάξ ὠρολογίου* 17×11 ἑκ. τοῦ μέτρου. Ἐκαστος μαθητὴς παρασκευάζει μίαν πλάκα μὲ διαίρεσιν εἰς ὥρας καὶ εἰς ἡμισείας ὥρας· οἱ ὠροδεῖκται καὶ οἱ λεπτοδεῖκται δίδονται ἑτοιμοὶ εἰς τοὺς μαθητὰς· διὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἀπλοποιημένην ἐχρηιάσθησαν 8 ῥοαί,

6. *Σανὶς πρὸς παρασκευὴν ζυμαρικῶν* 25×17 ἑκ. τοῦ μέτρου· αἱ μικρότεραι σανίδες ἠτοιμάσθησαν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, ὅλη δ' ἡ ἄλλη ἐργασία ἐγένετο ἀπὸ τοὺς μαθητὰς (ῥοαί 4).

7. *Ὁ σχετικὸς πλαστήρ* ἀπὸ ξύλου ὀξύας, πάχους 35 χιλ. τοῦ μέτρου· ἡ ὀτὴ καὶ αἱ λαβαὶ κατεσκευάσθησαν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου (ῥοαί 4).

8. *Σταμνάμι* μὲ πλεκτὸ κάθισμα· ὕψος 21, 5 ἑκ. τοῦ μέτρου, ἐπιφάνεια τοῦ καθίσματος 20×20 ἑκ. μ. (ῥοαί 8).

9. Μικρὰ πούλια διὰ τὴν παιδιὰν τῆς ντάμας, κομμένα μὲ πριόνι ἀπὸ ῥάβδον ἐκ ξύλου ὀξύας, ῥιτισμένα, λειανθέντα καὶ βαμμένα (ῥοαί 4).

10 *Σταυροειδῆς τρίπους*, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τίθεται ἡ σκάφη τοῦ πλυσίματος (ἴδ. κατ. εἰκόνα) ἀπὸ τετράγωνον ῥάβδον πάχους 25 ἑκ. τοῦ μ. αἱ βάσεις ὕψους 10 ἑκ. τοῦ μ. τὰ δ' ἐπ' αὐτῶν ξύλα μήκους 20 ἑκ. τοῦ μ. (ῥοαί 6).

11. Ξυλινὴ γέφυρα 50×15×5 ἑκ. τοῦ μ. (ῥοαί 8).

Ὅλα τὰ πρότυπα διὰ τὰς ἐργασίας αὐτάς, τὰ ὅποια ἐχρηιάσθησαν οἱ μαθηταί, παρεσκευάσθησαν, μὲ μεγάλην ἐπιμέλειαν, ἀπὸ τὸν εἰδικὸν διδάσκαλον τῆς ξυλοτεχνίας· ἡ ἐργασία αὕτη παρεῖχε πολλὰς δυσκολίας, διότι ἕκαστον πρότυπον α') ἔπρεπε νὰ καταπορεύεται πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ καλαισθητικοῦ συναισθήματος, β') νὰ εἶναι τοιοῦτον, ὥστε τὰ μέρη, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπετελεῖτο, καὶ τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ ἐτοιμάσῃ ὁ διδάσκαλος, νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατόν καὶ ἀπλούστερα καὶ ὀλιγότερα, καὶ γ') αἱ συνδέσεις τῶν διαφόρων μερῶν αὐτοῦ νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον ὅμοιαι πρὸς τὰς συνήθως ἐν χρήσει.

Δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω ἐκτεθὲν πρόγραμμα τῶν ξυλοτεχνικῶν ἐργασιῶν *ἔχει ἀποκλεισθῆ τελείως ἢ ἐλευθέρως δημιουργοῦσα φαντασίαν τῶν παιδιῶν*

ράγματι δὲ τοῦτο ὄχι μόνον παρατηρήθη, ἀλλὰ καὶ ἐπροκάλεσε πολλὰς κατηγορίας· ἀλλ' ἐγὼ ἔχω τὴν ἀκλόνητον πεποίθησιν ὅτι τὸ σχολεῖον, εἰς ὅλα τὰ ζητήματα τῆς λεγομένης παραγωγικῆς δημιουργίας, ἔχει πρῶτιστον καθῆκον νάναπτύξη πρὸ πάντων ἰς τοὺς μαθητὰς τὰς μηχανικὰς ἐκείνας δεξιότητας καὶ νὰ εἰσαγάγῃ αὐτοὺς εἰς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τῆς δημιουργίας, **τὰ ὁποῖα προφυλάττουσιν πᾶσαν, ἐξ ἰδίας ἐπινοήσεως, παραγωγικὴν δημιουργίαν ἀπὸ τὸν ἐκφυλισμὸν εἰς ἔρασιτεχνίαν.** Τὸ ὅτι δὲ ἡ ἀπομίμησις καὶ τὸ ὑπόδειγμα, κατὰ τὰ ὁποῖα, διὰ τοὺς λόγους τούτους, πρέπει νὰ ἐργάζεται κατ' ἀρχὰς ὁ μαθητὴς, ὄχι μόνον δὲν καταστρέφουν τὴν διὰ τὴν ἐργασίαν χαρὰν τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ τοῦναντίον προάγουν αὐτὴν παραπολὺ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, ἀπέδειξε σαφέστατα καὶ διὰ τὴν ξυλοτεχνίαν ἢ δοκιμῆ, τὴν ὁποῖαν ἐπὶ τόσα ἔτη ἐκάμαμεν εἰς τὰς δοκιμαστικὰς μας τάξεις.

η) **Γυναικεία χειροτεχνία**· τὰ κορίτσια τῆς δευτέρας τάξεως δὲν μετεῖχαν μόνον τῶν ξυλοτεχνικῶν ἐργασιῶν τῆς τάξεως αὐτῆς, ὅπως καὶ ἀνωτέρω εἴπαμεν, ἀλλ' ἠσκούντο εἰδικῶς καὶ εἰς τὴν γυναικείαν χειροτεχνίαν καὶ δὴ εἰς τὸ πλέξιμον, τὸ ράψιμον καὶ τὸ κέντημα· τὰ ὑπ' αὐτῶν κατασκευασθέντα ἦσαν: 1) πχιάστρες τῶν τσουκαλιῶν (πλέξιμον μὲ δυὸ βελόνες), 2) χειρόκτια λουτροῦ (πλέξιμον μὲ πέντε βελόνες), 3) μαξιλαράκι διὰ καθίπτρες ἀπὸ κανναβάτσον. 4) Σημαῖαι, μὲ τὰ χρώματα τοῦ Μονάχου καὶ τῆς Βαναρίας, αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν παιδιὰν κατὰ τὸ μάθημα τῆς Γυμναστικῆς.

3. Τὸ πρόγραμμα τῶν δύο μέσων τάξεων.

α) **Πατριδογνωσία μὲ ἰχνογραφίαν καὶ χειροτεχνίαν.**
Ἡ διδασκαλία τῆς Πατριδογνωσίας, εἶναι, εἰδικῶς διὰ τὴν **τρίτην τάξιν**, συνέχεια μόνον τῆς πραγματογνωστικῆς διδασκαλίας τῶν κατωτέρων τάξεων· εἰς τὴν τετάρτην τάξιν ἡ πατριδογνωσία προβαίνει εἰς τὴν **κυρίως Γεωγραφίαν** καὶ οὕτως εἰσέρχεται εἰς τὸν κύκλον τῶν μαθημάτων, τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, **μὲ τὰς ἐκ παραδόσεως γνώσεις**, εἰς τὰ μαθήματα ἄρα, διὰ τὰ ὁποῖα, τοῦλάχιστον διὰ τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀποκτήσεως τῶν γνώσεων διὰ

παρατηρήσεων καὶ πειραματικῶν ἐρευνῶν. Αἱ ἐκδρομαί, τὰ μὲ ἄμμον κιβώτια, πρὸς ἀναπαράστασιν τῆς ὀριζοντίας καὶ τῆς κατακορύφου διαστροφῆς τοῦ ἐδάφους, καὶ ἡ βαθμιαία μεταφορὰ τῶν οὕτω σχηματιζομένων πινάκων εἰς τοὺς μὲ δύο διαστάσεις χάρτας, εἰσάγουν εἰς τὰ συνήθη μέσα τῶν γεωγραφικῶν ἐκδηλώσεων, εἰς τὰ ἰδιαίτερα σύμβολα καὶ σημεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐργάζεται ἡ ἐπιστήμη τῆς Γεωγραφίας. Ἐφ' ὅσον καταβάλλεται προσπάθεια διὰ τὴν ἀσκήσιν τῶν ἐνεργειῶν τούτων (τῶν παρατηρήσεων κατὰ τὰς ἐκδρομάς, τῆς δι' ἄμμον πλαστικῆς καὶ τῆς διὰ συμβόλων ἰχνογραφίσεως) ἔχομεν καὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας τὴν ὀρθὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἀγαθοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ ὁποῖον παρέχουν οἱ γεωγραφικοὶ χάρται.

Εἰς τὰνωτέρω πρέπει νὰ καταλεχθῶσιν καὶ πειράματά τινα, ὑπὸ τῶν μαθητῶν γενόμενα, πρὸς διασαφήσιν ὑδρογραφικῶν τινῶν σχέσεων τοῦ ὑψιπέδου τῆς ἄνω Βαναρίας, ὅπως εἶναι π. χ. ἡ πειραματικὴ ἀναπαράστασις τῆς ἐμφανίσεως πηγῶν, τοῦ σχηματισμοῦ Δέλτα, τοῦ σχηματισμοῦ νήσων, τῆς συσσωρεύσεως ἰλῶος εἰς τὰς ἐκβαλὰς ποταμῶν, τῆς ἀναπηδήσεως τοῦ ὕδατος διὰ τῆς διατροφῆς τοῦ ἐδάφους κ.λ. κ.λ.

Τοῦναντίον εἶναι πλάνη τὸ νὰ νομίξῃ κανεὶς ὅτι ἡ ἰχνογραφία ἀντικειμένων, λαμβανομένων ἀπὸ τὸ μάθημα τῆς πατριδογνωσίας ἢ ἡ διὰ ξύλου ἀναπαράστασις μικρῶν καὶ μεγάλων γεφυρῶν, ὑδατοφρακτῶν, ἱστορικῶν πυλῶν, ὁδοδεικτῶν, πλωτῆς ξυλείας, φωλεῶν πτηνῶν κλπ., εἶναι ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας εἰς τὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας. Τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἐκάμαμεν βεβαίως καὶ ἡμεῖς εἰς τὰς δοκιμαστικὰς μας τάξεις, θεωροῦντες αὐτὰς ὡς σπουδαῖον μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῶν, καὶ μάλιστα ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Πατριδογνωσίας, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸν σκοπὸν, ὅπως ἡ ἰχνογραφία καὶ ἡ χειροτεχνία μὴ βαίνουσι ἀσχέτως πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα, ἀλλὰ τὸ μὲν μὲ ἀμφοτέρας ταύτας τὰς διξίότητας ἀναζωογονοῦμεν τὴν διδασκαλίαν τῶν ἄλλων μαθημάτων, τὸ δὲ ἵνα τὸ ἐκ τῆς Γεωγραφίας προκαλούμενον διαφέρον χρησιμοποιοῦμεν καταλλήλως πρὸς τὸ καλὸν τῶν δεξιότητων τούτων.

Θὰ ἠδυνάμεθα βέβαια νὰ συνδέσωμεν τὴν Ἰχνογραφίαν καὶ τὴν Χειροτεχνίαν καὶ μὲ τὴν Ἀριθμητικὴν ἢ μὲ τὰ ἱστορικὰ διη-

γήματα καὶ τὰς φυσιογνωστικὰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατόν νὰ παρεμβληθοῦν εἰς τὴν πατριδογνωσίαν, ὡς πρώτη βάσις διὰ τὴν μέλλουσαν διδασκαλίαν τῆς Πολιτικῆς καὶ τῆς Φυσικῆς ἱστορίας· ἐκ τούτων γίνεται φανερόν ὅτι ἡ χειροτεχνία καὶ ἡ ἰχνογραφία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μέσα ἀποκτήσεως φυσικῶν ἢ γεωγραφικῶν γνώσεων· μόνον ἔφ' ὅσον αἱ δύο αὐταὶ ἐνέργειαι **καθιστοῦν δυνατόν τὴν ἀπόκτησιν σαφῶν παραστάσεων ἐνὸς ἀντικειμένου καὶ τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ καὶ προάγουσιν τὴν δεξιότητα πρὸς αὐτὴν τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀντικειμένου τούτου**, δύναται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐκδήλωσις τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας. Τὸ διὰ τούτων ἄρα ἀποκτώμενον δὲν εἶναι μορφωτικὸν ἀγαθὸν τῆς Γεωγραφίας, ἀλλ' ἀκριβῶς, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἐποπτικὴν διδασκαλίαν, ἡ σαφὴς παράστασις ἀντικειμένου τινὸς καὶ ἡ δεξιότης πρὸς κατασκευὴν τοῦ ἀντικειμένου τούτου.

Καθ' ὅμοιον πρὸς τὴν Ἰχνογραφίαν καὶ τὴν Χειροτεχνίαν τρόπον ἠσκοῦντο καὶ αἱ δεξιότητες τῆς ἐκτιμῆσεως καὶ τῆς καταμετρούσεως τῶν μαθητῶν, ὡς αἰς παρουσιάζετο κατάλληλος εὐκαιρία, καὶ ἐκρησιμοποιοῦντο πρὸς ἀπόκτησιν σαφῶν παραστάσεων. Οὕτως ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν πραγματικῶν ἀποστάσεων, τὰς ὁποίας διήνουν οἱ μαθηταὶ κατὰ τὰς ἐκδρομὰς καὶ τοὺς περιπάτους των εἰς τὴν πόλιν καὶ τὰ περὶχωρα, πρὸς τὰς ἀποστάσεις, τὰς ὁποίας οἱ ἴδιοι εἶχαν καταμετρήσει εἰς τὸ σχέδιον τῆς πόλεως καὶ εἰς τὸν χάρτην, τὸ μὲν κατενόησαν οὗτοι τὴν κλίμακα τοῦ σχεδίου καὶ τοῦ χάρτου, τὸ δ' ἐδόθη εὐκαιρία πρὸς δρᾶσιν εἰς τὴν ἐρευνητικὴν ὁρμὴν αὐτῶν πρὸς ἐνασχόλησιν. Ἐπειδὴ δὲ διὰ τῆς ἐνεργείας αὐτῆς οἱ μαθηταὶ ἀπέκτησαν πραγματικῶς, διὰ τῆς ἀτομικῆς των δράσεως, τὴν διὰ τὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας **χαρακτηριστικὴν ἔννοιαν τῆς κλίμακος τοῦ χάρτου**, δύναται ἡ ἐνέργεια αὕτη νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνέργεια σύμφωνος μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐργασίας, καίτοι ἡ ἔννοια τῆς κλίμακος εἶναι ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς εἰς ὅλας τὰς τεχνικὰς γνώσεις καὶ εἶναι δυνατόν, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, νὰποκτηθῆ εἰς οἵανδήποτε ἀπὸ αὐτὰς. Καθ' ὅμοιον τρόπον ὠδήγησεν ἡ διὰ τινος κοιλάδος διαδρομὴ καὶ ἡ μετὰ ταύτην ἐπακολουθήσασα ἀναπαράστασις τῆς σχετικῆς πορείας δι' ἰχνογραφίσεως ἐπὶ τοῦ

πίνακος εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς κατατομῆς (profil), ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἔννοια εἰδικὴ μόνον διὰ τὴν Γεωγραφίαν.

Κατὰ τὰς ἐκδρομὰς συνηθοῦντο ὑφ' ὄλων τῶν μαθητῶν τὰ διάφορα εἶδη τῶν πετρωμάτων τῆς στενωτέρας πατρίδος των, ἄσβεστόλιθος, ὄρεϊα κρύσταλλος, πυρίτης λίθος, πῳρινος λίθος, ἄργιλλος κ.λ.π. κ.λ.π. Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ παρατήρησις τῶν πετρωμάτων τούτων δὲν ἀνήκει εἰδικῶς εἰς τὸ μάθημα τῆς Γεωγραφίας, ἀλλ' ἀποτελεῖ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς ἄλλο σχετικὸν μάθημα, τὴν ὄρυκτολογίαν.

Αἱ μὲ τὴν πατριδογνωσίαν συνδεόμεναι παρατηρήσεις ἐπὶ ζωντανῶν ἰχθύων, βατράχων καὶ ὀστράκων εἰς τὴν ἐλευθέραν φύσιν καὶ εἰς τὸ ἐνυδρεῖον τοῦ Σχολείου, ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν καμπῶν εἰς τὸ εἰδικὸν πρὸς τοῦτο κιβώτιον τοῦ σχολείου, ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν φυτῶν καὶ τῶν ἀνθέων εἰς τὰ κιβώτια, τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο εἰς τὰς αἰθούσας τῆς διδασκαλίας καὶ εἰς τὸν κῆπον τοῦ σχολείου, συνετέλουν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν μαθητῶν εἰς τὴν **Βιολογίαν** τῶν ζῴων καὶ τῶν φυτῶν διὰ τῆς προσοκλήσεως, διὰ τῆς ἀτομικῆς των ἐργασίας, ποικίλων παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν.

β'.) **Ἡ Ἀριθμητικὴ**. Τὸ μάθημα τῆς Ἀριθμητικῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ στερηθῆ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας ἢ τῆς διὰ τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας ἀποκτήσεως τῶν σχετικῶν γνώσεων. **Αἱ ἀριθμητικαὶ ἔννοιαι πρέπει νὰποκτηθοῦν διὰ τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας καὶ εἰς τὸ χεῖριστον σχολεῖον, ἄλλως δὲν ἀποκτῶνται καθόλου**.

Ὁ καταλληλότατος δὲ τρόπος πρὸς τοιαύτην ἀπόκτησιν τῶν ἀριθμητικῶν ἐννοιῶν εἶναι νὰ φροντίζωμεν νὰναπτύσσωμεν αὐτὰς παρὰ τοῖς μαθηταῖς ἀκριβῶς μὲ τὸν ἴδιον τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον αὐταὶ ἀνεπτύχθησαν καὶ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις· αἱ ἀριθμητικαὶ δηλ. ἔννοιαι, ὡς γνωστὸν, ἀνεπτύχθησαν ἀπὸ τὰς ἀνάγκας τοῦ πρακτικοῦ βίου· τοιαύτας ἄρα ἀνάγκας πρέπει νὰ ἐμφανίζωμεν καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς, οὕτω δ' οὕτοι θὰ δυνηθοῦν καὶ ἀριστοι καὶ εὐχερέστατα νὰποκτήσουν, διὰ τῆς ἀτομικῆς των ἐνεργείας, τὰς ἔννοιαις αὐτάς. Τὸ ἄριστον ἄρα, τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ κάμῃ τὸ σχολεῖον διὰ τὴν παρὰ τοῖς μαθηταῖς ἀνάπτυξιν τῶν ἀριθμητικῶν ἐννοιῶν εἶναι νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτούς, κάθε ἡμέραν καὶ κάθε ὥραν, νὰ σχηματίζουσι ἀριθμητικὰς ἔννοιαις καὶ νὰ ἐκτελοῦσι ἀρι-

θημτικὰς πράξεις *καὶ εἰς τὸ ἐργαστήριον*, διὰ συνεχῶν ἐκτιμήσεων, καταμετρήσεων καὶ ὑπολογισμῶν τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἀνατίθενται εἰς αὐτοὺς πρὸς ἐκτέλεσιν καὶ τῶν μερῶν αὐτῶν, *καὶ εἰς τὴν αἰθουσαν* τῆς παραδόσεως διὰ συνεχῶν ἀριθμήσεων, καταμετρήσεων, ζυγίσεων, ἀγορᾶς καὶ πωλήσεως.

Ἐπειδὴ δὲ τὰ σχολεῖά μας διδάσκουν, ἕως τώρα, τὰ Μαθηματικὰ τελείως μεμονωμένα, παρὰ τὰ, κατὰ τὸ φαινόμενον, πρακτικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦν, χωρὶς καμμίαν δηλ. πρακτικὴν, τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν προκαλοῦσαν ἐνέργειαν, διὰ τοῦτο ἐδημιουργήθησαν αἱ ἀναριθμητοὶ μέθοδοι τῆς διδασκαλίας τῶν Μαθηματικῶν, αἱ ὁποῖαι σκοποῦν νὰπομακρύνουν ἀπὸ τοὺς μαθητὰς τὴν κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τούτου συγχρότατα ἐμφανιζομένην ἀνίαν καὶ νὰ διεγείρουν τὸ διαφέρον αὐτῶν· ὅλαι ὅμως αἱ μέθοδοι αὗται ἀπέτυχαν, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, τοῦ σκοποῦ των καὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κάμουν τὸ μάθημα τοῦτο εὐχάριστον οὔτε εἰς τοὺς διδασκάλους οὔτε εἰς τοὺς μαθητὰς.

Ἄλλ' ἡ στενὴ αὕτη σύνδεσις τῶν μαθηματικῶν μετὰ τὴν ἐνέργειαν, μετὰ τὸ πρᾶττειν δὲν καθιστᾷ τὴν διδασκαλίαν τῶν Μαθηματικῶν διδασκαλίαν κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας περισσότερον ἀπὸ ὅτι εἶναι αὕτη καὶ ἄνευ τῆς τοιαύτης συνδέσεως, ὅταν γίνεται ἡ διδασκαλία μεθοδικῶς, ὅσον ἀφηρημένη καὶ ἂν εἶναι. Τὸ μόνον, τὸ ὁποῖον ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὴν τοιαύτην σύνδεσιν, τὴν ὁποίαν μετὰ μεγάλην φροντίδα ἐπεζητοῦμεν εἰς τὰς δοκιμαστικὰς μας τάξεις, εἶναι ὅτι *τὸ μέγα διαφέρον, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ εἰς τοὺς μαθητὰς κάθε ἐνέργεια, μεταβιβάζεται πλήρως καὶ τελείως καὶ εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ἐνέργειαν καὶ δρᾶσιν.*

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ὕλην, εἰς μὲν τὴν *τρίτην* τάξιν ἐδιδάχθησαν οἱ ἀριθμοὶ ἀπὸ τοῦ 1—10000, εἰς δὲ τὴν *τετάρτην* ἡ διδασκαλία ἐπεξετάθη ἐπὶ παντὸς ἀριθμοῦ, σύμφωνα μετὰ τὸ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον ἴσχυε διὰ τὰς ἀντιστοίχους τάξεις καὶ τῶν λοιπῶν Δημοτικῶν σχολείων τοῦ Μονάχου.

γ'.) *Γλωσσικὴ διδασκαλία.* Εἰς τὴν τρίτην τάξιν τὰ γλωσσικὰ μαθήματα, τὰ ὁποῖα εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις περιορίζονται μόνον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφὴν, ἀποχωρίζονται εἰς τοὺς

διαφόρους κλάδους των, ἤτοι *τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραμματικὴν, τὰς ἐκθέσεις, τὴν καλλιγραφίαν καὶ τὴν ὀρθογραφίαν*, εἰς ἕκαστον δὲ τῶν κλάδων τούτων ἀφιερῶνονται καὶ ἰδιαίτεροι ὄροι διδασκαλίας. Συμφωνῶ πλήρως ὅτι ὁ χωρισμὸς οὗτος ἐμφανίζεται πολὺ ἐνωρὶς· αἱ δοκιμαστικὰς μας ὅμως τάξεις ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐφαρμόσουν τὸ διὰ πάντα τὰ λοιπὰ σχολεῖα τοῦ Μονάχου ἴσχυον πρόγραμμα καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἦτο δυνατόν νὰ κάμωμεν τίποτε, ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάγνωσιν, πρέπει μετὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, α') *νὰποκτηθῶσιν* οἱ μαθηταὶ μίαν πνευματικὴν δεξιότητα, β') *νὰντιλαμβάνονται* ἀπλῶς περιεχόμενόν τι, λογικῶς διατεταγμένον, καὶ γ') νὰ ζήσουν ἐν περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται διὰ λέξεων. Τὸ ἀγαθὸν τοῦ πολιτισμοῦ, τὸ ὁποῖον θάποκτηθῶσιν οἱ μαθηταὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν, διὰ τῆς ἀτομικῆς των ἐργασίας, εἶναι ἀγαθὸν ἢ θεωρητικὸν ἢ καλαισθητικόν.

Ἐπειδὴ δ' ἡ δεξιότης τῆς ἀναγνώσεως ἀποκτᾶται διὰ τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀνάγνωσιν, καὶ μάλιστα τὴν γεγωνυῖα τῇ φωνῇ ἀνάγνωσιν, ἡ ἀπόκτησις τῆς δεξιότητος αὐτῆς σπανίως εἶναι δυνατόν νὰποτύχη· ἀλλ' ἡ δεξιότης αὕτη εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἢ μηχανικὴ ἢ ὀργανικὴ—καλαισθητικὴ. Ἡ πρώτη βραίνει ἄνευ κατανοήσεως τοῦ περιεχομένου, ἡ δευτέρα ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ, εἰὰν ὁ ἀναγινώσκων δὲν κατανοῇ διαρκῶς καὶ αὐτὸ τοῦτο δὲν ζῆ τὸ ἀναγινωσκόμενον. Πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ δευτέρου τούτου εἴδους τῆς ἀναγνώσεως, τὸ ὁποῖον καὶ μόνον πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται εἰς τὸ Σχολεῖον, ἔχομεν τὰ ἑξῆς μέσα: α') *τὴν μιμητικὴν δραματικὴν ἀναπαράστασιν* τοῦ περιεχομένου ἀναγνωστικῶν τεμαχίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται ζωηρὰ δρᾶσις, καὶ β') *τὴν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου προπαρασκευὴν τῆς διαθέσεως*, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη τὸ ἀναγνωστικὸν τεμάχιον(εἰδικῶς προκειμένου περὶ ποιήματος). Ἀμφότερα τὰ μέσα ταῦτα ἐχρησιμοποίησεν ἡ διδασκαλία εἰς τὰς δοκιμαστικὰς μας τάξεις ἀφειδέστατα ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατόν. Εἰδικῶς δὲ *διὰ τὴν ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως ἐκμετάλλευσιν* καλῶν διηγημάτων καὶ ποιημάτων, ἡ δημιουργία τῆς προπαρασκευαστικῆς διαθέσεως καὶ ἡ βαθεῖα κατανόησις τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, τὴν ὁποίαν κατ' ἀνάγκην προϋποθέτει ἡ δραματικὴ των ἀναπαράστασις, εἶναι πολ-

περισσότερον αποτελεσματικῇ ἀπὸ τὴν συνήθως ἐπικολουθοῦσαν ἠθικὴν ἀνατομίαν τοῦ ἀναγιγνωσκόμενου. (1) τὴν ὁποίαν μὲ πολλὴν προσοχὴν πρέπει νὰποφεύγη ὁ διδασκάλος. Ἐάν τὰ παιδιὰ **ζήσουν** τὸ ἀναγιγνωσκόμενον, κατορθώσαν ἂν τὸ κατανοήσουν διὰ τῆς ἀτομικῆς των ἐνεργείας, οὕτω δὲ κατορθώσῃ τὸ σχολεῖον ἐργασίας νὰ τηρήσῃ αὐστηρῶς τὴν ἀρχὴν ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται. Ἡ ἠθικὴ ἀνάλυσις πρὸς μόρφωσιν τῆς δεξιότητος τοῦ ἠθικῶς κρίνειν εἶναι ἔργον ἄλλου μαθήματος **τῆς ἠθικῆς**.

Ἄλλ' οὔτε ἡ τελεία κατανόησις ἠθικῶν ἔργων, εἰς τὸ μάθημα τῆς ἀναγνώσεως, οὔτε ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἠθικῆς κρίσεως, πολὺ ὀλιγότερον μάλιστα αὕτη, πρέπει νὰ σιωπῇ ἀπὸ τὴν ἐν τῷ πράττειν ἠθικὴν συμπεριφορὰν. Ἀπὸ τὴν κατανόησιν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ τὴν μόρφωσιν τῆς ἠθικῆς κρίσεως, ἔρχεται τῆς πραγματικῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς εἶναι ἀρκούντως μακρὴ ὁδός, ὁδός, τὴν ὁποίαν δύνανται νὰ διανύσουν οἱ μαθηταὶ μόνον μὲ τὴν βοήθειαν τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν **τῆς συνεργατικῆς κοινότητος**.

Ὅπως ἡ ἀνάγνωσις, οὕτω καὶ **ἡ καλλιγραφία καὶ ἡ ὀρθογραφία** εἶναι δεξιότητες, ἡ μὲν πρώτη σωματικὴ, ἡ δὲ δευτέρα πνευματικὴ. Καὶ περὶ τῶν δεξιοτήτων ταύτων προκειμένου δὲν εἶναι δυνατόν νὰποτύχη ἡ ὑπὸ τοῦ σχολείου ἐνεργείας χαρασσομένη ὁδός· κάθε δεξιότης, πρέπει, διὰ νὰ εἶναι δεξιότης, νὰποκτηθῇ διὰ συστηματικῆς ἀτομικῆς ἐνεργείας. Ἐν ὅσον εἶναι εἰς τὴν τρίτην καὶ τὴν τετάρτην δοκιμαστικῶν καὶ ἐπανεξίσαμεν, προκειμένου περὶ τῆς καλλιγραφίας, τὴν μεθόδον τὴν ὁποίαν ἠκολουθήσαμεν εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις, ἡ μεθόδον τῆς δημιουργικῆς ἀποκτήσεως τῆς δεξιότητος πρὸς καλλιγραφίαν, σύμφωνα πρὸς τὴν ἰδιοφυίαν ἐκάστου παιδιοῦ. Ἀπὸ τὴν διὰ τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας ἐκμάθησιν τῆς ὀρθογραφίας καὶ ἔξυπνηρέτησαν πολὺ καὶ ἡ ἔρευνα περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆ παραγωγῆς τῶν λέξεων.

Ἡ γραμματικὴ εἶναι τὸ πρῶτον καθαρὸν πνευματικὸν μάθη-

(1) Ὁ συγγραφεὺς λέγων ταῦτα ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν συνήθως καλουμένην **ἠθικὴν ἐμβάθυνσιν**, περὶ τῆς ὁποίας περισσότερο δύνανται νὰ ἴδῃ ὁ βουλόμενος εἰς *Conrad—Γεωργακας*, Στοιχεῖα Παιδαγωγικῆς, Τόμος Β'. Τεύχος β'. σελ. 172 καὶ ἐπ. τῆς τετάρτης (1926) ἐκδόσεως (Σ. Μ.).

μα, τὸ ὁποῖον διδάσκεται εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον. Ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ μάθημα τοῦτο διδάσκεται τόσο ἐνωρίς, αὐτῶς, εἰς τὰς μέσας ἤδη τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, εἶναι ὅτι ἐκ τῶν τάξεων ταύτων οἱ μαθηταὶ δύνανται νὰ εἰσέλθουν εἰς τὰ Σχολεῖα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰς εἰσιτηρίους ἔξετάσεις, ἀπαιτοῦν καὶ στοιχειώδεις γραμματικὰς γνώσεις. Καὶ εἰς τὸ μάθημα τοῦτο ἀκολουθεῖται, ἀπὸ μακροῦ ἤδη χρόνου, ἡ μόνη κατάλληλος μέθοδος διδασκαλίας, ἥτοι **ἡ ἐπαγωγὴ**. Τὸ μόνον ἐλάττωμα τῆς μεθόδου αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ ἐπαγωγὴ εἰς τὸ μάθημα τῆς Γραμματικῆς ἄγει εἰς τὸν σχηματισμὸν κανόνων, μὲ τὰς συνήθεις των ἑξαίρέσεις, τὰς ὁποίας ὁ μαθητὴς δὲν δύνανται νὰποκτήσῃ διὰ τῆς ἀτομικῆς του ἐργασίας, καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ δοθοῦν εἰς αὐτὸν ἔτοιμοι ὑπὸ τοῦ Διδασκάλου· ἀλλὰ καὶ ὁσάκις ἔχομεν κανόνας χωρὶς ἑξαίρέσεις, τὸ ἀκόμη ἄωρον τῶν μαθητῶν δὲν ἐπιτρέπει πολλάκις, τὴν χρῆσιν τῆς ἐπαγωγῆς. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον δὲν δύνανται τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον νὰ παράσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς του, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἐργασίας, τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα περιέχονται εἰς τὴν γλῶσσαν, ἑξαίρεσει ὀλίγων μόνον καλαισθητικῶν ἀγαθῶν· τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι δυνατόν, κατ' ἀνάγκην, νὰ γίνῃ μόνον εἰς τὰ Σχολεῖα τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, τὰ ὁποῖα ἔχουν εἰς τὴν διάθεσιν των ὄχι μόνον ὀριμωτέρους μαθητὰς, ἀλλὰ καὶ θαυμάσιον μέσον, τὴν σύγκρισιν τῆς μητρικῆς γλώσσης πρὸς ἄλλας νεκρὰς καὶ ζῶσας γλώσσας.

Ἐνῶ ἡ ἀνάγνωσις σκοπεῖ νὰ κάμῃ τοὺς μαθητὰς νὰ ζήσουν τὰς ἀπεικονιζόμενας καλαισθητικὰς ἀξίας καὶ τὸ μετ' αὐτῶν στενώτατα συνδεόμενον ἠθικὸν περιεχόμενον, αἱ ἐκθέσεις **ἀποσκοποῦν τὴν ἀναπαράστασιν ψυχικοῦ περιεχομένου, τὸ ὁποῖον ἔζησεν ἤδη ὁ μαθητὴς**. Τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ὁ μόνος καὶ κύριος σκοπὸς τῶν ἐκθέσεων· διότι μόνον, ὅταν, εἰς τὰς ἐκθέσεις, ἀναπαρίσταται κάτι, τὸ ὁποῖον ἔζησαν ἤδη οἱ μαθηταὶ δυνάμεθα νὰ ἔχομεν καὶ καλαισθητικὰς ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὴν ἀναπαράστασιν αὐτῆν.

Βάσις κάθε ἀναπαραστάσεως, κατ' ἀκολουθίαν ἄρα καὶ **τῆς γλωσσικῆς**, εἶναι ἡ τελεία **πραγματικότης**· πραγματικῶς δὲ δυνάμεθα νὰ ἀναπαραστήσωμεν μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον τελείως κατέ-

χομεν, καὶ τὸ παιδί κατέχει ἐν γένει μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔζησεν εἰς τὸ ἐργαστήριον, εἰς τὸν σχολικὸν κήπον, κατὰ τὰς ἐκδρομάς, εἰς τὸ δωμάτιον τῆς παραδόσεως, εἰς τὸν δρόμον ἀπὸ τοῦ οἴκου εἰς τὸ Σχολεῖον καὶ εἰς τὸν οἶκόν του· ἀπὸ τὸ ὑλικὸν τοῦτο ἐλάμβαναν καὶ αἱ δύο, περὶ ὧν ὁ λόγος, τάξεις τὴν ὕλην τῶν ἐκθέσεων τῶν. Τὸ παιδί ὅμως δύναται νὰ ζήσῃ καὶ παραμύθια καὶ διηγήματα τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν παραστατικὴν δύναμιν τοῦ διδάσκοντος αὐτά. Τὸ σπουδαιότατον δέ, προκειμένου περὶ τῶν *πρώτων ἀσκήσεων τῆς διὰ τῆς γραφῆς ἐκδηλώσεως*—οὕτως ἔπρεπε, κατὰ τὴν γνώμην μας, νὰ λέγονται αἱ ἐκθέσεις εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον—εἶναι τὸ μὲν *τὸ διαφέρων τοῦ ἀναπαριστῶντός τι* διὰ τὸ ἀναπαριστώμενον, τὸ δὲ *ὁ πρακτικὸς λόγος*, ὅστις ἐξαναγκάζει τὸν μαθητὴν πρὸς τὴν τοιαύτην ἀναπαράστασιν. Αὐτὰ εἶναι αἱ δύο κυριώταται ἀπαιτήσεις, *τὰς ὁποίας προβάλλει τὸ σχολεῖον ἐργασίας εἰς τὸ μάθημα τῆς διδασκαλίας τῶν ἐκθέσεων*. Καὶ ἡμεῖς οἱ πρεσβύτεροι δὲν ἀποφασίζομεν νὰ γράψωμεν α'.) ἐὰν γεγονός τι δὲν μᾶς ὤθη εἰς τὴν καλαισθητικὴν ἀναπαράστασιν αὐτοῦ, καὶ β'.) ἐὰν ἡ ἀναπαράστασις μας δὲν ἐκπληρώνη ὄρισμένον τινὰ σκοπὸν.

Ἀπὸ τοὺς μαθητὰς ὅμως ἀπαιτεῖται συνήθως νὰ γράφουν ἐκθέσεις χωρὶς οὔτε γεγονός τι νὰ ἔχουν ζήσει, οὔτε νὰ ὑπάρχῃ ὄρισμένος σκοπὸς πρὸς ἐκπλήρωσιν· πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ ἀτόπου τούτου εὐρέθη ὁ τύπος τῆς ἐπιστολῆς· ἀλλ' ἐπιστολή, ἡ ὁποία δὲν προκαλεῖται ὑπὸ τινος ἀνάγκης, δὲν εἶναι σκοπός, τὸν ὁποῖον νὰ συναισθάνεται καὶ αὐτὸς ὁ μαθητὴς καὶ διὰ τοῦτο αἱ ἐκθέσεις τῶν μαθητῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὸν τύπον ἐπιστολῆς, δὲν εἶναι, οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον, καλύτεραι ἀπὸ τὰς ἄλλας ἐκθέσεις.

Παρὰ τὴν γραπτὴν ἀναπαράστασιν ἠσχοῦμεν τοὺς μαθητὰς καὶ τῶν τάξεων τούτων καὶ εἰς τὴν προφορικὴν ἐκθεσιν· τὴν ὕλην διὰ τὰς προφορικὰς αὐτὰς ἐκθέσεις παρεῖχαν τὰ συμβαίνοντα ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ καὶ ἡ πρόοδος καὶ τὸ εἶδος τῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἐκάστοτε ἐνεφανίζοντο εἰς αὐτό· ἐπειδὴ δὲ τὰ πράγματα ταῦτα ἦσαν γνωστὰ εἰς ὄλους τοὺς μαθητὰς διὰ τοῦτο προεκαλεῖτο, κατὰ τὴν ἐκθεσιν τούτων, καὶ τὸ διαφέρων ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν μαθητῶν.

δ'.) *Τὰ θρησκευτικά*. Ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν εἰς

τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον ἐπιδιώκει διπλοῦν σκοπὸν, ἦτοι: α'.) νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς τὰ θετικὰ διδάγματα τοῦ δόγματος, εἰς τὸ ὁποῖον οὗτοι ἀνήκουν, καὶ β'.) νὰφυπνίσῃ, ἀναπτύξῃ καὶ ἐξευγενίσῃ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα καὶ συγχωνεύσῃ αὐτὸ μὲ τὴν ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ δρασίαν.

Ὁ δεύτερος τῶν σκοπῶν τούτων εἶναι ὁ σπουδαιότερος, ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν δ' αὐτοῦ ἐξαρτᾶται καὶ ἡ τοῦ πρώτου σκοποῦ ἐπιτυχία. Ἡ ὀρθὴ λύσις τοῦ δευτέρου σκοποῦ ὀδηγεῖ ἀμέσως εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ σχολείου ἐργασίας, τὸ πᾶν δὲ κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον κατορθῶναι ὁ διδάσκαλος νὰ κάμῃ τοὺς μαθητὰς νὰ *ζήσουν* τὴν πρὸς τὸν Θεὸν σχέσιν.

Τοῦτο κατορθοῦται τὸ μὲν μὲ τὴν στενὴν σύνδεσιν τῆς διδασκαλίας μὲ τὰ γεγονότα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, τὸ δὲ μὲ τὴν ζωηρὰν ἀναπαράστασιν τῶν γεγονότων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰ ὁποῖα μὲ κατὰλληλον τέχνην τοῦ διδασκάλου, δύναται νὰ ζήσουν οἱ μαθηταί. Μόνον, ὅταν τοῦτο κατορθωθῇ, ὅταν δηλ. οἱ μαθηταὶ ζήσουν τὰ γεγονότα αὐτά, τότε ἀποκτοῦν τὴν δέουσαν δύναμιν καὶ τὰ θετικὰ διδάγματα περὶ τοῦ δόγματος καὶ τότε ταῦτα ἔχουν πρακτικὴν τινα ἀξίαν, Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σκέψεων τούτων προσεπαθήσαμεν νὰ κάμωμεν τοὺς μαθητὰς τῆς τετάρτης τάξεως, οἱ ὁποῖοι (κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας) τὸ πρῶτον τότε θὰ ὑπεβάλλοντο εἰς τὸ μυστήριον τῆς ἐξομολογήσεως, νὰ ζήσουν τὴν παραβολὴν τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ τοῦ ἀσώτου υἱοῦ, διὰ τῆς καταλλήλου ἐκθέσεως αὐτῆς καὶ οὕτω νὰ φέρωμεν εἰς τὴν συνειδήσιν τῶν τὴν μυσταγωγίαν τῆς ἀπαιτήσεως τῆς ἐξομολογήσεως. Οὕτως ἀπεκτίσαμεν ἀπὸ γεγονότα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ζήσει οἱ μαθηταὶ καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν σύγκρουσιν τῆς συνειδήσεως τὴν ὕλην πρὸς κατανόησιν τῆς μετανοίας, οὕτω δέ, διὰ τῆς καταλλήλου καθοδηγήσεως, ἐγένετο ἡ ἔρευνα τῆς συνειδήσεως καθημερινῇ τοῦ βίου συνήθεια.

ε'.) *Ἡ Γυμναστικὴ καὶ ἡ Ὠδική*, εἶναι, ὅπως καὶ ἡ διὰ τῆς Γραφῆς ἐκδήλωσις, δεξιότητες. Ἐφ' ὅσον δ' αὐταὶ εἶναι ἀπλᾶ δεξιότητες αἱ ἀσκήσεις αὐτῶν εἶναι ἐνέργειαι ἀμέσως σύμφωνοι πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ σχολείου ἐργασίας. Ἡ τεχνικὴ δεξιότης τῆς Γυμναστικῆς καὶ τῆς Ὠδικῆς ἀποκᾶται ἀκριβῶς διὰ τεχνικῶν ἀσκήσεων.

Αλλὰ τὸ σχολεῖον ἐργασίας, ὡς σχολεῖον μορφώσεως τοῦ χαρακτήρος δὲν καλλιεργεῖ καμμίαν τεχνικὴν δεξιότητα χάριν αὐτῆς τῆς τεχνικῆς δεξιότητος. Διὰ τὸ σχολεῖον ἐργασίας πᾶσα ἀποκωμμένη τεχνικὴ δεξιότης πρέπει νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιῆται πρὸς τεραιτέρω ἐκδήλωσιν *τῆς ὅλης προσωπικότητος*. Τούτου τέρματος προβάλλονται διὰ τε τὴν Γυμναστικὴν καὶ τὴν Ὀδικήν, νέοι σωματοὶ οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθοῦν διὰ τῆς διδασκαλίας ἢ τῆς ἀσκήσεως, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς πραγματικῆς ζωῆς τῶν μαθητῶν. Ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ χρόνου καὶ τὰς σχέσεις τῆς ἡμετέρας ἀναπτύσσονται συναισθήματα, τὰ ὁποῖα, ἀφ' ἑαυτῶν, σπεύδουσι πρὸς ἀναπαράστασιν διὰ κινήσεων καὶ διὰ τοῦ ἄσματος. Σκοπὸς δὲ τοῦ Σχολείου ἐργασίας εἶναι νὰ δημιουργῆ γενικὰς ψυχικὰς καταστάσεις, (συναισθήματα) αἰτινὲς πιέζουσι πρὸς ἀναπαράστασιν, ἐκτὸς δὲ τούτου νὰ προπαρασκευάζῃ καὶ ἀσκήσεις, αἱ ὁποῖα καθιστοῦν δυνατὴν τὴν πλήρη καὶ συγχρόνως καλαισθητικὴν ἐκδήλωσιν τῶν συναισθημάτων τούτων. Αἱ γυμναστικαὶ παιδιὰ, αἱ ἑυθυμικαὶ ἐλεύθεραι ἀσκήσεις, ὁ χορός, αἱ μιμητικαὶ καὶ αἱ ὑπ' ἄσματος συνοδευόμεναι παιδιὰ, καὶ τέλος αἱ ὑπ' αὐτῶν τῶν μαθητῶν διοργανούμεναι σχολικαὶ ἑορταὶ παρέχουσι εὐκαιρίαν πρὸς ἐκδήλωσιν τῶν διαθέσεων τούτων. Καὶ αἱ θρησκευτικαὶ δὲ καὶ πατριωτικαὶ ἑορταὶ δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὑπὸ τοῦ καλοῦ διδασκάλου, τοῦ διδασκάλου, *ὁ ὁποῖος πραγματικῶς συναισθάνεται αὐτάς*, πρὸς διέγερσιν τῶν ἰσχυρῶν ἐκείνων συναισθημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα παρέχουσι μέσον ἐκδηλώσεως ὁ ἦτορ καὶ ἡ κίνησις.

στ.) *Ἡ Ξυλοτεχνία*. Ὅπως εἶπαμεν ἤδη ἀνωτέρω ἡ Ξυλοτεχνία εὐρισκτο εἰς τὴν τρίτην καὶ τὴν τετάρτην τάξιν, εἰς στενωτάτην σχέσιν μετὰ τὴν πατριδογνωσίαν καὶ τὴν Ἀριθμητικὴν, παρὰ τοῦτο ὅμως ἀνεπτύσσεται ὡς αὐτοτελὲς μάθημα, διότι μόνον οὕτω δύναται νὰ διατηρήσῃ τὴν πραγματικὴν μορφωτικὴν τῆς ἀξίαν.

Αἱ διὰ τῆς Ξυλοτεχνίας καλλιεργούμεναι, καὶ εἰς τὰς τάξεις αὐτάς, τεχνικαὶ δεξιότητες ἦσαν ὅμοιαι πρὸς τὰς καλλιεργηθείσας κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, ἦτοι *οἱ διάφοροι τρόποι προσαρμογῆς καὶ συνδέσεως* πάντοτε κατεβάλλετο φροντίς ὅπως οἱ μαθηταὶ μόνοι των κάμνουν τὰς συνδέσεις αὐτάς μετὰ ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέραν ἀκρίβειαν καὶ τελειότητα.

Ὡς *ὕλικόν* ἐχρησιμοποίησαμεν ἰσοπλεύρους καὶ ἀνισοπλεύρους τετραγωνικὰς ῥάβδους καὶ στρογγυλὰς ῥάβδους ἀπὸ ξύλον ἐλάτης, πεύκης, κλήθρας καὶ ὀξύας, σύρμα, σωματόπλεγμα, ἀγκύλας, βίδες, χρώματα, βαφάς, βερνίκια, γυαλόχαρτο, κόλλαν, οἰνόπνευμα.

Ὡς ἐργαλεῖα δ' ἐχρησιμοποιοῦντο: μέτρον, μολυβδοκόνδυλα, γωνία, ξυλοφάγος, ἐπίπεδος ῥίνη, κυρτὴ ῥίνη, τρυπάνι, σφυρί, τανάλια διὰ τὰ καρφία, τανάλια διὰ τὰ σύρματα, βιδολόγος, πριόνι σύνθητες, πριόνι χρησιμοποιούμενον διὰ τὸ ἀνοιγμα ὀπῶν καὶ τὸ λεγόμενον ξεγυριστήρι.

Αἱ δὲ γινόμεναι ἐργασίαι ἦσαν: ἄφθονοι καταμετρήσεις καὶ ὑπολογισμοί, σημειώσεις διὰ μολυβδοκονδύλου ἢ χάραξις, κοπή διὰ πριονίου, ῥίνισμα, ἀνοιγμα ὀπῶν, κάρφωμα, ἀκόνισμα, βάψιμον καὶ στίλπνωσις.

Πρὶν νὰρχίσωμεν ἐκάστην νέαν ἀσκήσιν ἐγένετο συζήτησις, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐφροντιζάμεν ἐπιμελῶς νὰ διασαφηνίζωμεν, τῇ βοήθειᾳ προτύπων (μοντέλων), ὅλα τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν ὕλην, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ εἰργάζοντο οἱ μαθηταί, μετὰ τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν θὰ ἔδιδαν εἰς αὐτήν, τὸν σκοπὸν, τὸν ὁποῖον ἐπεδιώκαμεν, τὰ μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον θὰ κατεσκευάζαμεν καὶ τὴν ὀνομασίαν τῶν κυρίων καὶ τῶν δευτερευόντων μερῶν αὐτοῦ. Πρὸ τῆς ἐκτελέσεως δὲ οἰασθήποτε ἐργασίας διεσαφηνίζαμεν ἀκριβέστατα πῶς θὰ γίνῃ ἡ ἐργασία αὕτη, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ διδάσκαλος καὶ μερικοὶ ἀπὸ τῶν δεξιωτέτερων μαθητῶν ἐξετέλουν αὐτὴν πρὸ ὅλων τῶν ἄλλων.

Χωρὶς ἀπὸ τὴν ὀρθὴν χρησιμοποίησιν τῶν διαφόρων ἐργαλείων καὶ τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν καθὲ ἐργασίας ἀπεδίδαμεν μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν καταμέτρησιν καὶ τὸν ὑπολογισμὸν ὅλων τῶν μερῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖτο ἕκαστον κατασκευαζόμενον ἀντικείμενον. Ἰδιαίτερος δὲ κατεβάλλαμεν μεγάλην προσοχὴν διὰ τὴν ὀρθὴν χρησιμοποίησιν τῆς γωνίας.

Αἱ δαπάναι, κατὰ τὸ 1914, διὰ τὸ ὕλικόν ἐν γένει, τὸ ὁποῖον ἐχρησιάσθημεν, ἀνῆλθαν, εἰς μὲν τὴν τρίτην τάξιν, εἰς μάρκα 72,20, ἦτοι 1,50 περίπου μάρκον, δι' ἕκαστον μαθητὴν, εἰς δὲ τὴν τετάρτην εἰς μ. 87,24, ἦτοι 2 περίπου μ. δι' ἕκαστον μαθητὴν.

Ἔργασίαι τῆς τρίτης τάξεως. 1. Κιβώτια δι' ἄμμον, δια-

στάσεων $50 \times 35 \times 6$ εκ. τοῦ μέτρου, διὰ τὸ μάθημα τῆς πατριδογνωσίας· οἱ μαθηταὶ ἀνὰ δύο κατασκεύασαν ἓνα τοιοῦτον κιβώτιον ἢ ἔργασία αὐτὴ ἔγινε μόνον κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1912 —13, κατασκευασθέντων 24 κιβωτίων διὰ τὴν διδασκαλίαν (ὥρ. 10).

2. **Κιβώτια διὰ κάμπας**, $50 \times 35 \times 31$ εκ. τοῦ μέτρου, καὶ αὐτὰ διὰ τὸ μάθημα τῆς πατριδογνωσίας· ἕκαστον τμήμα κατασκεύασεν ἓν τοιοῦτον κιβώτιον. Κατὰ τὰ μετὰ ταῦτα ἔτη ἀνὰ δύο μαθηταὶ κατασκεύαζαν ἓν τοιοῦτον μικρὸν κιβώτιον διαστάσεων $27 \times 17,5 \times 15$. (ὥραι 20).

3. **Ὁρθοστάτης** διὰ τὴν ἐπικόλλησιν ἀγγελιῶν, εἰδοποιήσεων κ.λ.π. Ἀτομικὴ ἔργασία (ὥρ. 4).

4. **Προσκυνητᾶριον**. Ἡ ἔργασία αὕτη ἤρρεσεν παλὺ εἰς τοὺς μαθητὰς· ἀτομικὴ ἔργασία (ὥρ. 17).

5. Κινητὴ δοκὸς παρακωλύουσα τὴν διάβασιν, ὁμοία πρὸς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν βλέπομεν συνήθως εἰς τὰς ὁδοὺς, διὰ τῶν ὁποίων διέρχεται ὁ σιδηρόδρομος· 79×46 εκ. τοῦ μ. ἀτομικὴ ἔργασία (ὥραι 15).

6. **Υδροφράκτης**, ὕψος 23 εκ. τοῦ μ. Ἡ βάσις 24×25 εκ. τοῦ μέτρου· ἀτομικὴ ἔργασία (ὥρ. 12). Ἰδ. κατωτέρω εἰκόνα. Κατὰ ταῦτα ὅλαι αἱ ἔργασίαι αὗται τῶν μαθητῶν ἐχρησιάσθησαν 78 ὥρας.

Ἔργασίαι τῆς τετάρτης τάξεως. 1. **Σχεδία** διὰ τὴν μεταφορὰν ξύλων· τὰ ἐπὶ τῆς σχεδίας ξύλα ἐδέοντο μὲ σχοινί, τὸ ὁποῖον εἶχαν κατασκευάσει οἱ ἴδιοι οἱ μαθηταὶ· κώπη ἀτομικὴ ἔργασία (ὥραι 17).

2. **Μέτρον**, ἀπὸ ξύλον κλήθρας, $100 \times 10 \times 2,8$ εκ. τοῦ μ. τὸ ξύλον ἐδόθη ἔτοιμον εἰς τοὺς μαθητὰς, αὐτοὶ δ' ἔκαμαν τὴν διαίρεσιν εἰς δέκατα καὶ ἑκατοστά, τὸ ἐστίλπνωσαν καὶ τὸ ἔβαψαν· ἀτομικὴ ἔργασία (ὥρ. 10).

3. **Σπιτάκι** διὰ νὰ δίδουν τροφήν εἰς τὰ πτηνὰ ἀτομικὴ ἔργασία (ὥρ. 16).

4. **Φωλεά**· ἀτομικὴ ἔργασία (ὥρ. 14).

5. (Διὰ τὸν συνηθέστατον ἐν Γερμανίᾳ ἑορτασμὸν τῆς 1ης Μαΐου) **δένδρον τοῦ Μαΐου**· ἀτομικὴ ἔργασία (ὥρ. 22).

Κατὰ ταῦτα ἐν συνόλῳ ὥραι ἔργασίας διὰ τὴν τάξιν αὐτὴν 79.

ζ. **Γυναικεία χειροτεχνία**. Συνέχεια τῶν ἐργασιῶν τῆς προηγουμένης τάξεως, ἦτοι πλέξιμον, κέντημα, ῥάψιμον μὲ πολυπλοκωτέρας ἔργασίας.

4. Τελικὴ παρατήρησις.

Τὰ ἀνωτέρω παρέχουν εἰκόνα τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ σχολείου ἔργασίας, εἰργάσθημεν εἰς τὰς τέσσαρας δοκιμαστικὰς τάξεις, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία ἐπετρόπη εἰς τὸ Μόναχον. Ὅτι κατωρθώσαμεν εἰς τὰς τάξεις αὐτὰς εἶναι ἀπλῶς ἓνα παράδειγμα μιᾶς δοκιμῆς, καὶ μάλιστα ὄχι τελείως ἐλευθέρως δοκιμῆς, ἐφ' ὅσον ἡμεθεα ὑποχρεωμένοι νὰ συμμορφωνώμεθα, εἰς πλείστα σημεῖα, μὲ τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον ἴσχυε καὶ διὰ τὰ λοιπὰ Δημοτικὰ σχολεῖα τοῦ Μονάχου. Εἶμαι βεβαίωτος ὅτι ἡ αὔξησις τῶν ὥρῶν τοῦ μαθήματος τῆς ξυλοτεχνίας εἰς 6 μὲν διὰ τὰς δύο πρώτας τάξεις καὶ εἰς 4 διὰ τὰς δύο ἀνωτέρας καὶ ἡ σύνδεσις τοῦ μαθήματος τούτου μὲ ἔργασίας γινομένης εἰς τὸν κήπον τοῦ σχολείου, θὰ καθίστα δυνατὴν μεγαλυτέραν συγκέντρωσιν ὅλων τῶν μαθημάτων, μὲ τινα ἴσως ἀναβολήν, διὰ τὰς ἀνωτέρας τάξεις, τῆς ἐπιτεύξεως σκοπῶν τινῶν, τοὺς ὁποίους τώρα ἐπιδιώκομεν εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις, ἀλλὰ μὲ περισσοτέραν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ὅλην προσωπικότητα τοῦ μαθητοῦ. Διότι μόνον, ὅταν χρησιμοποιῶμεν πλήρως τὰ πρακτικὰ διαφέροντα τῶν μαθητῶν, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται κυριώτατα καὶ μάλιστα, κατὰ τὴν ἡλικίαν αὐτὴν, ἔχομεν εἰς τὰς χεῖράς μας τὴν ὅλην τῶν προσωπικότητα· μόνον μὲ τὴν βοήθειαν τῶν διαφερόντων τούτων δύναται τὸ παιδί πράγματι νὰ αὐτενεργῇ καὶ οὕτω νὰ μορφώγῃ αὐτὸ ἑαυτό· ἢ αὐτενεργεῖα, ὅπως ἀντιλαμβάνεται αὐτὴν τὸ σύνηθες σχολεῖον, εἶναι ἀπλῶς ἐνέργεια, τὴν ὁποίαν κάμνει αὐτὸ τὸ παιδί· ἀλλὰ μὲ τοῦτο δὲν κερδίζομεν τίποτε· εἰς τὸ σχολεῖον ἔργασίας δὲν πρόκειται νὰ **δρᾷ ὁ μαθητὴς αὐτός**, νὰ κάμνῃ κάτι ὁ ἴδιος, ἀλλὰ νὰ **ἐξαναγκάζεται ἀφ' ἑαυτοῦ** πρὸς ἐνέργειαν, πρὸς δρᾶσιν. Μόνον οὕτω **δρᾷ ὁ ὅλος ἄνθρωπος** μὲ τὰ αἰσθήματα, τὰς παραστάσεις καὶ τὰς σχέψεις του, καὶ μὲ ὅλα τὰ συναισθήματα, τὰς ὁρμὰς καὶ τὴν βουλευτικὴν του ἐνέργειαν, πράγμα, τὸ ὁποῖον

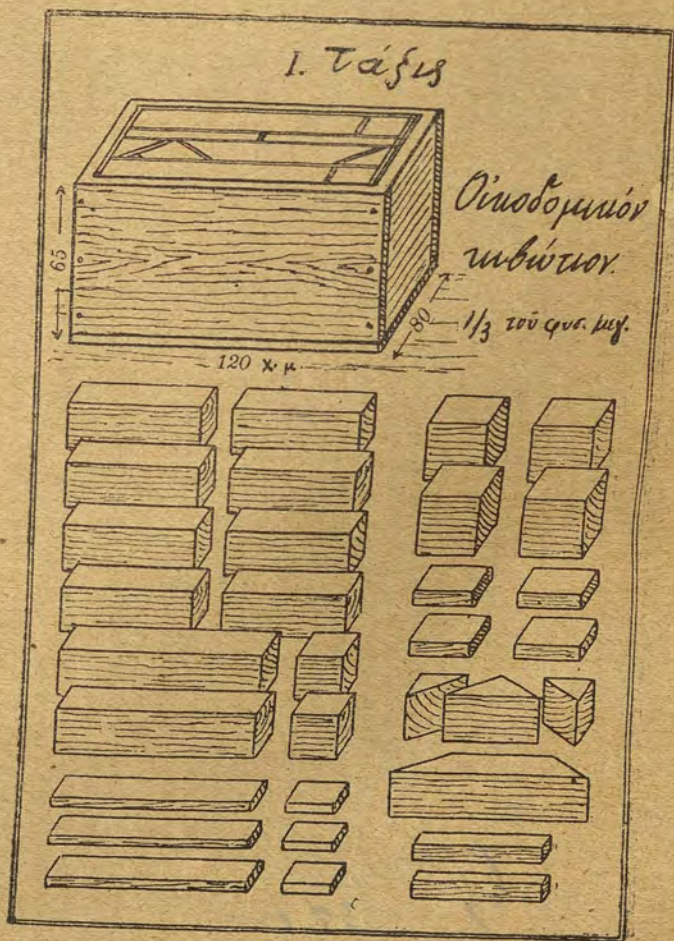
δὲν συμβαίνει, ὅταν ἓνας ἄλλος καθιστᾷ δι' αὐτόν, δι' ὀλίγα μόνον στιγμάς, ἐνδιαφέροντα τὸν σκοπὸν μιᾶς ἐνεργείας, ὅταν π. χ. ὁ διδάσκαλος προκαλῆ τὸ ἐνδιαφέρον του, ἤτοι τὴν προσοχὴν ἢ περιεργεῖάν του διὰ τι. Ἡ συνήθης παιδαγωγικὴ λημονεῖ πάντοτε ὅτι ἀντικείμενόν τι **καθιστάμενον ἀπλῶς ἐνδιαφέρον** δὲν προκαλεῖ ὅλας τὰς ἀνωτέρω ψυχικὰς ἐνεργείας, ἀλλὰ μόνον τὸ ἀντικείμενον, ἢ ἐνέργεια ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἐπιλαμβάνεται κανεὶς, διότι **αὐτὸς ἔχει ἀτομικὸν ἐνδιαφέρον** διὰ τὸ ἀντικείμενον, διὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτήν. Ὅταν δ' ἡ αὐτενέργεια ὀρμηθῆ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνάγκην διὰ τὴν κατασκευὴν ἑνὸς ἀντικειμένου, καταλαμβάνει πᾶν, ὅπερ δύναται κατ' ἀνάγκην νὰ συνδεθῆ μὲ τὴν ὀρθὴν κατασκευὴν τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ἤτοι τὴν ἀριθμητικὴν, τὴν Ἰχνογραφίαν καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφήν, μὲ τὴν αὐτὴν ὀρμὴν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἢ ψυχὴ, ὅταν θέλῃ νὰ ἰκανοποιήσῃ οἰανδήποτε ἐσωτερικὴν ἀνάγκην.

Ὁ κόπος τῆς διδασκαλίας καὶ τὰ βάρη τῶν μεθόδων αὐτῆς εἰς τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον εἶναι ἐνίοτε τόσον μεγάλα, διότι τὸ Δημοτικὸν σχολεῖον συνήθως περιορίζεται εἰς τὰ τόσον ὀλίγον ἀνεπτυγμένα **πνευματικὰ** ἐνδιαφέροντα τῶν μαθητῶν τῆς ἡλικίας αὐτῆς. τελείως δὲ παραβλέπει **τὰ κοινωνικὰ καὶ τεχνικὰ** διαφέροντα, τὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Τὴν κατηγορίαν αὐτὴν κάμνω ἐν πλήρει συνειδήσει τῆς σημασίας της· διότι μὲ τὸ νὰ διδάσκῃ τὸ σχολεῖον μερικὰ πράγματα περὶ τῆς κοινωνίας, καὶ μὲ τὸ νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν, κατὰ τὴν παροχὴν θεωρητικῶν γνώσεων, τὸν πρακτικὸν βίον τῶν μαθητῶν δὲν καλλιεργεῖ τὰ κοινωνικὰ καὶ τὰ πρακτικὰ διαφέροντα τῶν παιδῶν. Τὰ πραγματικὰ διαφέροντα τῶν παιδῶν ἀπαιτοῦν **δρασίαν** καὶ δὴ πρακτικὴν κοινωνικὴν ἢ πρακτικὴν τεχνικὴν δρασίαν, **μόνον δὲ μὲ τὴν δρασίαν ἔμπορεῖ κανεὶς νά ποικτήσῃ μὲ ἀτομικὴν ἐνέργειαν τὰγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ.**

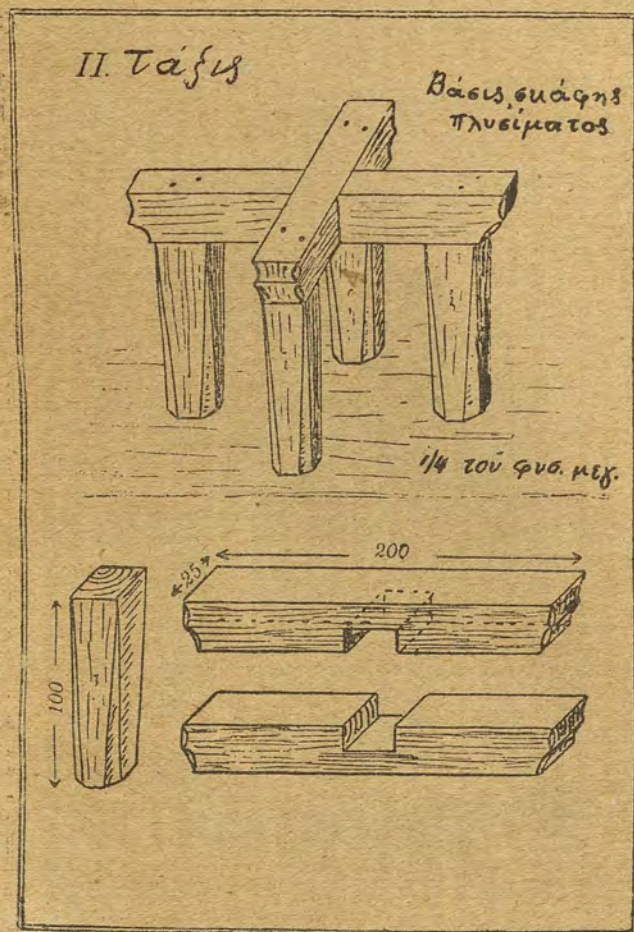
Ἀλλὰ τὰ στοιχειώδη αὐτὰ διδάγματα πάσης ἀγωγῆς θάποκτῆσουν ζωὴν καὶ δύναμιν, μόνον ὅταν γίνουσι πραγματικὰ σχολεῖα ἐργασίας, τὰ σχολεῖα ἐκείνα, τὰ ὁποῖα χρησιμεύουσιν πρὸς μόρφωσιν τῶν διδασκάλων. Δι' ἐκείνον ὅστις δὲν ἔχει συνειδήσει νάποκτῆ τὰς γνώσεις του μὲ τὴν ἀτομικὴν του ἐργασίαν, μὲ

ὑπερνήκησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, καί, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἀτομικὴν του φύσιν, μὲ ἀκαταπόνητον ἐπιμονὴν καὶ ἀπὸ καθαρὰν ἐπιθυμίαν πρὸς πλουτισμὸν τῶν γνώσεών του, καὶ δι' ἐκείνον, ὅστις δὲν ἔχει ἐμβαθύνει εἰς τὸ κύριον ἐργαστήριον τοῦ παιδικοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὰ ἐλατῆρια τῶν ἐνδιαφερόντων του, **διὰ τοῦτον θὰ εἶναι πάντοτε ἡ φύσις τοῦ σχολείου ἐργασίας αἰνιγμα.**

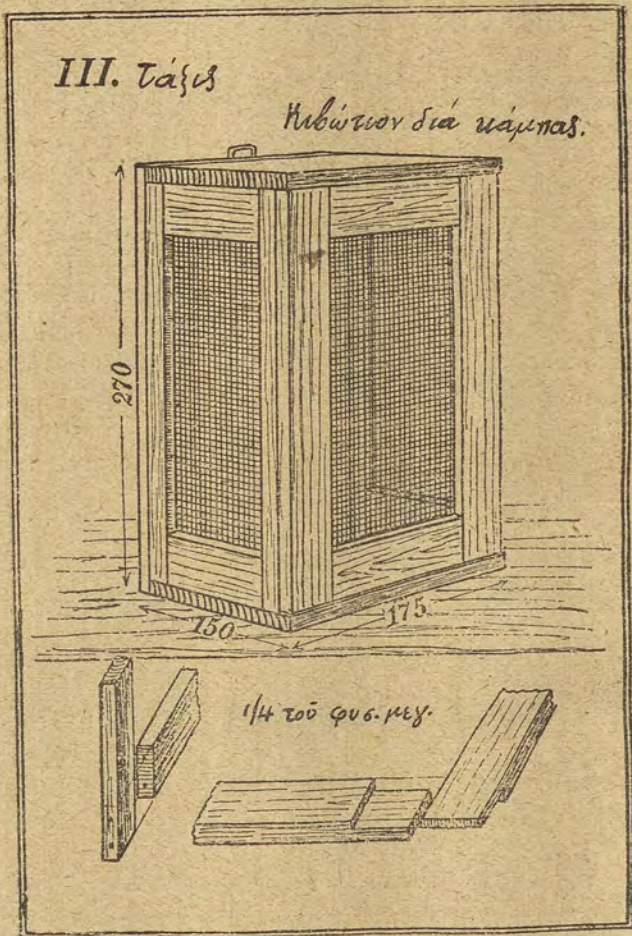
77500 / 2
 17
 15
 10
 38,400

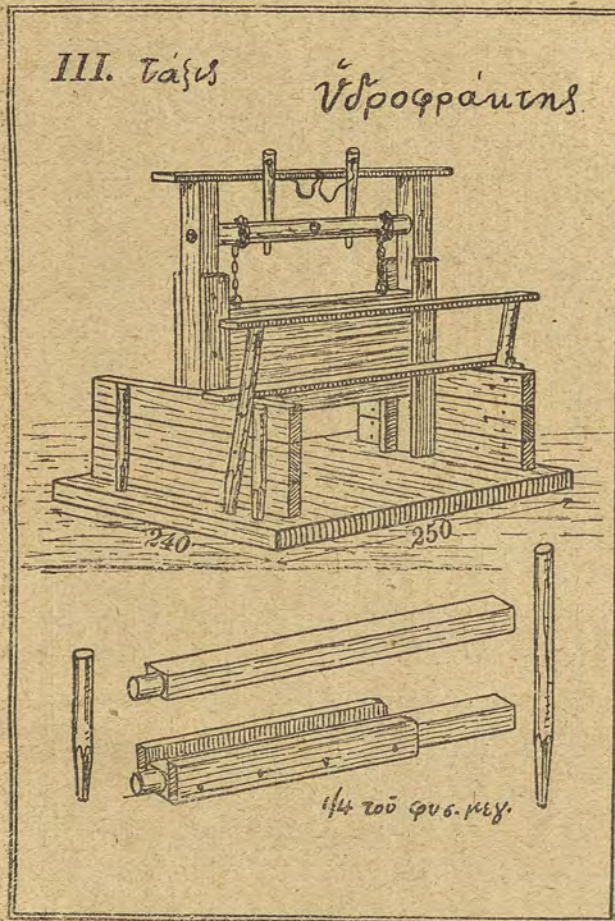
ΠΙΝΑΞ I.

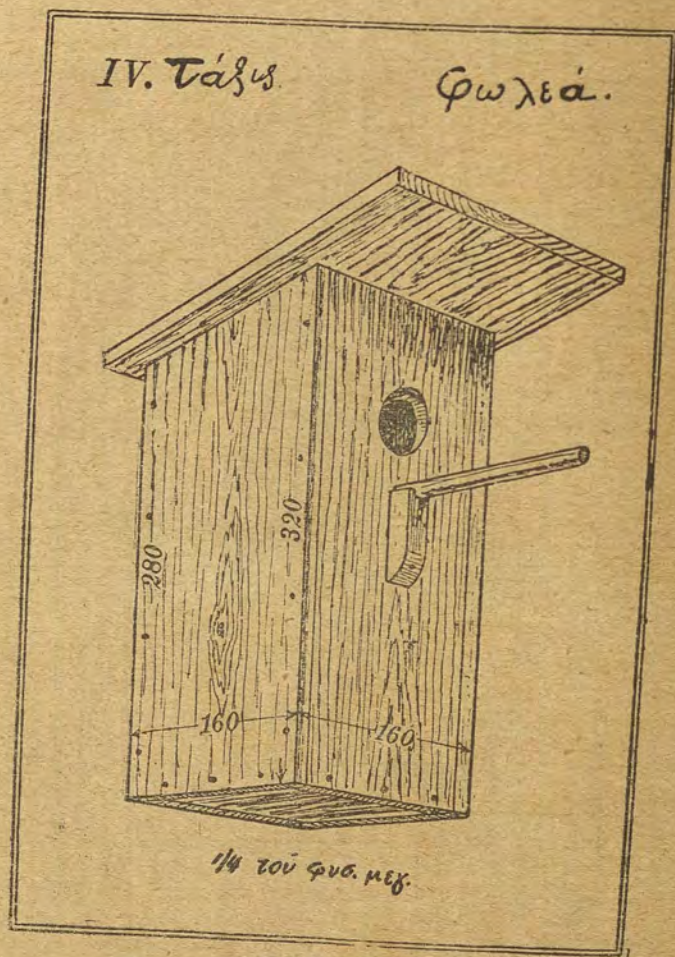
ΠΙΝΑΞ II.

ΠΙΝΑΞ III.

ΠΙΝΑΞ IV.

ΠΙΝΑΞ V.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
Ἐκ τοῦ προλόγου τῆς α' ἐκδόσεως.....	8
Πρόλογος τῆς β' ἐκδόσεως.....	24
I. Ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας καὶ τὸ ἔργον τοῦ δημοσίου σχολείου.....	29
II. Ἡ ἐπαγγελματικὴ μόρφωσις ὡς πρῶτος σκοπὸς.....	45
III. Ἡ παιδαγωγικὴ ἔννοια τῆς ἐργασίας.....	54
IV. Ὁ δεῦτερος καὶ τρίτος σκοπὸς τοῦ δημοσίου σχολείου.....	83
V. Αἱ μέθοδοι τοῦ σχολείου ἐργασίας.....	94
VI. Ἡ εἰδικὴ διδασκαλία τῆς ἐργασίας καὶ ὁ τεχνικὸς διδάσκαλος.....	107
VII. Ἀνακεφαλαίωσις καὶ συμπέρασμα.....	117
Παράρτημα.....	129
Σχέδιον ὀργανώσεως ἀστικοῦ δημοτικοῦ σχολείου.....	129
1. Εἰσαγωγικὴ παρατήρησις.....	129
2. Ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος εἰς τὰς δύο κατωτέρας τάξεις.....	137
α.) Πραγματογνωσία μὲ ἰχνογραφίαν καὶ χειροτεχνίαν σελ. 137. — β.) Ἀριθμητικὴ σελ. 143. — γ.) Ἀνάγνωσις καὶ γραφὴ σελ. 146. — δ.) Ὀρησκευτικὰ σελ. 154. — ε.) Γυμναστικὴ σελ. 155. — στ.) Ῥυθμικὴ σελ. 155. — ζ.) Ἡ διδασκαλία τῆς ξυλοτεχνίας σελ. 156.	
3. Τὸ πρόγραμμα τῶν δύο μέσων τάξεων.....	162
α.) Πατριδογνωσία μὲ ἰχνογραφίαν καὶ χειροτεχνίαν σελ. 162. — β.) Ἡ Ἀριθμητικὴ σελ. 165. — γ.) Ἡ γλωσσικὴ διδασκαλία σελ. 166. — δ.) Τὰ Ὀρησκευτικὰ σελ. 170. — ε.) Ἡ Γυμναστικὴ καὶ ἡ ῥυθμικὴ σελ. 171. — στ.) Ἡ ξυλοτεχνία σελ. 172.	
4. Τελικὴ παρατήρησις.....	175

